

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

BİR TASAVVUF KLASİĞİ OLARAK ATTAR'IN PENNDNAME
ADLI ESERİ VE TUHFETÜ'L-İSMET ŞERHİ

Elif TEMİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇOBAN

KONYA 2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elif TEMİZ		
	Numarası	168106061006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / TASAVVUF		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	BİR TASAVVUF KLASİĞİ OLARAK ATTAR'IN PENDNAME ADLI ESERİ VE TUHFETÜ'L-İSMET ŞERHİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Elif TEMİZ

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

ÖZET

Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si, Osmanlı coğrafyasında uzun yıllar okunmuş ve yaygınlığını korumuş bir eserdir. Osmanlı şârihleri tarafından da birçok defa tercüme ve şerh edilmiştir. Bu şerh çalışmalarından biri olan İsmet Efendi'nin *Tuhfetü'l-İsmet*'i çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve eklerden oluşmaktadır. Çalışmanın içeriğinde birinci bölümde, Feridüddin Attâr'ın hayatı ve eserleri incelenmektedir. İkinci bölümde, Osmanlı'daki şerh geleneği ve Attâr'ın *Pendnâme*'sine yapılmış olan şerhler hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölümde İsmet Efendi'nin hayatı ve *Tuhfetü'l-İsmet* isimli şerhi ele alınarak, eserdeki bazı tasavvufî kavramlar incelenmiştir. Bu eserin tek nüshası Süleymaniye Kütp. Yazma Eserlerinde bulunmaktadır. Son olarak ekler bölümünde eserin 3a'dan 36a varakları arası günümüz harflerine aktarımı yer almaktadır. Bu çalışmadaki amacımız Osmanlı'daki *Pendnâme* şerh geleneği incelemektir. Buradaki şerhlerin tasavvufi muhtevası, şerhlerin amaçları, etkileri, metotları bir bütün olarak incelenmiştir. Ayrıca literatürde kayıp olarak bilinen İsmet Efendi'nin şerhi de tarafımızca tespit edilmiş olup, incelenmiş, tahlil edilmiş ve ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, *Pendnâme*, Feridüddin Attâr, Osmanlı *Pendnâme* Şârihleri, İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*.

ABSTRACT

The *Pandnâmah* of Farid al-din Attar has been read in Ottoman region for many years. It has been translated and annotated many times by Ottoman commentators. This study investigates the commentaries written in the Ottoman era to the *Pandnâmah* of Farid al-din Attâr, one of the sufi poets of the 12th century, and the content of the commentary of Ismat Efendi's *Pandnâmah* named *Tuhfa al-Ismet*. The commentator enriched this work, which he had penned for beginners, with the annotations of couplets as well as intense grammatical information. The only copy of the work is in the Manuscripts section of the Suleymaniye Library. Our study consists of an introduction, three chapters and appendices. Brief information is given in the content of the study about the life of Farid al-din Attâr and the annotations made to *Pandnâmah*. Sufism concepts that we have identified in *Tuhfa al-Ismet*, which has Sufistic content, are divided into two, namely as concepts related to Sufi inner journey and moral concepts. In the Appendix section, certain parts are shared from the current copy and transcriptions of those parts of the aforementioned work between pages 3a and 36a in today's alphabet are presented. Our aim in this study is to examine eight *Pandnâmah* annotations as a whole and thus, to determine the aims, effects and methods of annotations as a whole. In addition, it aims to evaluate *Tuhfa al-Ismet* with this perspective.

Key Words: *Pandnâmah*, Farid al-din Attâr, Ottoman *Pandnâmah* commentators, Ismat Efendi, *Tuhfa al-Ismet*.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN KONUSU, KAPSAMI VE USÛLÜ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
FERİDÜDDİN ATTÂR'IN HAYATI VE ESERLERİ	3
1.1 HAYATI.....	3
1.2. ATTÂR'IN TASAVVUFÎ YÖNÜ	4
1.3. Eserleri	6
1.3.1. <i>Mantıku't-Tayr</i>	6
1.3.2. <i>İlâhî-nâme</i>	6
1.3.3. <i>Esrâr-nâme</i>	6
1.3.4. <i>Musîbet-nâme</i>	6
1.3.5. <i>Hüsrev-nâme</i>	7
1.3.6. <i>Muhtâr-nâme</i>	7
1.3.7. <i>Dîvân</i>	7
1.3.8. <i>Tezkiretü'l-Evliyâ</i>	7
1.3.9. <i>Pendnâme</i>	7
İKİNCİ BÖLÜM.....	8
PENDNÂME VE OSMANLI'DA YAZILMIŞ ŞERHLERİ	8
2.1. PENDNÂME.....	8
2.1.1. Muhtevâsı Ve Uslûbü	9
2.1.2. Nüshaları	12
2.2. ŞERH GELENEĞİ	13
2.3. PENDNÂME ŞERHLERİ	15
2.3.1. <i>Saâdetnâme: Şemî Şem'ullâh Şerhi</i>	16
2.3.2. <i>Müfid: Abdullah Abdi Paşa Şerhi</i>	17
2.3.3. <i>Rûhu's-Şürûh: Kilisli Rûhî Mustafâ Efendi</i>	18
2.3.4. <i>Şerh ve Tercüme-i Pend-i Attâr: Şuuri Hasan Efendi Şerhi</i>	18

2.3.5. <i>Berg-i Dervîşan: Mustafâ Refî'a</i>	19
2.3.6. <i>Şerh-i Pend-i Attâr: İsmâil Hakkı Bursevî Şerhi</i>	20
2.3.7. <i>Pend-i Attâr Şerhi: Na'ti Şerhi</i>	21
2.3.8. <i>Ma Hazar: Molla Murad Nakşibendî Şerhî</i>	21
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	23
TUHFETÜ'L-İSMET	23
3. İSMET EFENDİ	23
3.1. İsmet Efendi'nin Hayatı Ve Eserleri	23
3.1.1. İsmet Efendi'nin Dönemine Genel Bakış	23
3.1.2. Hayatı	24
3.1.3. Eserleri	24
3.1.3.1. <i>Tuhfe-i Şâhidî Şerhi</i>	24
3.1.3.2. <i>Tuhfetü'l-İsmet</i>	24
3.2. TUHFETÜ'L-İSMET VE TAHLİLİ	24
3.2.1. Eserin İsmi	24
3.2.2. Pendnâme Şerhinin Yazılış Tarihi Ve Sebebi.....	25
3.2.3. Nüshası	26
3.2.4. Eserin Muhtevası.....	27
3.2.5. Üslubu ve Kaynakları	30
3.3. ESERİN TAHLİLİ	30
3.3.1. <i>Tuhfetü'l-İsmet</i> 'teki Seyr u Süluk İle İlişkin Kavramlar.....	30
3.3.1.1. Nefs ve Nefsle Savaş	30
3.3.1.2. Gafletten Uyanış	34
3.3.1.3. Az Yemek	36
3.3.1.4. Az Uyumak	39
3.3.1.5. Az Konuşmak	42
3.3.1.6. Riyâzet	45
3.3.1.7. Zikir	48
3.3.1.8. Tecrîd Ve Tefrîd	52
3.1.4. Ahlaki Kavramlar	55
İyi Ahlak	55
3.1.4.1. Şükür.....	55
3.1.4.2. Cömertlik	57
3.1.4.3. Kanaat	58
3.1.4.5. Öfkesini Yutmak.....	60

Kötü Ahlak.....	62
3.1.5.1. İkiyüzlülük.....	62
3.1.5.2. Katı Yüreklilik.....	63
3.1.5.3. Yalancılık.....	65
SONUÇ	67
EKLER	69
<i>TUHFETÜ'L İSMET</i>'İN GÜNÜMÜZ HARFLERİNE AKTARIMI	69
KAYNAKÇA.....	125

ÖNSÖZ

Bugünün İran topraklarında yaşamış olan Ferîdüddin Attâr, Attâr mahlasıyla tanınip meşhur olmuş bir mutasavvıf şairdir. Çağdaşı olan ve kendisinden sonra gelen birçok mutasavvıfı etkisi altına almıştır. Bu kadar meşhur bir şair olmasına rağmen hayatına ve tasavvufî yaşamına dair bilgiler yetersizdir. Bundan dolayı tasavvufî hayatına ve düşünce dünyasına dair bilgileri çoğunlukla eserlerinden öğreniyoruz.

Pendnâme, Attâr'ın mesnevi nazım türündeki Farsça kaleme aldığı eserleri arasındadır. Eserin daha iyi anlaşılabilmesi, halka aktarımı daha rahat olması için Osmanlı'da tercüme ve şerh faaliyetlerine konu olmuştur. Eser özellikle tasavvufî çevre tarafından ilgiyle karşılanmış ve okunmuştur.

Bu çalışmamızda Osmanlı'da yapılmış olan *Pendnâme* şerhlerinden İsmet Efendi'nin *Pendnâme* şerhi olan *Tuhfetü'l-İsmet*'i konu edindik.

Çalışma giriş, dört bölüm ve eklerden müteşekkildir. Giriş bölümünde çalışmanın amacı ve yönetimi hakkında izah yapıldıktan sonra I. bölümde *Pendnâme*'nin yazarı olan Ferîdüddin Attâr'ın hayatı ve eserleri ele alınmıştır. II. bölümde *Pendnâme* ve Osmanlı'da yazılmış şerhleri hakkında genel bilgiler ele alındı. Araştırmalarımız sonucu Osmanlı'da yapılmış olan sekiz *Pendnâme* şerhi ana hatlarıyla ele alınıp, yazılma amaçları, eserin hitap ettiği kesim ve şerh metotlarına yer verilmiştir. III. bölümde İsmet Efendi'nin hayatı ve *Tuhfetü'l-İsmet*'teki bazı ahlaki/tasavvufî kavramlar tahlil edilmiştir. IV. Bölümde ise *Tuhfetü'l-İsmet*'in 3a-36a varakları arasının günümüz harflerine aktarımına yer verilip çalışmamız nihayete erdirilmiştir.

Çalışmamızın konu tespitinde yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇOBAN'a hocama, jüri üyesi olarak yapmış olduğu katkılardan dolayı Prof. Dr. Hülya KÜÇÜK, Doç. Dr. İbrahim İŞİTAN, Doç. Dr. İbrahim KUNT ve Doç. Dr. Murat AK hocalarıma teşekkür ederim.

Elif TEMİZ
KONYA-2020

KISALTMALAR

(sav)	:	Sallallahu aleyhi ve sellem
AKMB	:	Atatürk Kùltür Merkezi Başkanlığı
b.	:	Beyit
b.	:	İbni, bin
Bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:	Hicri
Haz.	:	Hazırlayan
hş.	:	Hicri Şemsi
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
Müst.	:	Müstensih
Ö.	:	Ölüm tarihi
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
vr.	:	Varak
Yay	:	Yayınevi

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN KONUSU, KAPSAMI VE USÛLÜ

Çalışmamızın muhtevâsını Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'sine yazılmış olan Osmanlıca şerhlerden İsmet Efendi'nin *Tuhfetü'l-İsmet* adlı eseri ve tahlili oluşturmaktadır. Öncelikle *Pendnâme*'nin yazarı olan Feridüddin Attâr hakkında bilgi vererek başlamış olduğumuz çalışmamızda *Pendnâme*'nin önemine dikkat çekmeye gayret ettik. Genel olarak baktığımız zaman Osmanlı'da *Pendnâme* için yapılmış olan şerh çalışmalarının fazlalığı dikkatimizi çekti. Bu sayede *Pendnâme*'nin etki alanı ve yaygınlığının çok geniş olduğunu fark ettik. Bundan ötürü bu çalışmaları bir araya toplayarak müstakil bir çalışma haline getirmeyi hedefledik. Ayrıca *Pendnâme* şerhleri ile ilgili araştırmalarımız esnasında çeşitli akademik çalışmalarda henüz nüsha kaydına ulaşamadığı belirtilen İsmet Efendi'nin, *Tuhfetü'l-İsmet* isimli *Pendnâme* şerhini tespit ettik. Çalışmamıza yön veren mezkûr eserin tanıtımını yaparak eserdeki tasavvufi kavramları ele alarak ilim âleminin istifadesine sunmayı hedefledik.

Çalışmamızın konusunu oluşturan *Pendnâme* şerhlerinden önce *Pendnâme* müellifi olan Feridüddin Attâr'ın hayatını, eserlerini araştırarak çalışmamıza başladık. Bu şekilde çalışmamızın birinci kısmını Attâr'ın hayatına ve eserlerine ayırmış olduk. İkinci bölümde *Pendnâme* hakkında bilgiler aktarıp şerh geleneğinden bahsettikten sonra Osmanlı'da yazılmış olan sekiz *Pendnâme* şerhine geçtik. Şerhlere dair kısa bilgiler aktarıp bu kısmı sonlandırdık. Üçüncü bölümde *Tuhfetü'l-İsmet*'tin müellifi olan İsmet Efendi'nin hayatı hakkında bilgi verip ardından okuyucuya eser tanıtımını yaptık. Bu bölümde tespit ettiğimiz tasavvufi kavramları ele aldık. Tahlil aşamasını iki kısma ayırdık. Birinci kısımda, eserde bulunan seyr u sulûke ilişkin kavramları inceledik. İkinci kısımda eserdeki ahlaki kavramları tespit ederek iyi ve kötü ahlak olmak üzere iki başlık altında inceledik. Ekler kısmında ise eserin 3a-36b varakları arası günümüz harflerine aktarımını oluşturmaktadır. Eser tek nüsha olup, okunması güç ve karışık bir nüshadır.

Literatür taraması yaparak başladığımız çalışmamızın birinci bölümünde Feridüddin Attâr'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bu bölümde kaynakların sınırlı olması ve konumuzun dışına çıkılacağı için ayrıntılı bilgi verilmeden genel hatlarıyla Attâr'ın hayatı ve eserleri istifadeye sunulmuştur. Bunların dışında Attâr'a

nispet edilmiş olan fakat ona ait olmayan eser ve kişi karışıklığı için Said Nefisi'nin *Costecu Der Ahval ve Asar-i Feridüddin Attâr Nişaburi* eserinden ve Ferîdüddin Attâr, *Mantık al-Tayr*, (çev: Abdülbaki Gölpınarlı) yapmış olduğu önsözden istifade ettik.

İkinci bölümde *Pendnâme*, şerh geleneği ve Osmanlı'da yazılmış sekiz *Pendnâme* şerhine yer verilmiştir. Bu bölümde *Pendnâme*'nin Osmanlı şerh geleneği içerisindeki önemine ve eserin görmüş olduğu ilgiye genel hatları ile yer verilmiştir. Ardından Osmanlı'da yapılmış *Pendnâme* şerhlerine geçilmiştir. Bu bölümde Sadık Yazar'ın *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* isimli doktora tezinden şerhlerin tespit ve kronolojik sıralamasında büyük oranda istifade edilmiştir. Yapmış olduğumuz bu tasnifte daha önce çalışılmış bir eserse dipnot verilerek bu belirtilmiştir. Ayrıca bu bölümde bazı kaynaklarda şerhi olduğu bilinen fakat araştırmalar sonucunda bulunamamış *Pendnâme* şerhleri de yer almaktadır. Bu şerhler içerisinde nüsha fazlalığından yola çıkarak en çok rağbet görmüş olan sekiz *Pendnâme* şerhini genel hatlarıyla incelemeyi uygun gördük. Ayrıca bu kısımda yapılmış olan *Pendnâme* şerhlerinin incelemelerini yazma nüshaları üzerinden yaptık. Ayrıca bu bölümde çeşitli *Pendnâme* şerhlerine dair akademik çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu bölüm üçüncü bölümde yer alan *Tuhfetü'l-İsmet*'in bu şerhler arasındaki konumunu daha rahat gözlemleyebilmemizi sağlamaktadır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde şârihimiz İsmet Efendi'nin hayatını ulaşılabildiğimiz bilgilerden tespit etmeye çalıştık. Sonra da mezkûr eserimizin tanıtımı ve tahlilini yaptık. Araştırmamızın konusu olan eser çalışılmaya başlandığında *pendnâme* şerhi olarak hiçbir kaynaktan ismi yer almamasından dolayı öncelikle şârih hakkında bilgi toplanmaya gayret edildi. Yazmış olduğu eserde sadece kendi ismi, hocasının ismi ve eseri tamamlama tarihinden yola çıkarak İsmet Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgileri derledik. Ardından tahlil kısmına geçildi. Ekler bölümünde eserin 3b-36a arası günümüz harflerine aktarımına yer verilerek çalışma nihayete erdirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FERİDÜDDİN ATTÂR'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 HAYATI

Tasavvuf edebiyatı sûfî şairleri arasında olan Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî (v. 618/1221), Şaban 513/ Kasım 1119'da Nişabur'a bağlı Zâve civarında bulunan Kedgen köyünde doğmuştur.¹ Doğumu Horasan Selçukluları'nın son zamanlarına rastlamaktadır.²

Çocukluk ve gençlik yıllarına dair bilgiler sınırlı ve yetersiz olmakla birlikte eserlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda gençlik yıllarında attârlıkla uğraşmış, ilim tahsil ettiği ve tasavvufî bilgiler edinmiş olduğu anlaşılmaktadır.³ Bu ilimleri kim tarafından nerede tahsil etmiş olduğu bilgisi elimizde mevcut değildir. Nişabur dönemin ilim ve irfan merkezleri arasında sayılmasından ötürü Attâr'ın büyük oranda buradan istifadesi etmiş olması düşünülebilir. Kısacası Attâr çağının kültürel ve dini bilgi birikimine sahiptir diyebiliriz. Çocukluk ve gençlik yıllarına dair bilgiler sınırlı ve yetersiz olması her ne kadar eserlerine yönelmiş olsa da eserlerinde de hayatına dair çok açık bilgiler yer almamaktadır.

“Kaynakların verdiği bilgilerden ve bazı şiirlerinden anlaşıldığına göre Attâr küçük yaştan itibaren özellikle kendisini tasavvufa verdikten sonra birçok seyahatlerde bulunmuştur. Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan'a yaptığı bu seyahatlerden sonra Nişabur'a dönüp orada inzivaya çekilmiştir.”⁴ Vefatı da bu inzivadan sonradır. Attâr, Moğol istilasında 114 yaşında şehit edilmiştir.⁵

Vefatıyla ilgili bir anekdotta; Moğol istilasında esir düşen Attâr, toplu katliamda şehit edilmiştir. Bu olay şu şekilde cereyan etmiştir. Bir Moğol tarafından öldürülmek istenen Attâr'ın başka bir Moğol tarafından bir dirhem karşılığında bırakılması istenir. Buna karşılık Attâr'ı esir tutan Moğol da öldürmekten vazgeçmek ister bu esnada Attâr beni bu kadar paraya satma daha pahalıya satabilirsin diyerek onu esir tutan Moğol'u vazgeçirir. Ardından başka bir Moğol gelir ve onu bırakılması karşılığında bir torba

¹ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's- Şuarâ)*, çev. Necati Lugal, Kervan Yayın ve Kitapçılık Neşriyat, İstanbul: 1977, c.2, s.241, 247.

² Şahinoğlu, M. Nazif, “Attâr, Ferîdüddîn” *DİA*, İstanbul: 1991 c.4, s.95

³ Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddîn”, s.95.

⁴ Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddîn”, s.95.

⁵ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's- Şuarâ)*, s.241.

saman vermek istediğini söyleyince Attâr'da buna mukabil kendisini öldürecek olan Moğol'a hiç durma sat beni daha fazlası etmem diyerek karşılık verir bunun üzerine onu esir alan Moğol sinirlenir ve Attâr orada şehit edilir.⁶

Ferîdüddin Attâr, eserlerinde Attâr⁷ ve Ferîd⁸ mahlasını kullanmıştır. "...Attâr tasavvufî bir meseleyi ele alırken temsillere başvurur. Çerçeve hikâyeler içinde bir plana göre iç içe daha küçük hikâyeler anlatarak konuyu sıradan biri için bile daha açık ve anlaşılır bir hâle getiren Attâr, böylece manaları ana hikâye ile birleştirmede büyük bir ustalık gösterir. Mevlânâ da Attâr'ın bu anlatım tarzından etkilenmiştir."⁹

Hikâyelerinde Muhammed el-Gazzali (v. 505/1111), İbn-i Sina (v. 428/1037), Ebu Sa'id Ebu'l Hayr (v. 440/1049), Sühreverdi-i Maktul (v. 587/1191), Ahmed el- Gazzali (v. 520/1126) gibi birçok âlim, mutasavvîf ve düşünürden istifade etmiştir.¹⁰

Eserleriyle kendisinden sonra yetişecek olan Mevlânâ (v. 672/1273), Sa'dî (v. 691/1292), Mahmûd-ı Şebüsterî (v. 720/1320), Hâfız (v. 792/1390) ve Molla Câmî (v. 898/1492) gibi isimleri etkilemiştir. Özellikle de Mevlânâ'nın eserlerinde bu etki çok açık bir şekilde görülmektedir.¹¹ Bunun sebepleri arasında göç esnasında Nişâbur'da Mevlânâ ve babası Sultanü'l-ulema'nın Attâr ile görüşmesinde Attâr'ın henüz çocuk yaşta olan Mevlânâ'ya hediye etmiş olduğu *Esrarnâme*'si sayılabilir.¹² Fakat "Mevlânâ'nın 12 yaşında iken Attâr'la karşılaşmasını Devletşah ve Camii dışındaki kaynaklarda görmemekteyiz. Hatta ilk Mevleviler de bu hadiseden bahsetmez. Ancak Mevlânâ'nın 12 yaşında iken Attâr'la karşılaşması yine de imkânsız değildir."¹³

"Attâr'ın mezarına ilk defa Kâdî'l-Kudât Yahya Bin Sâid tarafından türbe ve imaret yapılmıştır."¹⁴

1.2. ATTÂR'IN TASAVVUFÎ YÖNÜ

⁶ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş- Şuarâ)*, s.246-247.

⁷ Babasının da mesleği olan ve ondan öğrenmiş olduğu eczacılık ve tıp ilgisinden dolayı Attâr lakabıyla meşhur olmuştur. Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddîn" *DİA*, s.95; Matlak, Yedullah Behmanî; Tunî, Muhammed Rıza "Vajeha-i Daru-i ve Derunmayeha-i Pezeşki Der Âsâr-i Attâr", *Kohannâme-i Edeb-i Parsi, Pejuheşgah-i Ulum-i İnsanı ve Mutalaat-i Ferhengi*, sa. 3, 1392 hş., s.29.

⁸ Alipur, Nimetullah, "Derd-i Arifane Der Âsâr-i Attâr Nişaburi", *Fasılname-i İlmî Pejuhi Zeban ve Edeb-i Farsî ve İrfan*, sa. 19, 2018, s.65.

⁹ Akalın, Berrin, "Attâr, Hayatı, Eserleri ve Eserleriyle İlgili Çalışmalar", *International Journal Of Central Asian Studies*, sa. 13, 2009, s.23.

¹⁰ Akalın, "Attâr, Hayatı, Eserleri ve Eserleriyle İlgili Çalışmalar" s. 24-25.

¹¹ Saylan, Betül, "Mevlânâ'nın Göç Kervanı: Mevlânâ üzerinde Ferîdüddîn Attâr Etkisi", *Akademiar Dergisi*, sa. 3, 2017, s.133-154.

¹² Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş- Şuarâ)*, s. 249.

¹³ Küçük, Serhat, "Ferîdüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, sa.1, 2013, s. 243.

¹⁴ Uludağ, Süleyman, Önsöz, *Evliya Tezkireleri*, Kabalcı Yay., İstanbul: 2007, s. 17.

Ferîdüddin Attâr'ın mutasavvıf şahsiyeti her ne kadar eserlerinde açık olsa da tasavvufî terbiyesini kimden aldığına dair bilgiler mevcut değildir. Bundan ötürü kaynaklarda farklı birtakım görüşler mevcuttur. Örneğin; babasının hatta kendisinin de bağlı olduğu İbrahim b. İshak Attâr-ı Kedgenî, Kutbü'd-din Haydar (v. 597/1201), Rükneddîn-i Efkaî ve Mecdüddin el Bağdâdî'den (v. 556/1161) tasavvufî terbiyesini almıştır görüşü belirtilse de bu bilgi kesin olmayıp şüphelidir.¹⁵ Bunun yanı sıra *Esrâr-nâme*'sinde Ebû Saîd Ebû Hayr için mânen intisap ettiği ve kendisini onun terbiye etmiş olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Bu durumda Attâr mânen üveysi¹⁷ olarak kabul edilir.

Attâr'ın yaşamış olduğu döneme tasavvufî açıdan bakıldığında o döneme kadar Serrâc (v. 378/988), Kelâbâzî (v. 380/990), Ebû Tâlib Mekkî (v. 386/996), Kuşeyrî (v. 465/1072), Hucvirî (v. 465/1072) ve Gazzalî (v. 505/1111) gibi mutasavvıf zatların etkisi altında olan bir tasavvufî gelenek ve anlayış hâkimken Attâr eserleriyle daha rahat ve esnek bir görüş ve ifadeye yer vermiştir. Sistematik bir yapıya sahip olmasa da vahdet-i vücudçu bir teoriye sahip eserler ortaya koymuştur.¹⁸

Attâr'a kadar olan ki süreçte Sünnî Sûfilerin eserlerinde yer vermedikleri şathiyelere Attâr yer vererek Bâyezid-i Bistâmî (v. 234/848), Hallac (v. 309/922), Ebu Said Ebu'l-Hayr (v. 440/1049) ve Senâî'nin (v. 525/1131) tasavvuf anlayışlarının devamı olarak görüşlerini eserlerinde yansıtmıştır. Bu bağlamda Mevlânâ'nın da belirttiği gibi "Hallac'ın ruhu Attâr'da tecelli etmiştir."¹⁹ Sözüyle Mevlânâ, Attâr'ın tasavvufî düşünce dünyası hakkında ipuçları vermektedir.

Eserlerinde birçok şeyh ve tasavvuf erbabıyla tanışıp onlarla dostluk kurmasından bahsetmesinden dolayı kime intisap ettiği ya da bir şeyhe bağlı olup olmadığı konusunda ihtilaf mevcut olmasına rağmen bu durum kendisinden sonra gelen mutasavvıflara öncülük etmiş olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Ferîdüddin Attâr²⁰ hakkında tarihi kaynaklara baktığımızda onun 9/15. Yüzyılda yaşamış olan Attâr-ı Tunî²¹ adında başka biri ile karıştırılmış olduğu dikkat

¹⁵ Babasının Kutbüddin Haydarın müridi olduğuna ve kendisinin de Mecdüddin el-Bagdâdî'ye bağlı olduğu bilgisi için; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's- Şuarâ)*, çev. Necati Lugal, Kervan Yayın ve Kitapçılık Neşriyat, İstanbul: 1977, c.2, s. 247.

¹⁶ Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddîn", s.95.

¹⁷ "Daha önce yaşamış ve ölmüş bir velinin ruhaniyeti tarafından terbiye edilen ve bu yüzden zâhirde herhangi bir şeyhi bulunmayan veliler..." Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., İstanbul: 2002, s. 362.

¹⁸ Uludağ, Önsöz, *Evlîya Tezkireleri*, s. 19.

¹⁹ Uludağ, Önsöz, *Evlîya Tezkireleri*, s. 20.

²⁰ Sünnî olup Şâfî mezhebine mensuptur. Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's- Şuarâ)*, s.241; İsmâil Hakkı Bursevî, *Şerh-i Pend-nâme*, Süleymaniye, Pertev Paşa, 276, vr. 26b.

çekmektedir. Hatta Attâr-ı Tunî'nin bazı eserlerinin ona atfedilmesi birçok karışıklığa da sebep olmuştur.²² Bu da Ferîdüddin Attâr'ın eserlerinin tespitini zorlaştırmıştır.

1.3. ESERLERİ

Attâr'a nispet edilen eser sayısı *Ravzâtü'l-Cennât*, *Riyâzü'l-Ârifin*, *Bostanü's-Seyah*e eserlerinde de belirtildiği gibi Kur'an'daki sure sayısı kadar olan 114²³ eser olarak kaynaklarda yer alsa da günümüze kadar ulaşmış ve aidiyeti kesin olarak bilinen dokuz eseri mevcuttur. Bunlar;

1.3.1. *Mantku't-Tayr*

Attâr'ın en meşhur eserleridir. 582/1187 yılında yazılmış olan bu eser vahdet-i vücud inancını kuşlar aracılığı ile temsili bir şekilde anlatmaktadır.²⁴

1.3.2. *İlâhî-nâme*

6500 beyitlik yaklaşık 270 hikâyeden müteşekkil tasavvufî bir içeriğe sahip olan *İlâhî-nâme* bir çerçeve ve birçok küçük hikâyeden oluşmaktadır.²⁵

1.3.3. *Esrâr-nâme*

Tasavvuf ilkeleri hikâyeler ve efsaneler aracılığı ile kaleme alınmış olan 26 bölümden oluşan mesnevidir.²⁶

1.3.4. *Musîbet-nâme*

5740 beyitlik bu eser Cevâpnâme olarak da bilinmektedir. Eser 40 bölümden oluşmaktadır. Attâr'ın tasavvufî düşünce ve fikriyatına dair bilgi veren en sistematik mesnevisidir.²⁷

²¹ 9. Yüzyılda yaşamış olan Asıl Muhammed mahlası Ferîdüddin olan bu şahıs Meşhed' de yaşamış olup aslen Tun'ludur. 6/7. Yüzyılda yaşamış olan Attâr'ın çok tanınmamış olan birçok kitabını kendine isnad ederek kendi kitaplarını da Attâr'a isnad ederek Gölpınarlı'nında belirttiği gibi Şii'lik propagandası yapmıştır. Bu durum büyük bir karışıklığa yol açarak birçok araştırmacının da hata yapmasına sebep olmuştur. Bkz. Ferîdüddin Attâr, *Mantik al-Tayr*, çev: Abdülbaki Gölpınarlı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1990, Önsöz; Said Nefisi, *Costecu Der Ahval ve Asar-i Feridüddin Attâr Nişaburi*, Kitab Furuşi ve Çaphane-i İkbâl, Tahran: 1320 hş., s.147-148, 155.

²² Örneğin: Bu iddiaların dayandığı kaynak yaşlılık döneminde yazmış olduğu Attâr'a isnat edilen *Mazhar el-acaib* eserinde Attâr'ın Şiiliğini beyan edip Hz. Ali'nin sevgisinin kalbinde hep olduğunu belirtmesinde kaynaklanmaktadır. Bunun üzerine Semerkandî adındaki bir müftünün *Mazhar el-acaib* eseri üzerine aleyhinde bir fetva vermesiyle Attâr'ın kitabı yakılıp, evi yağma edilmiştir. Ardından kendisi Mekke'ye kaçmıştır. Ritter, Helmuth, "Attâr", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1970, c. 2 s.7.

²³ Nefisi, *Costecu Der Ahval ve Asar-i Feridüddin Attâr Nişaburi*, s. 95.

²⁴ Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddîn", s.97.

²⁵ Sevgi, H. Ahmet, "İlâhinâme", *DİA*, İstanbul: 2000, c. 22, s. 70; Alizade, Aygün, "Ferideddin Attar'ın "İlahiname" Adlı Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.3, sa. 10, s. 134, 150.

²⁶ Küçük, "Feridüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri", s. 245.

²⁷ Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddîn", s.97.

1.3.5. Hüsrev-nâme

8364 beyitten oluşan bu eser Attâr'ın tasavvufî olmayan tek mesnevisi olarak kabul edilir. Eser dünyevî bir aşkı konu edinmektedir.²⁸

1.3.6. Muhtâr-nâme

50 bölümden oluşan ruba'î mecmuasıdır.²⁹

1.3.7. Dîvân

10.000 beyitlik bu *Dîvân* Attâr'ın mesnevilerindeki tasavvufî düşüncelerini lirik olarak kaleme alınmış halidir.³⁰

1.3.8. Tezkiretü'l-Evliyâ

617/1220 yılında tamamlanan bu eser evliya menkıbelerini içermektedir. Eser Ca'fer es-Sâdik (v. 148/765) ile başlayıp Hallâc ile son bularak toplam 72 zatın hayatına dair malumat ve sözlerine yer vermektedir.³¹

1.3.9. Pendnâme

885 beyit 80 konudan oluşmaktadır. Eser ahlaki ve tasavvufî içeriğe sahiptir.

²⁸ Küçük, "Feridüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri", s. 245.

²⁹ Küçük, "Feridüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri", s. 245.

³⁰ Şahinoğlu, "Attâr, Feridüddîn", s.97.

³¹ Öngören, Reşat, "Tezkiretü'l-Evliyâ" *DİA*, İstanbul: 2012, c. 41, s. 74.

İKİNCİ BÖLÜM

PENDNÂME VE OSMANLI'DA YAZILMIŞ ŞERHLERİ

2.1. PENDNÂME

Farsça kökenli bileşik bir kelime olan pendnâme, pend ve nâme kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Lugat manası olarak pend: öğüt, nush, nasihat demektir. Nâme: mektup, bitik, risale demektir. Ayrıca nâme yazmaya mahsus süslü kâğıt demektir.³² Pendnâme terim olarak; öğütler, ahlaki veya dini nasihatler içeren kitapların veya risalelerin genel adıdır.³³ İslam toplumlarında ve özellikle de Osmanlı toplumunda *Pendnâme* türü eserlere bu kadar önem verilmesinin sebepleri arasında hiç şüphesiz ki Kurân-ı Kerîm'in ve hâdislerin içeriklerinde muhatabına karşı nasihat örneklerinin bulunması teşvik etmiştir.

Attâr'ın *Pendnâme*'si bir müslümanın ahlakının nasıl olması gerektiğine dair yol gösteren eşsiz bir eser olma özelliğiyle zengin bir içeriğe sahiptir. Bu açıdan toplumun her tabakasına hitap eden ender eserler arasında yerini almıştır.

Pendnâme'nin Attâr'a aidiyeti konusunda araştırmacılar arasında ihtilaf söz konusu olsa da Minu Faturacı makalesinde edebiyatçılardan ve bazı araştırmacılarından naklederek kuşkuya mahal vermeden *Pendnâme*'yi kesin olarak Attâr'ın eseri saymıştır.

Pendnâme'nin aidiyeti ile ilgili çalışmalara baktığımız zaman araştırmacıların üçe ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Birinci gruptaki araştırmacılar *Pendnâme*'nin aidiyetine şüphe ile yaklaşmışlardır. İkinci gruptaki araştırmacılar *Pendnâme*'yi Attâr'ın eseri olarak kabul etmemişlerdir. Bu iki grubunda dışında olan üçüncü gruptaki araştırmacılar *Pendnâme*'yi Attâr'ın kesin eseri olarak kabul etmişlerdir. Bunlar; Said-i Nefisi, Ziyaüddin-i Seccadi, Fuad-i Rehmani, Carl Hermann Ethé ve Helmuth Ritter'dir. Adı geçen bu araştırmacılar Attâr'ın *Pendnâme*'sini dil, üslup ve diğer eserleri ile karşılaştırılıp Attâr'a ait olması sonucuna varmışlardır.³⁴ Biz de bu bilgidен yola çıkarak *Pendnâme*'yi Attâr'ın eseri olarak kabul ettik. Çalışmamızın konusunu

³² Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: 1452, Çağrı Yayınları, s.359.

³³ Şerifi, Muhammed, *Ferheng-i Edebiyat-ı Farsi*, Tahran: Ferheng-i Neşri Nov- İntişarat-i Muin, 1388 hş., s. 213.

³⁴ Fatûreçi, Mînû, "Serayende-i Pendnâme Kist", *Fasıl-nâme-i Tahassusi-yi Zeban ve Edebiyat-i Farsi*, sa. 1, 1388 hş., s. 137-162.

oluşturan *Pendnâme* şerhlerinde de şârihlerin hepsinin bu eseri Attâr'a ait kabul etmiş olduğunu gözlemledik. Eserlerinde onlar için bu konuda şüphe yoktur.

Bir mesnevî nazım türü olarak Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden sonra Attâr'ın *Pendnâme*'si en çok rağbet gören, şerhi ve tercümesi yapılmış eser olarak kabul edilir.³⁵ Ayrıca *Pendnâme* nasihat türü açısından bu alanda ilk örnek kabul edilip kendisinden sonrakilere mülhem olma özelliğini hep taşımıştır.

Pendnâme gibi eserler, daha çok halk arasında sûfilik esaslarını yaymak ve telkin etmek amacıyla ortaya konmuşlardır. Bu sebepten bu eserlerde daha çok zevâhir ön plandadır. Hedef kitlesini de muhipler ve yeni başlayan salikler oluşturmaktadır.³⁶

2.1.1. Muhtevâsı Ve Uslûbü

885 beyit ve 78 müstakil konudan oluşan Attâr'ın *Pendnâme*'sinde konu başlıkları şöyledir:

Sıralama	Konu Başlığı ³⁷
1	Bismillâhirrahmanirrahim ³⁸
2	Der nimet-i seyyid el-mürselin ³⁹
3	Der fazileti eimme-i din ⁴⁰
4	Der münâcât
5	Der beyân-i muhâlefet-i nefis-i emmâre
6	Der beyân-i fevâid-i hâmuşî
7	Der beyân-i sıfat-i ehli imân ve der amel-i hâlis
8	Der beyân-i aslî imân
9	Der sîret-i muluk
10	Der sıfat-i alâmethâ-yi bozorgi
11	Der beyân-i çarçizki ender hater buved
12	Der beyân-i nik behti
13	Der beyân-i sebep-i âfiyet
14	Der tevâzu ve sohbet-i dervîşân

³⁵ Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2011, s. 397.

³⁶ Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: 2004, Akçağ Yayınları, s. 151, 152.

³⁷ Feridüddin Attâr, *Pendnâme*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütü. 19 Hk 4590/3.

³⁸ Attâr, bu bölümde Allah'a hamttan sonra Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Ad kavmi ve birkaç peygamberden telmih ve iktibasta bulunmuştur.

³⁹ Bu bölümde ise övgü ile Peygamberimizden bahsedip Hz. Hamza ve Hz. Abbas'tan da bahsettikten sonra Peygamberimizin dört halifesine övgüde bulunmuştur.

⁴⁰ Bu bölümde İmam-ı Azam, onun iki talebesinden ve diğer üç imamdan övgü ile bahsetmiştir.

15	Der sıfat-i bedbahti
16	Der sıfat-i rıyâzet-i nefis ve terk-i dünya
17	Der sıfat-i mücahede-i nefis
18	Der sıfat-i fakr ve sabr
19	Der beyân-i tevâzu ve terk-i tekellûf
20	Der beyân-i alâmetha-yi eblehi
21	Der beyân-i âkıbet endişî
22	Der beyân-i çarçız ki sâhib-i akl ve dâneş ra ezinhâ dur bâyed bud
23	Der sanat-i restegari
24	Der sıfat-i zikrullah-i teala
25	Der beyân-i çar haslet ki merdom ra nikust
26	Der sıfat-i ahlâk-i zemime
27	Der alâmât-i müdebbir
28	Der beyân-i an ki hakir daşten nebayed
29	Der beyân-i çar çiz ki çar çiz-i diğêr ra mîzayed
30	Der çar çiz ki kem bekâ dared
31	Der beyân-i çar çiz ki ez çar çizî diğêr tamam başed
32	Der beyân-i çar çiz ki bâz gerdaniden-i anha muhalest
33	Der sıfat-i çar çiz ki ez çar çiz-i diğêr miayed
34	Der beyân-i hâsıl şoden-i çar çiz ez çar çiz
35	Der beyân-i çar çiz ki ademî ra şikest ared
36	Der beyân-i çar çiz ki ez hatahast
37	Der beyân-i çar çiz ki ez ataha-yi hodast
38	Der beyân-i penc çiz omr ra ziyad koned
39	Der beyân-i penc çiz ki âb ruy ra berized
40	Der beyân-i penc çiz ki âb-ı ruy ez ân miefzayed
41	Nesayih
42	Der beyân-i ân ki ez dû kes ihtiraz mibayed kerd
43	Der beyân-i ân ki hari avered
44	Der beyân-i şeş çiz ki be kâr ayed
45	Der sıfat-i penc kes ki pend çiz ez îşan neyayed
46	Der beyân-i ehli saadet
47	Der beyân-i restegâri
48	Der beyân-i çahar çiz ki ez keramat-i hak est

49	Der ar haslet ki terk kerden mibayed
50	Der beyân-i bi vefa-yi cihan
51	Der beyân-i marifetullah
52	Der beyân-i vera'
53	Der beyân-i fevâid-i
54	Der beyân-i tazim-i mihman
55	Der beyân-i alâmetha-yi ahmak
56	Der sıfat-i alâmetha-yi fâsık
57	Der beyân-i alâmat-i şakî
58	Der beyân-i alâmetha-yi bahil
59	Der beyân-i hacet hasten
60	Der beyân-i kanaat
61	Der beyân-i sehavet
62	Der beyân-i ar haslet ki kârha-yi şeytan est
63	Der alâmetha-yi saht dil
64	Der beyân-i alâmetha-yi münafık
65	Der beyân-i alâmetha-yi müttaki
66	Der alâmetha-yi ehli cennet
67	Der beyân-i sadaka daden
68	Der nesayih
69	Der beyân-i sabr
70	Der beyân-i tecrid ve tefrid
71	Der fevâid-i sohbet-i salihan ve ictinab-i ehl-i zulm
72	Der beyân-i ân kes ki dusti ra neşayed
73	Der beyân-i riayet-i yetim ve nesayih-i diğér
74	Der beyân-i sıla-yı rahim ve ziyaret-i hişavendan
75	Der beyân-i fütüvvet
76	Der beyân-i fakr ve sohbet-i dervişân
77	Der beyân-i intibah ez gaflet
78	Hatimetü'l-kitab

Attâr'ın 7/13. yüzyılda Farsça kaleme almış olduğı bu eserinin dili oldukça sade ve anlaşılırdır. Beyitlerinde işlemiş olduğı konulara baktığımız zaman dini ve ahlaki düzeni sağlama amacıyla yazılmış öğütler olduğunu görüyoruz. Eseri incelediğimizde Attâr üslubunu, okuyucunun dikkatini dağıtmadan ve okuyucuyu yormadan büyük bir

ustalıkla kullanmıştır. Eser, konuları itibariyle de insanların her dönemde ihtiyaç duyabilecekleri öğütleri içermektedir. Attar *Pendnâme*'de konuları muhatabının ilgisini çekecek şekilde ele alıp sistematik bir şekilde beyitlerde açıklayarak sunmuştur. Ayrıca *Pendnâme*'de Attâr'ın muhatabına ای پسر⁴¹ hitabını çok sık kullandığı dikkat çekmektedir.

Örnek verecek olursak eğer;

بود و نابود جهان یکسان شمار 42

تا دلت آرام یابد ای پسر

Ey oğul ister isen mevcut hayat, olmasın varlık ve yokluklar murat.⁴³

کین نصایح را بخواند او بسی 44

رحمت حق باد بر روح آن کسی

Allah'ın has lütfu ersin ruhuna, kim ki öğüdümünden okumuş fazlaca!⁴⁴

2.1.2. Nüshaları

Kütüphane kayıtlarında yaptığımız araştırma sonucunda *Pendnâme*'nin iki yüz doksanın üzerinde nüshası bulunmaktadır. En eski tarihli olarak h. 840 nüshasını tespit ettik. Kütüphanelerde bulunan bazı nüshaları şunlardır:

Eser	Eserin Bulunduğu Yer	İstinsah Tarihi	Açıklamalar
<i>Pendnâme</i>	Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 3433/1	İst. Tarihi: 840	1-28 vr. 17 satır.
<i>Pendnâme</i>	Millet, Ali Emiri Farsi, 154	İst. Tarihi: 956	53 vr.
<i>Pendnâme</i>	Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 3868	İst. Tarihi: 970	5-45 vr.
<i>Pendnâme</i>	Köprülü, Mehmed Asım Bey, 396	İst. Tarihi: 972	37 vr. Müstensih: Mustafa et- Tırabzoni.

⁴¹ Eserde seksen sekiz yerde bu hitap geçmektedir.

⁴² Attâr, *Pendnâme*, vr. 6b.

⁴³ Attâr, Feridüddîn, *Pendnâme*, çev.: Ahmet Metin Şahin, İstanbul: 2015, Şule Yayınları, s.31.

⁴⁴ Attâr, *Pendnâme*, çev.: Ahmet Metin Şahin, s.89.

Nüsha fazlalığından da görüleceği üzere Osmanlı'da ilgiye fazlaca mazhar olduğu aşikârdır. Bunda da en büyük etken her kesime hitap etmesi olmuştur.

2.2. ŞERH GELENEĞİ

Edebiyat tarihimizde şerh tanımı noktasında herhangi bir birlik sağlanamamış⁴⁵ olsa da lügat manası olarak şerhin açmak, yarmak, bir şeyi açıklamak gibi anlamlara geldiğini görürüz.⁴⁶ Kısaca şerh tanımı için şöyle diyebiliriz; “metin etrafında yapılan her türden açma, anlama, açıklama, kapalılıkları ve metnin problemlerini giderme, tahlil, düzenleme, itiraz, tenkit, tashih, ifadeleri daha vasıflı hale getirme, bölümlendirme, dönemle irtibatlandırma, tamamlama... Çalışmalarının en genel ismi şerhtir.”⁴⁷

Şerhin amacı metni daha anlaşılır kılmaktır. Bunu da diğer kişilerden metni daha iyi anladığını iddia eden bilgili kişi yapar. Bir metni şerh eden kişi, bunu bir kısım kişilerden ya da herkesten daha iyi yapabildiğini ortaya koyarak onu diğer insanlarla paylaşır.⁴⁸

Şerh ve haşiye türü eserler sadece okurken anlaşılıp metnin problemlerini çözmeye yaran bir çalışma değildir. Şerh ve haşiyenin asıl üstlendiği mesele metin problemlerini çözmek için bizzat problemi, metni, dili ve ilim talebinde bulunan okuyucusunu bir üst merhaleye çıkarmaktır. Bunlarla hemhal olan şârihin de ilimle irtibatı gelişerek kuvvetlendirir.⁴⁹ Şârihin almış olduğu eğitim ve bilgi seviyesi şerhe ayrıca önem katıp şerhi değerlendirmektedir.⁵⁰

Şerh yapan şârihe metin üzerinde istediği yorumu yapma metinde asıl aktarılmak istenen manaların ne olduğunu açıklama yetkisi vermiştir. Bu da şârihin metinde tamamen kendi inisiyatifine göre şerh etmesine olanak sağlamaktadır. Hatta bu bazen belki müellifin bile aklına gelmeyecek bir şeyi metinde ki asıl amaç olarak şârih

⁴⁵ Bkz.: Mengi, Mine, “Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine”, *Divan Şiiri Yazuları*, Akçağ Yayınları, Ankara: 2010, s. 76; Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kitabevi, İstanbul: 2000, s. 21.

⁴⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, TDKY, Ankara: 2003, s. 2087.

⁴⁷ Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21-24.

⁴⁸ Bilgin, Azmi, “Eski Türk Edebiyatında Şerh”, *1. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler*, c.1, Kayseri: 2001, s.171.

⁴⁹ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 29.

⁵⁰ Bilgin, “Eski Türk Edebiyatında Şerh”, s.172.

tarafından okuyucuya sunulabilir. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde şerhler asıl metnin de önüne geçebilir.

“Klasik metin şerhi esas itibarıyla kelime açıklamasına dayanır; yani klasik metin şerhi daha çok kelime açıklaması şeklinde yapılagelmiştir. Özellikle; manzum metin şerhlerinde tek tek beyitlere bağlı kalınarak kelime, terkip ya da ibarenin açıklanması yoluna gidilmiş; kısacası metin parça parça ele alınmıştır. Buna karşın metnin bir bütün olarak ele alınıp; genel plan, kompozisyon vb. yönlerden incelenmesi gelenekten edilen yani anlaşılmasında güçlük görülen metnin ya da bölümlerinin açıklanması esastır. Amaç okuyanı bilgilendirerek metni tanıtmaktır. Bilgilendirme açıklama ve ek bilgi verme şeklinde yapılır. Açıklama ve ek bilgi verme esnasında konunun genişletilmesine gidilir. Konunun açılıp genişletilmesi, şârihin, bilgi ve anlayışı doğrultusunda, yorumunu da beraberinde getirir.”⁵¹

Tasavvufi şerh geleneğinde ise; şerhler tasavvufi terbiyede bir eğitim aracı olarak kullanılmıştır.⁵² Şerh edilecek metinler daha çok şathiye içeren ve herkesin anlamayacağına kanaat getirilen metinlerden seçilmektedir. Bu şerhler asıl metinlere göre daha sade, soru-cevap şeklinde ve örneklendirmeler ile daha anlaşılır kılmaya çalışılır.⁵³

“Osmanlı’da tasavvufi şerh geleneğine bakıldığı zaman çok canlı bir şerh kültürünün olduğu söylenebilir. Gerek manzum gerek mensur olsun bazı tasavvufi eserlerin daha fazla ilgiye mazhar olduğu ve bunun sonucunda da bu eserler üzerine birçok şerh yapıldığı görülmektedir.”⁵⁴ Osmanlı ulemesinin ağırlıklı olarak derleme, özetleme, şerh ve tahşiye çalışmalarına önem verdiği görülmektedir.⁵⁵

Osmanlı’da dini-edebi düşüncenin önemli eserlerinin verilmeye başlandığı bu dönem tasavvuf edebiyatının da mümtaz örneklerinin alındığı dönemdir. Birçok tasavvufi şerh örneklerini bu dönemde görmekteyiz. Biz de bunun için *Pendnâme*’nin bu dönem ki şerhlerini ele alacağız.

⁵¹ Mengi, “Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine”, s.78,79.

⁵² Ceylan, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, s.35.

⁵³ Ceylan, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, s.441.

⁵⁴ Çoban, Ali, *Cezire-i Mesnevi Ve Şerhlerine Göre Mevlevî Sülûkü*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE,(Basılmamış Doktora Tezi), Konya: 2014, s.65.

⁵⁵ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ(1300-1600)*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2010, s.181.

2.3. PENDNÂME ŞERHLERİ

Osmanlı'da yapılmış *Pendnâme* şerhlerine baktığımız zaman tespit edebildiğimiz yirmi üç tane şerh bulunmaktadır. Bunlardan on yedi tanesinin nüsha kayıtları kütüphanelerde bulunurken, geriye kalan altı eserin ise nüsha kaydı yoktur. Nüsha kaydı olmayan bu eserlerin isim tespitini *Osmanlı Müellifleri* ve M.Nuri Gençosman'ın *Pendnâme* tercümesinin önsözünden yaptık.

Tespit edebildiğimiz *Pendnâme* şerhleri:

Şem'î Şem'ullâh	<i>Saâdetnâme</i> ⁵⁶
Abdurrahman Abdi Paşa	<i>Müfid</i> ⁵⁷
İsmâil Hakkı Bursevî	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i> ⁵⁸
Şehrî, İsmet Süleyman Efendi	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i> ⁵⁹
Mustafâ Refî'a	<i>Berg-i Dervîşân</i> ⁶⁰
İsmet Mehmet Efendi	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i> ⁶¹
Kilisli Rûhî Mustafâ Efendi	<i>Rûhu's-Şurûh</i> ⁶²
İsmâil Müfid Efendi	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i> ⁶³
Zahrî Mehmed Efendi	<i>Nazm-ı Miftâh-ı Pend</i> ⁶⁴
Ferâ'izî-zâde Mehmed Saîd Bursevî	<i>Şerh-i Pendnâme</i> ⁶⁵

⁵⁶ Akkoyun, Şükrü, *Saadetname (giriş-metin)*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1999; Keyik, Sevgi Elif, *XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'i'nin Şerh-i Pendnamesi*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 2001; Cengiz, Nazlı, *Sa'âdet-name (Şerh-i Pend-i Attâr)*, KÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocaeli: 2004.

⁵⁷ Karacan, Büşra, *Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Müfid Adlı Eseri (1-35a) varakları arası inceleme-metin*, KTÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: 2015.

⁵⁸ Paksoy, Kezban, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, EÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: 2012; Onat Çakıroğlu, Tuba, *İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Pend-i Attâr"*, HÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2012; Onat, Tuba, *Şerh-i Pend-i Attâr*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1998; Duru, Rafiye, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 1998.

⁵⁹ Böyle bir *Pendnâme* şerhi olduğuna dair bilgi M.Nuri Gençosman'ın yapmış oldu *Pendnâme* tercümesinin önsözünde yer almaktadır. Fakat yaptığımız incelemeler neticesinde kayıtlarda bu esere rastlayamadık. Bkz.: Feriddüddin-i Attâr, *Pendnâme*, çev. M.Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara: 1946, önsöz.

⁶⁰ Akçay, Gülçiçek, *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya: 2013.

⁶¹ Araştırmalarımıza rağmen bu esere ulaşamadık.

⁶² Ün, Cumhur, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu's-Şurûh'u*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne: 2007.

⁶³ Araştırmalarımıza rağmen bu esere ulaşamadık.

⁶⁴ İmamoglu, Fatma, *Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri*, ÜMÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2018.

Molla Murad	<i>Kitâbu mâ Hazar Şerhu alâ Pend-i Attâr</i> ⁶⁶
Nâ'ili Salih Efendi	<i>Kenz-i Nesayih</i> ⁶⁷
Erzincanlı Hacı Feyzullâh Efendi	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i> ⁶⁸
Şarihi Belirsiz	<i>Murâdiyye</i>
Hulûsî	<i>Vesîletü'l Merâm</i>
Şu'ûrî Hasan Çelebi	<i>Şerh ve Tercüme-i Pend-i Attâr</i>
Na'ti	<i>Pend-i Attâr Şerhi</i> ⁶⁹
Şarihi Belirsiz	<i>Nesayih Manzumet</i>
Muhammed Raif	<i>Şerh-i Pend-i Attâr</i>
Ahmed Vâmık	<i>Nuhbe-i Pendnâme</i>
Ali Behçet Efendi	<i>Nüzhetü'l İhvan</i> ⁷⁰
Na'ti	<i>Pend-i Attâr Şerhi (Arapça)</i> ⁷¹

2.3.1. Saâdetnâme: Şemî Şem'ullâh Şerhi

Sa'âdetnâme, *Pendnâme*'nin Osmanlı'da yapılmış ilk şerhidir. İlk olması sebebiyle diğer *Pendnâme* şârihleri için hep göz önünde olup eleştirilere maruz kalmıştır.

Şem'î Şem'ullâh, bu eseri dostlarından Ömer b. Hüseyin'in istediği üzerine başlamış olduğunu belirttikten sonra *Şerh-i Pend-i Attâr*'ı Zeyrek Ağa'ya ithaf eder.⁷² Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir.

Şem'î Efendi şerhine münacaât ve Peygamber (sav) övgü ile başladıktan sonra eseri şerh etme sebebini açıklar. Ardından eseri şerh etmeye başlar.⁷³ Şârih metnin şerh aşamasında kırmızı olarak yazılmış olan mısra ile *Pendnâme*'nin Farsça beytini verdikten sonra Türkçe olarak tercüme etmiştir. Şerh ederken gerekli gördüğü yerlerde

⁶⁵ İncelememiz neticesinde kayıtlarda şerh olarak kabul görse de İsmail Hakkı Bursevî'nin şerhinin özeti mahiyetindedir.

⁶⁶ Erkan, Adil, *Mâ-Hazâr Adlı Pendnâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması Ve İncelenmesi*, FÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2010.

⁶⁷ Miyasoğlu, Osman Emre, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih*, İKÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2011.

⁶⁸ Araştırmalarımıza rağmen bu esere ulaşamadık.

⁶⁹ Sarı, Mehmet, *Na'ti'nin Pend-i Attâr Şerhi (vr. 1b-36a)*, İÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2016.

⁷⁰ Ertuğrul, Muzaffer, *Pendnâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvan'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar*, AÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2017.

⁷¹ Osmanlıca şerhinin dibâcesinde böyle bir şerhinin olduğundan bahsetmekte.

⁷² Şem'î Şem'ullâh, *Saâdetnâme*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., 19 Hk 2104, vr. 1b.

⁷³ Şem'î Şem'ullâh, *Saâdetnâme*, vr. 1b-3a.

ayet, hadis ve büyüklerin sözlerinden istifade de bulunmuştur. Esere dair yapılmış olan üç yüksek lisans çalışması mevcuttur.⁷⁴

Şem’î Efendi’nin şerhinde diğer şerhlerde alışık olunduğu gibi gramer açıklamalarına çok fazla yer verilmemiştir. Bu açıdan ele alındığında Şem’î Efendi bu şerhi okuyucunun sadece anlamasına yönelik şerh etmiştir, diyebiliriz. Bu yüzden *Sa’adetnâme* ağırlıklı olarak Farsça bilmeyen okuyucuya yönelik yazılmış bir eserdir. Bu eserin incelemesini Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 2104 numaralı nüshadan yaptık.⁷⁵

2.3.2. Müfid: Abdullah Abdi Paşa Şerhi

Eserin dibace kısmından şârihin esere *Müfid* ismini verdiğini öğrenmekteyiz.⁷⁶ Yine bu kısmın devamında eserin yazılma sebebi açıklanır. Bir gün Abdi Paşa, Has Odabaşı Ahmed Ağa ile Farsça hakkında sohbet ederken Sûdî’yi yâd edip birçok Farsça eseri şerh etmesine rağmen Feridüddin Attar’ın *Pendnâme*’sini şerh etmemesi hakkında konuşurlar. Şem’î’nin de *Pendnâme*’yi şerh ettiğinden ama olması gereken özen ile şerh etmemesinden bahseder. Bunun üzerine Abdi Paşa *Pendnâme*’nin şerhini Sûdîyâne açıklamalarla, zor manaların üzerinde durarak şerh etmeye karar verdiğini söyler.

Abdi Paşa *Müfid*’i sitematik bir şekilde şerh ettiği görülmektedir. Şerh aşamasında *Pendnâme* metnin Farsça beytini verdikten sonra kelimeleri gramer açısından incelemiştir. Ardından kelimelerin asıl manalarını vererek açıklamıştır. Bu açıklamalardan sonra beytin Türkçe çevirisini yapmıştır. Bazen bunu da yeterli görmeyen şârih çevirisinden sonra “yani” gibi kelimeleri kullanarak eserini daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Ayrıca Şem’î Efendi’de olduğu gibi Abdi Paşa da ayet, hadis ve büyüklerin sözlerinden istifade etmiştir. Bu eserin incelemesini Süleymaniye, İzmir, 611 numaralı nüshadan yaptık. Bu esre dair bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁷⁷

⁷⁴ Akkoyun, Şükrü, *Saadetname (giriş-metin)*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1999; Keyik, Sevgi Elif, *XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem’î’nin Şerh-i Pendnamesi*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 2001; Cengiz, Nazlı, *Sa’adet-name (Şerh-i Pend-i’ Attâr)*, KÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocaeli: 2004.

⁷⁵ Karacan, Büşra, *Abdurrahmân Abdî Paşa’nın Müfid Adlı Eseri (1-35a) varakları arası inceleme-metin*, KTÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: 2015.

⁷⁶ Abdi Paşa, *Müfid*, Süleymaniye, İzmir, 611, vr. 2b.

⁷⁷ Abdi Paşa, *Müfid*, vr. 2a-2b.

Bu bağlamda eserin okuyucu kitlesini değerlendirdiğimizde Şem'î Efendi'nin aksine Farsça bilen ve öğrenen bir kitle olduğunu söylemek uygundur. *Müfid*, okuyucu kitlesine Farsça değerlendirme ve anlama imkânı sunan bir şerh olma özelliği taşımaktadır.

2.3.3. *Rûhu's-Şürûh*: Kilisli Rûhî Mustafâ Efendi

Diğer şârihlerde de olduğu gibi Rûhî Efendi de eserine besmele, hamdele ve salvele ile başlayıp eserin sebab-i telif bölümüne geçmiştir. Rûhî Efendi bu bölümde okuyucuya hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kilis doğumlu olup tahsilini burada gördükten sonra Antep'e göç edişini daha sonra tekrardan memleketine dönüşünü anlatmaktadır. Ardından Farsça dilinden ve değerinden bahsedip sözü Attâr ve *Pendnâme*'sine getirir.⁷⁸

Rûhî Efendi uzun süre *Pendnâme*'yi talebelere okutmuştur. Birgün dost meclisinde kendisine *Pendnâme*'nin inceliklerine vakıf biri olarak *Pendnâme* şerhi yapması talep edilir. Bunu ancak kendisinin yapabileceğini söyleyen dostları Rûhî Efendi'yi *Pendnâme* şerhi konusunda ikna ederler. Bunun üzerine yazdığı eserin adını *Rûhu's-Şürûh* koyduğunu belirtir. Na'ti' de olduğu gibi Rûhî Efendi'de Attâr'ın biyografisine şerhinde yer vermiştir. Ardından besmele ile *Pendnâme* şerhine başlamıştır.⁷⁹

Rûhî Efendi şerh metodunu sebab-i telif bölümünde teferruatlı bir şekilde açıklamıştır. Eserde başvurmuş olduğu sözlüklerden, hadis kaynak kitaplarından, başvurmuş olduğu diğer âlimlerin kitaplarından ve risalelerinden isim vererek eserinin büyük bir titizlikle kaleme aldığını belli eder.⁸⁰ Eserle ilgili yapılmış bir doktora çalışması bulunmaktadır.⁸¹ Bu eserin incelemesini Milli ktp., 326 nolu nüshadan yaptık.

2.3.4. *Şerh ve Tercüme-i Pend-i Attâr*: Şuuri Hasan Efendi Şerhi

17. yüzyıl sonlarında kaleme alınan *Pendnâme-i Attâr* şerhi, şerh aşamasında şârih önce metnin Farsça mısrasını verdikten sonra onu Türkçeye tercüme etmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde tercümesini açıklayarak şerh etmiştir. Eserin telif sebebi

⁷⁸ Kilisli Rûhî Efendî, *Rûhu's-Şürûh*, Milli ktp., 326, vr. 1b-2b.

⁷⁹ Kilisli Rûhî Efendî, *Rûhu's-Şürûh*, vr. 9a.

⁸⁰ Kilisli Rûhî Efendî, *Rûhu's-Şürûh*, vr. 7b-8a.

⁸¹ Ün, Cumhuriyet, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendî'nin Rûhu's-Şürûh'u*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne: 2007.

olarak; insanlara yardım etmek onlara doğru yolu göstermek amacıyla bu eseri kaleme aldığını kısa bir açıklama olarak belirtmektedir⁸².

“*Ba’d-i hamd u na’t u evsaf-i medîh*

Şod şuru’ şerh-i pend-nâme sarîh”⁸³

beytini verdikten sonra şarih *Pendnâme*’nin şerhi ve tercümesi kısmına geçmiştir.

Kırmızı mürekkeple beyit yazıp ardından yine kırmızı mürekkeple tercümesini yazıp tercüme etmiştir. Tercümeden sonra Attâr’ın ne anlattığını özetleyen şârih tarafından yazılmış bir beyit yer almaktadır. Bazen bu beyitler sıraları şekilde daha da uzun olabilmektedir.⁸⁴ Şarih şerh kısmından önce Arapça ibare ve Farsça beyitlerden istifade etmiştir. Eserin şerh kısmında secili bir dil kullanmıştır.

Şârihimiz şerhinde gramer kurallarına girmemiştir. Eser nazım olarak kaleme alınmıştır. Eserin şerhinde ayet, hadis ve büyüklerin sözlerinden istifade edilmiştir. Eserde yetmiş dört konu başlığı mevcuttur. Şârih eserinde Arapça ve Farsça cümle ve terkiplerden uzak yalın bir Türkçe kullanmaya gayret etmiştir. Bu açıdan şârih eserinin herkesinden okuyucu tarafından anlaşılmasını hedeflemiştir diyebiliriz. Bu açıdan okuyucu kitlesini Arapça ve Farsça bilmeyenler olduğunu düşünebiliriz.

Diğer şârihler gibi Şu’ûrî Efendi’de konu başlıklarını kırmızı mürekkeple belirtmiştir. Eser incelendiğinden tam olarak *Pendnâme*’nin metnine sadık tercümesi ve şerhi olma özelliğini taşımaktadır. Eserle ilgili yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.⁸⁵ Eser incelememiz Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, 908 numaralı nüshadan yapılmıştır.

2.3.5. Berg-i Dervîşan: Mustafâ Refî’a

Mustafâ Refî’a eserinde besmele, hamdele ve salveleden sonra kendisinden ve eseri niçin yazmış olduğundan bahseder.⁸⁶ Daha sonra *Pendnâme*’nin şerhine geçer.

⁸² Hasan Şu’ûrî, *Tercüme ve Şerh-i Pend-i Attâr*, Edirne Yazma Eserler Ktp., 908, vr. 4b.

⁸³ “Övgüler, naatler ve hamdden sonra *Pendnâme* şerhi başladı.”

⁸⁴ Hasan Şu’ûrî, *Şerh ve Tercüme-i Pend-i Attâr*, vr. 68a.

⁸⁵ Konar, Aişe Handan, *Hasan Şu’ûrî Efendi’nin Pend-nâme-i Attâr Tercümesi*, Boğaziçi Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2010.

⁸⁶ Mustafâ Refî’a, *Berg-i Dervîşan*, Süleymaniye, Köprülü Asım Bey, 445, vr. 1b,2a,2b.

Şerhinde Farsça beyti verdikten sonra kelimelerin tek tek dilbilgisi anlamlarını vermiştir. Bazen iki beyiti birleştirerek manasını vererek şerh etmiştir.⁸⁷ Bazı yerlerde ise kelimelerin Arapça ve Türkçe’de hangi manaya geldiklerini açıklamıştır. Bu bölümde gerek gördüğü yerlerde tafsilatlı açıklamalar da yaptığı görülür. Bazen de bu bölümleri hiç vermeden direk beytin manasını vermeyi tercih etmiştir.⁸⁸ Bazı yerlerde kendinden önce şerh yapmış olan şârihlere atıfta bulunup onların şerhinden de alıntı yapmış olduğu bölümler vardır.⁸⁹ En sonunda ise beytin manasını vermiştir. Ardında da yani diyerek beytin manasını biraz açmıştır. Bazen de birkaç beyti art arda verip kelime manası vermeden, tercüme ve şerh etmeden diğer konuya ya da beyte geçtiği görülür.⁹⁰ Şârih şerhinde uzun açıklamalara genellikle ilk bölümlerde yer vermiştir. Diğer bölümlerde beyitte geçen birkaç kelimenin anlamını verip ardından beytin manasını verip gerek duyarsa kısa açıklamalarda bulunmayı tercih etmiştir. Diğer şârihlere göre oldukça yalın bir anlatımı vardır.

Esere dair çalışılmış olan bir doktora tezi bulunmaktadır.⁹¹ Bu eserin incelemesini Süleymaniye, Köprülü Asım Bey, 445 numaralı nüshadan yaptık.

2.3.6. Şerh-i Pend-i Attâr: İsmâil Hakkı Bursevî Şerhi

Diğer şerhlerden aşına olduğumuz şekilde hamdele, salvele ve sebab-i telif bölümleri Bursevî’nin şerhinde bulunmamaktadır. Şarih besmeleden sonra Farsça mısraları kırmızı mürekkeple yazarak şerhine başlamıştır. Altıncı mısraya kadar şarih mısra mısra şerh ederken burdan sonrasını beyit şeklinde şerh yaparak devam etmiştir. Şerhin diğer bölümlerinde tekrardan mısra mısra şerh ettiği yerler de mevcuttur. Eserin sonunu ise, hamdele ve salvele ile tamamlayarak eseri nihayete erdirmiştir.⁹²

Bursevî, eserinin hatime kısmında belirtmiş olduğu üzere 17 Ramazan 1136/9 Haziran 1724 yılında Cuma günü işraktan sonra bitirdiğini yazmıştır.⁹³ *Pendnâme Şerhi*’ni yazma sebebini ise eserinde belirtmemiştir.

Bursevî’nin şerh metodunda bir diğer husus, Farsça mısrayı verdikten sonra nesre çevirerek tercüme etmiştir. Ardından gramer kurallarına göre inceleme yapmıştır.

⁸⁷ Bkz.; Mustafâ Refî’â, *Berg-i Dervîşan*, vr. 32b-38a-42a-50a-55a-79a.

⁸⁸ Bkz.; Mustafâ Refî’â, *Berg-i Dervîşan*, vr. 30a-42b.

⁸⁹ Bkz.; Mustafâ Refî’â, *Berg-i Dervîşan*, vr. 3b.

⁹⁰ Bkz.; Mustafâ Refî’â, *Berg-i Dervîşan*, vr. 65a.

⁹¹ Akçay, Gülçiçek, *Mustafâ Refî’â-Berg-i Dervîşân*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya: 2013.

⁹² İsmâil Hakkı Bursevî, *Pendname Şerhi*, vr. 354a-354b.

⁹³ Bursevî, *Pendname Şerhi*, vr. 354a.

Bazen de tek tek kelime anlamlarını verdikten sonra gramer incelemesi yaptığı da görülmektedir.

Bursevî'nin *Pendnâme* şerhi için Şem'î'nin *Saâdetnâme*'sinden sonra en çok rağbet gören eserdir diyebiliriz. Bu esere dair çalışılmış iki tane doktora tezi ve iki tane yüksek lisans tezi bulunmaktadır.⁹⁴ Bu eserin incelemesini Süleymaniye, Pertev Paşa, 276 numaralı nüshadan yaptık.

2.3.7. *Pend-i Attâr Şerhi: Na'ti Şerhi*

Şârih, asıl adının eş-Şehir İsa Bin Mahmud olduğunu eserinin başında belirtmektedir. Eserin istinsah tarihinden yola çıkarak Na'ti, hicri 11. yy. şârihlerinden olduğu söylenebilir.

Na'ti eserinde daha önce Arapça olarak bir *Pendnâme* şerhi yaptığını belirtmiştir. Fakat bu Arapça bilmeyen ihvan için zorluk olacağı ve bazı öğrencilerinin de isteği üzerine *Pendnâme*'ye Türkçe tercüme yaptığını ve daha sonra da bunu yetersiz görünce Türkçe şerh yaptığını belirtmektedir.

Esere besmele, hamdele ve salvele ile başlayan Na'ti, daha sonra kendi ismini belirtip neden böyle bir şerh yapmış olduğunu açıklamaktadır. Diğer eserlerden bir farkı da Na'ti eserinde Attâr'ın hayatı hakkında okuyucuya bilgiler vermiş olmasıdır. Bu bilgiler arasında hayatı, eserleri, tasavvufî hayatı yer almaktadır. Beyit ve mısraları harekeli bir şekilde, kırmızı mürekkebe kullanarak yazdıktan sonra tercümesine yer verip gerekli olan yerlerde kelimelerin gramer yapısına değindikten sonra şerhetmiştir. Diğer şerhlerden bir farkıda eserin sonunda *amentü şerhi* de yer almaktadır. Metin içerisinde ayet, hadis veya başka bir beyitte yer vereceği zaman bunu ayrıca belirtmiştir. Eserle ilgili yapılmış bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁹⁵ Eser incelememizi de bu çalışmadan yaptık.

2.3.8. *Ma Hazar: Molla Murad Nakşibendî Şerhî*

Mâ Hâzar “akla gelenler” demektir. Yani Attâr'ın *Pendnâme*'si üzerine Molla Murad'ın aklına gelenleri kaleme alıp yapmış olduğu bir şerhidir, diyebiliriz.

⁹⁴ Paksoy, Kezban, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, EÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: 2012; Onat Çakıroğlu, Tuba, *İsmail Hakkı Bursevî'nin “Şerh-i Pend-i Attâr*, HÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2012; Onat, Tuba, *Şerh-i Pend-i Attâr*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1998; Duru, Rafiye, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 1998.

⁹⁵ Sarı, Mehmet, *Na'ti'nin Pend-i Attâr Şerhi (vr. 1b-36a)*, İÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2016.

Molla Murad Şerhine *Mâ Hâzar* ismini verip besmele ile başladıktan sonra kısaca kendi künyesinden ve babasından söz ettikten sonra metnin Şerhine geçmiştir.⁹⁶ Şerhinde Farsça beyti parantez içinde verip ardından Türkçe çevirisini verdikten sonra gerekli gördüğü yerleri ve kelimeleri açıklamıştır bazen de gramer açısından ele aldığı yerler de vardır. Fakat yoğun bir şekilde gramer kurallarına değinmemiştir. Şerhinde sade ve anlaşılır bir üslup kullanan Molla Murad, yer yer hayatına dair ayrıntılı bilgiler de vermektedir. Bu açıdan *Mâ Hâzar* bir biyografi kitabı olma özelliği de taşımaktadır. *Mâ Hâzar*, Molla Murad'ın hayatı ilgili yapılan çalışmalarda büyük oranda başvurulan bir kaynak eser olma özelliği taşımaktadır. Eserle ilgili yapılmış olan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁹⁷ Eser incelememizi Konya Yazma Eserler Ktp, BB9089 numaralı nüshadan yaptık.

⁹⁶ Molla Murad, *Mâ Hâzar*, Konya Yazma Eserler ktp., BB9089, vr. 2a-2b.

⁹⁷ Erkan, Adil, *Mâ-Hazâr Adlı Pendnâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması Ve İncelenmesi*, FÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2010.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUHFETÜ'L-İSMET

3. İSMET EFENDİ

3.1. İSMET EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

3.1.1. İsmet Efendi'nin Dönemine Genel Bakış

Tarihte her dönemde topluma yön veren edebi, siyasi, tarihi, kültürel, coğrafi etkileşimler olmuştur. Bundan dolayı her dönemde kendine münhasır farklılıklar gözlemlemekteyiz. İsmet Efendi'nin yaşamış olduğu döneme dair bu etkileşimleri daha rahat gözlemleyip, döneminin yetişmesindeki ve şahsına olan etkileri için bu dönemdeki edebi etkileşimlere genel hatlarıyla değinmeyi uygun gördük.

İsmet Efendi'nin doğum tarihi bilinmemekle birlikte *Tuhfetü'l-İsmet*'in tamamlanma tarihinden yola çıkarak İsmet Efendi'nin milâdî 18. yüzyılın ortalarında yaşamış olduğunu söyleyebiliriz. 18. yüzyıl Osmanlı tarihine baktığımızda tahta, III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) bulunmuşlardır. Ayrıca bu dönemde birçok şair mutasavvıf bulunmakla birlikte en önemlileri arasında; İsmâil Hakkı Bursevî, Diyarbakırlı Ahmed Mürşidi (v. 1174/1760), Erzurumlu İbrahim Hakkı (v. 1194/ 1780), Şeyh Galib (v. 1213/1799) gibi dikkat çeken, mümtaz şahsiyetleri sayabiliriz.

Bu yüzyıl Osmanlı'nın siyasi otoritesini kaybetmesi ve gerilemeye başlaması olarak kaynaklarda yer almaktadır. İçte isyanlar, ekonomik problemler, karışıklıklar yaşanırken dışta ise savaşlar ve toprak kayıplarının yaşandığı zor bir dönemdir. Aynı zamanda bu gidişatı önlemek için bu dönemde bazı ıslahatlar da yapılmıştır.⁹⁸

Ülkedeki bu kadar değişim ve gelişime rağmen şairlerin, eski düzeni korumuş oldukları gözlemlenmektedir. Bu yüzden bu dönemde dikkat çeken kendine özgü edebi

⁹⁸ Mengi, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s. 205, 206; Ertaylan, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 3, 4.

özellikler bulunmamaktadır. Edebiyat tarihinde 18. yüzyıl, üslûbu ve genel çizgileriyle 17. yüzyılın devamı olarak kabul edilmiştir.⁹⁹

3.1.2. Hayatı

İsmet Efendi'nin asıl adı Mehmed olup İstanbul doğumludur. “Hacı Efendi” olarak tanınarak meşhur olmuştur. Aynı zamanda müderris olan İsmet Efendi, Nakşibendî tarikatına mensubiyeti ile bilinmektedir. İmtihanla 1141/1728-1729 tarihinde medreseyi bitirmiştir. Daha sonra müderris olarak çalışmaya başlayan İsmet Efendi, zaman içerisinde yüksek mevkilere nail olmuştur. Bu süre zarfında Süleymaniye'den başka bir medreseye ders vermek için de gitmiştir.¹⁰⁰

İsmet Efendi, 2 Zilkade 1160/5 Kasım 1747 yılında vefat etmiştir. Kabri Topkapı haziresindedir. Âlim ve şair olarak tanınan İsmet Efendi, meşhur *Tuhfe-i Şâhidî* şârihlerindedir. Kayıtlarda kaleme almış olduğu bir risaleden de bahsedilmektedir.¹⁰¹ Toplamda iki eseri bulunan İsmet Efendi'nin kayıtlarda bahsedilen risalesi çalışmamızı oluşturan *Tuhfetü'l-İsmet* olması kuvvetle muhtemeldir.

3.1.3. Eserleri

3.1.3.1. *Tuhfe-i Şâhidî Şerhi*

Tuhfe-i Şahidî, İbrahim Şahidî'nin (v. 957/1550), Mesnevî'nin anlaşılması için kaleme aldığı Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Esere dair yapılmış yirmi dokuz şerh bilinmektedir. Eser, diğer Farsça sözlüklere göre daha hacimlidir.¹⁰²

3.1.3.2. *Tuhfetü'l-İsmet*

İsmet Efendi'nin bu eseri kayıtlarda bahsedilip bulunamayan, bu çalışmamıza konu olan *Tuhfetü'l-İsmet* isimli eseridir.

3.2. TUHFETÜ'L-İSMET VE TAHLİLİ

3.2.1. Eserin İsmi

Attâr'ın *Pendnâme* ismini vermiş olduğu bu esere şerh yapanlar esere *Pendnâme Şerhi* ya da kendi meşreplerine uygun olan farklı isimler vermişlerdir. İsmet Efendi ise yapmış olduğu *Pendnâme* şerhini *Tuhfetü'l-İsmet* olarak isimlendirmiştir.

⁹⁹ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 207, 208.

¹⁰⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz., Nuri Akbayrak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 840; Ramiz, *Ramiz ve Adab-ı Zurefa'sı*, haz. Sadık Erdem, Ankara: AKMY, 1994, s. 227, 228.

¹⁰¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s.840.; Ramiz, *Ramiz ve Adab-ı Zurefa'sı*, s. 227, 228.

¹⁰² Çıpan, Mustafa, “Şahidî, İbrahim”, *DİA*, İstanbul: 2010, c.38, s. 274.

İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet* olarak isimlendirdiği bu eserinin Attâr'ın *Pendnâme*'sinin şerhi olduğunu eserin dibâce kısmında belirtir.¹⁰³ Ayrıca bu eserin isim kaydı diğer *Pendnâme* şerhlerinin bulunduğu kaynaklarda ve konuyla ilgili akademik çalışmalarda yer almamaktadır.

3.2.2. Pendnâme Şerhinin Yazılış Tarihi Ve Sebebi

İsmet Efendi hocası Seyyid Hasib ile ders esnasındayken, hocası pendnâme ile ilgili kendisine övgülerle bahsettiğini vurgulamaktadır. Bu övgülerin üzerine hocası kendisinden bu esere dair Türkçe bir şerh yapmasını talep eder. Esere dair kapalı ve anlaşılmayan yerlerin daha anlaşılır olması için İsmet Efendi de *Pendnâme* şerhini kaleme alır. Eseri yazmaya başlayan İsmet Efendi, 9 zilhicce 1142 / 25 Haziran 1730 Pazar günü ikinci vaktinde bu eseri tamamlamıştır.¹⁰⁴ Bu şerh için şunu diyebiliriz. *Pendnâme* Farsça kaleme alınmış bir eser olması ve Osmanlı topraklarında çok ilgiye mazhar olması birçok kesim tarafından ilgiyle karşılanmıştır. İsmet Efendi'de Farsça olan bu eserin gramerle ilgili olan kapalılıklarını giderip daha rahat anlaşılması için yer yer şerhlerle okuyucunun istifadesine sunmayı amaç edinmiştir.

Şerh Uslubu

İsmet Efendi, ilk beyitte vezin konusunu detaylıca anlatır ve Attâr'ın seçtiği veznin Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilât olduğunu bunun da aruz vezninin remel-i müseddes-i maksure kalıbında olduğunu detaylı bir şekilde anlattıktan sonra hülâsa-i beyt alt başlığında beyitin manasını anlatır. Diğer beyitlerde beyitle ilgi dil bilgisi kurallarını tarif eder. Daha sonra her bir beyit için direk hülâsa-i beyt diyerek yine beytin anlamını verip şerh eder.

Örnek verecek olursak:

صاحبش بودند عثمان و علی بهر آن گشتند در عالم ولی

Budend fiil-i mazi malum cem-i gaibdir. Oldular mânasına. Masdarı buden gelir. Malum ola ki lügat-i furste mazi ve muzarin emsile-i muttaridesi altı sigadır. İkisi gaib ikisi muhatab ikisi mütekellimdir. Zira müzekker ve müennes dahi tesniye ve cem birer sigadır. Birbirinden makam karinesi ile fark olunur. Mesela, Mazinin müfred gaibinde

¹⁰³ İsmet Efendî, *Tuhfetü'l-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 3716, vr. 2a.

¹⁰⁴ İsmet Efendî, *Tuhfet'ül-İsmet*, vr. 1a-1b.

kerd derler. Cem'inde âhirine nun ve dal ziyade edüp kerdend derler. Muhatabında âhirine ya-yı hitap ilhak edüp kerdî derler. Cem'inde âhirine dal zemm edüp kerdîd derler nefs-i mütekellim vahdesinde müfred gaibin âhirine mim ziyade edüp kerdem derler. Ma'el-ğayrısında mimin mâ kabline ya ziyade edüp kerdîm derler. Muzarin müfred-i gaibinde koned derler. Cem'inde dal'in mâ-kabline nun ziyade edüp konend derler. Muhatabında dal'ı hazf edüp bedeline ya vaz' edüp konî derler. Cem'inde âhirine dal ilhak edüp konîd derler. Nefs-i mütekellim vahdesinde dal'in bedeline mim vaz' eyleyüp konem derler. Mâ'el-gayrisinde ya ziyade olunup konem derler. Ve her bar ki bir fiilin meçhul almak murad etseler evvel-i fiilin ism-i mef'ulünün âhirine şoden lafzından bir fiil ahz eyletüp zemm ederler. Mesela: mazinin meçhulünde kerde şod kerde şodend kerde şodî kerde şodîd kerde şodem kerde şodîm derler. Muzarin meçhulünde kerde şevend kerde şevend kerde şevî kerde şevîd kerde şevem kerde şevîm derler. Osman ve Ali ashab-ı güzinden iki devletlinin ism-i şerifleridir. Behr ba-i Arabînin fethasıyla harf-i tahsisdir, lam-ı cârre manasına. Geştend fiil-i mazi malum cem-i gaiptir. Mastar-ı geştin gelir mutlaka bir halden bir hale dönmek şoden manasına dahi gelir bu mahalde dahi murad mâna-yi sanîdir. Der bunda harfdir. Huruf-i cârreden fî manasına Hülâsa-i Beyt: Hazret-i Osman dahî Hazret-i Ali Radiyallahu anhüma Res'ul-i Ekreme musahib oldular. Ol ecilden âlemde velî oldular. Yanî peygamber aleyhisselama musahib oldukları vecihden Barî-i Teâla anları âlemde velî ve ila yevmil kıyam ism-i şeriflerinin elsine-i mü'minin ve mü'minatta hayır ile carî eyledi, demektir.¹⁰⁵

3.2.3. Nüshası

Eserin tek bir nüshası bulunmaktadır.

Eserin Adı	Eserin Bulunduğu Yer	İstinsah Tarihi	Açıklamalar
<i>Tuhfetü'l-İsmet</i>	3716, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüp., Hacı Mahmud Efendi.	9 zilhicce 1142 / 25 Haziran 1730	Vr. 138 rika.

¹⁰⁵ İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 18a-18b.

3.2.4. Eserin Muhtevası

İsmet Efendi eserin şerhi kısmına geçmeden önce besmele ile başlayarak bir varaklık Arapça açıklama yapmıştır. Bu kısımda hamdele, salvele ile giriş yaptıktan sonra eserin yazma sebebine değinmiştir.

Eser, dibâce ve yetmiş üç konu başlığından oluşmaktadır. İsmet Efendi, yer yer benzer konuları tek başlık altında ele alarak bu şekilde şerh etmeyi tercih etmiştir. İlk konularda derin gramer bilgilerine yer verirken sonlara doğru kısa açıklamalarla ya da tercümelemlerle tahlil yaptığı görülmektedir.

Konu Tertibi Numarası	Konu Başlığı	Beyit Sırası	Beyit Sayısı
	Bismillâhirrahmanirrahim	1b-2b	
1	Bismillâhirrahmanirrahim	2b-25b	25
2	Der nimet-i seyyid el-mürselin sallallahu aleyhi ve sellem	15b-19a	9
3	Der menagıb-ı eimme-i din rıdvânullâh-i tealâ ‘aleyhim ecma‘in	19a-21a	6
4	Der ozr-i günah miguyed	21a-25b	19
5	Der nikuheş-i nefsi emmâre miguyed	24b-29a	20
6	Der fevâid-i hâmuşî miguyed	29a-33a	22
7	Der ziyân-i padişahân râ mikoned	33a-35a	9
8	Der beyan-ı âhlak-ı hâmide	35a-36b	20
9	Der beyan-ı çârçiz ki bâ hâtır est	36b-38b	10
10	Der beyan-ı delâil-i ehl-i sa’adet	38b-41a	10
11	Der beyan-ı esbâb-ı ‘afiyet	41a-46b	27
12	Der sıfat-i dervîş ve hubbi dervîşân miguyed	46b-48b	11
13	Der sıfat-i bedbâhtî	48b-51a	10
14	Der sıfat-i riyâzet	51a-52a	11
15	Der beyan-ı mücahede-i nefsi	52a-61a	41
16	Der beyan-ı terk-i zinet	61a-62a	12
17	Der beyan-ı sıfat-i eblehân guyed	62a-64a	9

18	Der beyan-ı âkibet guyed	64a-65b	12
19	Nasihât	65b-67a	10
20	Der sıfat-ı zindegânî	67a-68b	8
21	Der sıfat-ı zikrullâh	68b-72a	21
22	Der beyân-ı zindegânî bâ halk	72a-72b	3
23	Der beyan-ı hisal-ı zemime	72b-73b	7
24	Der sıfat-ı müdbiri	74b-75a	10
25	Der sıfat-ı bozorg muteber	75a-76b	10
26	Der sıfat-ı lecûcî	76b-77a	9
27	Der beyan-ı an ki bekâ nedared	78a-79b	10
28	Der sıfat-ı şâkir	79b-81a	9
29	Der beyan-ı anha ki bad ez ra mekan-i baz ameden nist	81a-82b	7
30	Der sıfat-ı hamuşi ve sehavet	81b-83b	10
31	Der beyan-ı an ki hâri ared (Der beyan-ı ahlâk-ı çendî ki ez çendî dîger ez ân hâsıl u zâhir âyed)	83b-85a	10
32	Der beyan-ı an ki z'af ared	85a-85b	5
33	Der beyan-ı hatâhast	85b-86a	4
34	Der beyan-ı an ki omr ra bekahed	86a-86b	4
35	Der beyan-ı an ki âbrû berized	86b-87b	4
36	Der beyan-ı alâmet-i iman	87b-88a	6
37	Der beyan-ı an ki ab-ı rû ez an ziyade mi şevad	88a-89b	12
38	Der beyan-ı zindegani	89b-92a	34
39	Der ihtirâr-ı düşmenan	92a-96a	20
40	Der beyan-ı an ki hari mi ared	96a-96b	11
41	Der sıfat-ı yar-i muvafik	96b-98a	20
42	Der beyan-ı bi vefa-yı muluk	98a-99a	10
43	Der beyan-ı ehl-i saadet	99a-99b	5
44	Der beyan-ı rastgari	99b-100a	5
45	Der sıfat-ı sıdk u emanet u sehavet	100a-100b	7

46	Der beyan-ı terk u haşm u kahr	100b-102b	7
47	Der beyan-ı muteber der cihan ve yar-i sadık	102b-103a	7
48	Der beyan-ı marifet-i hak	103a-104a	7
49	Der beyan-ı misal-i in cihan	104a-105b	12
50	Der beyan-ı marifet-i hak	104a-105b	8
51	Der beyan-ı hidmet-i nâtevânî	106b-107b	8
52	Der ta'zîm-i mihmân gûyed	107b-108b	12
53	Der alâmethâ-yı ahmakân	108b-109a	10
54	Der alâmethâ-yi eşkıya	109a-111b	20
55	Der alâmet-i bahîlan	111b-112b	10
56	Der alametha-yi fasıkan hest	112b-112b	2
57	Der beyan-ı ef'âl-i şeytani	112b-113a	6
58	Der beyan-ı sıfat-ı ehl-i nifak	113a-114a	6
59	Der beyan-ı alâmethâ-yi müttekiyan	114a-118b	39
60	Der beyan-ı ef'âl-i şeytani	118b-119b	8
61	Der beyan-ı sıfat-ı ehl-i nifak	119b-120a	4
62	Der beyan-ı alametha-yi ehl-i cennet	120a-120b	6
63	Der beyan-ı fazilet-i sadaka	120b-123b	12
64	Der nesâyih	123b-126b	39
65	Der sıfat-ı sabr	126b-128a	10
66	Der beyan-ı tecrid ve tefrid	128a-131a	32
67	Der beyan-ı sıfat-ı mukbil	131a-131b	4
68	Der beyan-ı an ki dusti ra neşayed	131b-132a	9
69	Der beyan-ı riayet-i yetim	132a-134a	13
70	Der beyan-ı sıla-i rahim	134a-134b	5
71	Der beyan-ı merdî	134b-135b	10
72	Der beyan-ı fakr	135b-136a	7
73	Der beyan-ı intibâh ez gaflet	132a-138a	20
	Toplam	138a vr.	864 beyt.

3.2.5. Üslubu ve Kaynakları

Tuhfetü'l-İsmet, mübtediler için kaleme alınmış bir şerhtir. İsmet Efendi ilk yetmiş varakta detaylı bir şekilde beyitlerin gramer yapıları ile birlikte şerhine yer vermiştir. Sonraki beyitlerde bu kadar detay vermediği görülür. Eserin dibâce kısmında İsmet Efendi'nin yer verdiği, Seyyid Hasib'in isteği üzerine bu eserdeki kapalı anlaşılmayan yerleri daha anlaşılır kılmak adına bu şerhi kaleme aldığından bahsetmektedir. Bundan mütevellit, eserde İsmet Efendi, anlaşılır, açıklayıcı bir üslûb ve şerh metodu izlediğini görebiliriz.

Eser, âhlaki bir öğüt kitabı özelliği ve üslubunu taşımaktadır. Nefsin kötülükleri, güzel ahlak, amel, sabır, zikir, öfke ve kinden uzak durma gibi konular buna örnektir. İsmet Efendi, şerhin içeriğinde ayet, hadis, farklı mutasavvıflardan beyitler ve kelam-ı kibarlara yer verdiği görülür.

3.3. ESERİN TAHLİLİ

Eser bir dibâce ve yetmiş üç bölümden müteşekkildir. Bu bölümler de kendi aralarında konular halinde birbirinden ayrılmaktadırlar.

3.3.1. Tuhfetü'l-İsmet'teki Seyr u Süluk İle İlişkin Kavramlar

3.3.1.1. Nefs ve Nefsle Savaş

Nefs sözlükte ruh, beden, varlık ve kendi anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁶ İstilahta ise kişide bulunan kötü vasıf, huy ve davranışlardır.¹⁰⁷ Tasavvufî terbiyede sufilerin nefse ve onunla mücadeleye ayrı bir ehemmiyet verdiğini görürüz.

Nefs kelimesi Kur'an'da sekiz farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar; Allah'ın zati¹⁰⁸, insan ruhu¹⁰⁹, Kalp manasında¹¹⁰, insan bedeni¹¹¹, bedenle beraber ruh¹¹², insana

¹⁰⁶ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lügati ve Sıhahu'l-Arabiyyeti*, thk.Muhammed Tamur, Kahire: 2009, s. 358.

¹⁰⁷ Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâle, Tasavvufî İlimlere Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 2014, s.181.

¹⁰⁸ Taha, 20/41.; Al-i İmran, 3/28.; En'am, 6/12,54.; Ma'ide, 5/116.

¹⁰⁹ Fecr, 89/27.; En'am, 6/93.; Zümer, 39/42.

¹¹⁰ Al-i İmran,3/154.; A'raf,7/205.;Yusuf, 12/77.; Bakara, 3/77,109,235.

¹¹¹ Al-i İmran,3/146,185.; Enbiyâ, 21/35.; Ankebût, 29/57.; İsrâ, 17/33.; Yusuf, 12/26, 30, 61.

¹¹² Bakara, 3/286.; En'am, 6/152.; Yunus, 10/23, 30, 44, 49, 54.; Ra'd, 13/11,42.; İsrâ, 17/7.; Taha, 20/15.; Ankebût, 29/6.; Zümer, 39/70.; Mü'min, 40/17.; Câsiye, 50/15.

kötülüğü emreden manasında¹¹³, zat manasında¹¹⁴ ve cins manasında¹¹⁵ yer alır.¹¹⁶ Nefsin kemale ermesi yolundaki süreçleri sufilerin ilk zamanlar Kur'an'dan esinlenerek üç, dört derece şeklinde sınıflandırırken tarikatlar döneminden sonra yedi derecede karar kıldıkları görülmektedir.¹¹⁷

Pendnâme, bir bütün olarak incelendiğinde bir takım nasihatlerle kişiyi nefs-i emmâreden nefs-i mutmâinneye ulaştırma amacı taşıdığı görülür. Bu bağlamda eserin nihayi hedeflerinden biri de nefis konusudur. Bu konunun daha iyi anlaşılması için tasavvuf büyüklerinden bazılarının görüşlerine yer vermeyi uygun gördük.

Zunnûn Mısıfî nefis ile ilgili “*Kul için en zor hicap, nefsi görmek ve onun iradesine tâbi olmaktır.*” Bayezid Bistami “*Nefis, bâtil olandan başka bir şeyle sükûn bulmayan bir sıfattır.*” Cüneyd “*Küfrün esası, nefsinin muradı üzere kaim olmandır.*” Diyerek nefsi açıklamışlardır. Kuşeyrî ise nefse ait hükümlerin iki kısım olduğunu söyler; bunların birinci kısmı, haram veya mekruh kılınarak yasaklanan şeylerdir. İkinci kısmıysa, kibir, gadap, kin, haset, kötü huy, tahammülsüzlük gibi yerilen ve kötülünen huylardır.¹¹⁸

Nefis kavramı şerhlerin hepsinin üzerinde en çok durduğu ortak konulardandır. Bu bağlamda şârihlerimize baktığımızda; Nâilî Sâlih Efendi şerhinde, nefisine söz geçiren kişiyi pehlivana benzetir. Nefisine söz geçiremeyen kişiyi aptal ve cahil olarak tanımlar. Bu şekilde devam eden kişi cehennemde kendisine yer hazırlar, nefsin heveslerine kapılan kişinin imanı zayıflar. Nefsi terbiye etmenin yolunun da namaz, oruç ve zekât ibadetlerinin yerine getirilmesiyle mümkün olabileceğini açıklar. Nefislerinin heva ve heveslerine kapılan kişiler görünüşte her ne kadar diri olsalar da hakikatte bu kişiler ölü oldukları için bunlarla dostluk kurulmaması gerektiğini şerhinde öğütler.¹¹⁹

Abdî Paşa da şerhinde nefis terbiyesi için az konuşmayı, açlık ve az uyumak gerektiğini öğütler. Şeytan ehli dünya olan kişilere dünyayı güzel gösterir ve buna kapılan kişilerin akıbeti de kötü olur der. Nefis kişinin ibadetlerinde tembelliğe sebep

¹¹³ Yusuf, 12/18, 53. ; Taha, 20/96.; Mâ'ide, 5/30.

¹¹⁴ Bakara, 3/48. Lokman, 31/28, 34.; Müddessir, 74/38.

¹¹⁵ Tevbe, 9/128.; Rum, 30/ 28.; A'raf, 7/188.; Şûra, 42/11.

¹¹⁶ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara: 1997, s.363.

¹¹⁷ Küçük, Hülya, *Tasavvufa Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul: 2015, s. 62.

¹¹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 181.

¹¹⁹ Örneğin: Miyasoğlu, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih*, s. 100, 115, 117.

olur. Bu yüzden bunu yenmek için de diğer şârihler gibi az yemek, az uyumak ve az konuşmak gerektiğine değinir. Özellikle nefsin tok olduğu zamanlar kontrol altına almasının çok güç olduğunu bildirir. Abdî Paşa da diğer şârihler gibi nefsi öldürmek mümkün değildir. Ancak üç şey ile mümkündür diyerek açıklamasına devam eder bunlar; susmak, açlık ve az uyumaktır, der. Bunların dışında da başka hiçbir şeyle de nefsin ölmeyeceğini söyler. Bunları yapan kişinin ibadetlerinden lezzet alacağını bildirir.¹²⁰

Rûhî Efendi, diğer şârihlerden farklı olarak nefsi, nefsi emmare, nefsi mutmainne ve nefsi levvame olarak sınıflara ayırarak açıklar. Eğer Allah bir kuluna nefse muhalefet kudreti vermişse bu kul için bir lütuftur. Bu yüzden kulun, tefekkür ve şükretmesi gerektiğini bildirir. Ayrıca Rûhî Efendi, nefsi küçük bir çocuğa benzetir. Bu yüzden terbiyeye muhtaç olduğunu açıklar. Nefs ıslah oldukça şeytan kişiden uzaklaşarak vesveselerini azaltır. Bu sayede kişi ibadetlerinden zevk almaya başlar. Nefsten kurtulmak için; nefsin hevasını ayakaltına almayı öğütler. Eğer kişi nefsin arzularını, dünya ve içindekileri terk etmezse hakiki zahid olamaz der. Mürşidsiz nefsin tabi olanları de yerer. Bazı meşayihın nefsi cehenneme benzetip “doydun mu?”¹²¹ Benzetmesiyle nefsin hiçbir zaman doymayacağını şerhinde bildirir. Diğer şârihlere göre Rûhî Efendi, nef hakkında en detaylı bilgiyi veren şârihimizdir.¹²²

İsmâil Hakkı Bursevî de diğer şârihler gibi nefis konusunda nefsten riyazetle ancak kurtulabilmenin mümkün olduğunu belirtir. Nefs ateşten yaratılmıştır. Bu yüzden de cennete giremeyecektir der. Nefsin köle olan insanlar da bu şekilde cehennem ehli olduğunu açıklar. Eğer nefsi dizginlersen, ileride seni zarar ve ziyana uğratmasının önüne geçmiş olursun ve bu tezkiye sayesinde de kişinin mü'min-i kâmil olacağını bildirir. Kişiyi nefsi mutmainneye ulaştıracak olan şey zikiridir. Zikir sayesinde kalp cilalanır ve kalpteki perde kalkar açıklamasıyla zikri öğütler.¹²³

İsmet Efendi'de özellikle diğer şârihler gibi nefis konusunda benzer bir şerh metodu izlemiştir. Şerhimize baktığımız zaman nefis kavramıyla ilgili vermiş olduğu bilgilerde nefsi kötüleme ve nefis savaşı olarak iki kısım olduğunu görürüz. Nefis konusu beyitlerde de en çok üzerinde durulan konulardan biridir. Nefsi yenmenin

¹²⁰ Örneğin: Karacan, *Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Müfid Adli Eseri (1-35a) varakları arası inceleme-metin*, s. 118, 122, 125.

¹²¹ Kaf, 50/30.

¹²² Örneğin: Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu's-Şurûh'u*, s. 115, 200, 205, 230.

¹²³ Örneğin: Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 201, 2015.

riyâzetle mümkün olabileceği çoğu yerde vurgulanmıştır. İsmet Efendi şerhinde nefisten kurtulmanın dört şeyle mümkün olduğunu belirtmektedir. Bunlar; susmak, açlık, halvet ve az uyumaktır. Özellikle kötülüğü emreden nefsten uzak durmak gerektiğini öğütler. Şerhinde onu yer yer cahil nefis olarak nitelendirir. Kişi eğer kalbine Hakk'ın zikrini yerleştirirse bu sayede nefis-i emmârenin de sakinleşeceğini belirtir.

Kısaca nefis konusunda şunu diyebiliriz. Nefsi riyazetle kontrol altına alabilmek mümkündür. Bu da az yemek, az uyumak ve az konuşmakla elde edilebilecek bir haslettir. Bununla birlikte her daim zikir ile meşgul olunması gerekir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

ریاضت نفس بد را گوش مال

نا نیندازد تو را اندر ویا

*Riyâzetde yaramaz nefsin kulağını bur. Ya'nî tedib ile zirâ nefis riyâzet ile zaif olur. Tâ senî günaha itmeye her bâr ki nefis kavî ola elbet ki sahibini... ilkaya s'ay eder demektir.*¹²⁴

نفس بد را هر که سیرش می کند

در گنه کردن دلیرش می کند

*Yaramaz nefsi her kim ki tok eyler, günah eylemeye onu bahadır eyler ya'nî her kimse ki nefsinin tok eyleye ol kimse nefsinin vebalden men'e kâdir olamaz demektir zira nefsi açlıktan gayrı nesne zabt edemez.*¹²⁵

چون شتر مرغی شناس این نفس را

نکشد بال و نپرد در هوا

*Bu nefsi deve kuşu gibi anla onunla ne yük çeker ve ne havâda uçar. Mânasına masdarı perîden gelir deve kuşuna teşbih etmişler. Ne mahlûk olduğu haşyetten hâlîka itaat eder ve ne azap ne ukaba isti'daî i'tiraf eder demektir.*¹²⁶

نفس را آن به که در زندان کنی

¹²⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 26a-26b (b. 59).

¹²⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 42a-42b (b.142).

¹²⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 56a (b. 214).

Nefsi ol yektir ki zindanda eyleyesin ya'nî layık olan oldur ki nefsinı vücut zindanında habs eyleyib mâsiyete ruhsat vermeyesin ve her ne emrederse onun hilafın eyleyesin zira nefis düşmandır ve şemine muvafakat ve münabe 'et-i hod caiz değildir.¹²⁷

3.3.1.2. Gafletten Uyanış

Lugat manası olarak gaflet, boş bulunma, dikkatsizlik, ihmal, yanılma gibi anlamları içermektedir.¹²⁸ İstılahta nefsin arzu ettiği şeye tabi olmasıdır. Bir şeyden gaflet ise o şeyin akla gelmemesidir.¹²⁹

Kuran'ı Kerim, asıl gaflette olanları kalpleri olup kavramayanlar, gözleri olup görmeyenler ve kulakları olup işitemeyenler olarak tanımlar.¹³⁰ Sufiler de gafleti Allah'la aralarında bir perde gibi görüp bunu ortadan kaldırmaya çaba sarf etmişlerdir.¹³¹ Hatta gaflet ehliyle oturup kalkmayı, hal ve hareketlerini dinlemeyi bile kerih görmüşlerdir.¹³²

Pendnâme'nin son bölümde Attâr, gafletten uyanış başlığı altında kişinin dünya ve ahiret hayatından bahsederek Allah'tan gafil olunmamasını, olunmadığı takdirde ise mazhar olunacağı lütfâ değinir. Bu bölüm, son başlık olmasının yanı sıra mezkûr eserin genel özeti mahiyetindedir.

Gaflet konusunda diğer *Pendnâme* şârihlerimize baktığımızda; Molla Murad şerhinde kalbin Allah zikriyle meşgul olunmadığında gaflete gark olacağını ve bu kişinin yoldaşının da şeytan olacağını söyler. Hakk'tan gafil olmamak için gaflet ehli ile görüşülmemesi gerektiğini öğütler. Günleri gafletle geçirmemek için gecenin bir kısmında kalkıp teheccüd namazı kılmayı, salavat ve zikirle meşgul olunmasını belirtir.¹³³

Mustafa Refî'a şerhinde, unutmamanın tanımını yaparken kişinin iradesi dışında olana nisyan derken, iradesiyle olan unutmamasına gaflet demektedir. Bu ikisinin de insan

¹²⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 57a (b. 218).

¹²⁸ Zebîdî, Muhibbüddin Ebu'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, Mısır: 1306, c.8, s. 47.

¹²⁹ Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif, *Tarifât, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, Terc., Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul: 1997, s. 167.

¹³⁰ Araf 7/179.

¹³¹ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 167.

¹³² İmam Gazzali, *Kimya-yı Saadet*, Terc., M.Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul: 2004, s. 140.

¹³³ Erkan, *Mâ-Hazâr Adlı Pendnâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması Ve İncelenmesi*, s. 118, 121, 122.

için kötü bir haslet olduğunu belirtir. Bu halden kurtulmak için zikrullahı tavsiye eder. Gafil insan, şeytandan gelen bir takım sıfat ve fiilleri kabul ederek gaflet ehliinden olur. Bu yüzden gaflet ve rehabetin insaniyete muhalif olduğunu beyan eder. Gafletin zıttı olarak anmayı yani zikri şerhinde özellikle öğütler. Ayrıca gafletin kişinin yapmış olduğu zikirden zevk alınmasına mani olacağını belirtir.¹³⁴

İsmet Efendi, gafleti Allah'tan habersiz olma ve ondan uzaklaşma olarak belirtir. Bu sebepten bu dünyada ibret gözünün daima açık olması gerektiğini nasihat eder. Gafletten uyanmak için yapılması gereken şeyler arasında kötü nefse günaha yardım etmeme, Hakk'ın yolunda gözü açık olma ve O'nun emirlerine uymayı, kötü nefsten kurtulmak için çabalanması gerektiğini söyler. Gaflet bir nevi Allah'ı unutmak olarak tanımlandığından bunun çaresi olarak O'nu anlamayı yani zikir etmeyi tavsiye eder. İsmet Efendi, Attâr'ın da üzerinde çokca durmuş olduğu bu nasihatları yapan kişi için iki cihânda da rahmete mazhar olacağını söyler.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

دشمنی داری از او ایمن مباش

زیر سقف بی ستون ساکن مباش

*Hülâsa-i Beyt: Bir düşman tutarsan yani eğer bir düşmanın ola ondan emin ve gafil olma ve düşmandan murad nefsi emmare olmak dahi mümkündür. Bî-sütûn olan sakfın altında sakın olma demektir zira düşmandan emin olmak direksiz sakf altında sakın olmak gibidir. Mısra-ı sanide bir vav-ı atıfa takdir olunup başka bir nasihat olmak dahi mümkündür.*¹³⁵

چون سفر در پیش داری زاد گیر

عمر خود را سر به سر برباد گیر

Hülâsa-i Beyt: Çünkü önde sefer tutarsın azık tut yani çünkü âhirete intikal eylemek mukadderdir a'mâl-i salihaya s'ay eyle ve baştanbaşa berbat tut yani müddet-i

¹³⁴ Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervişân*, s. 301, 320, 321.

¹³⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 138a (b. 844).

*ömrün heva ve heveste zayi oldu bil yahut dahi ömrünü baştanbaşa yâd tut yani ne asıl a 'male sarf eylediğini fikr eyle demektir.*¹³⁶

يا الهی رحم کن بر ما همه

عفو کن جمله گناو ما همه

*Hülâsa-i Beyt: Ya İlâhi bizim cemiyyet üzere rahm eyle ve bizim ve küllimizin cemî günahlarımızı affeyle demektir.*¹³⁷

3.3.1.3. Az Yemek

Az yemek, kelimesinin Arapça karşılığı killet-i taamdır. Nefis tezkiyesi için yapılan riyazetin ilki olarak kabul görmüştür. Sûfinin tanımı yapılırken sıralanan vasıflar arasında sıklıkla açlığı/az yemeği görmekteyiz.¹³⁸

Sufiler nefis tezkiyesinde az yemek, az uyumak ve az konuşmayı birer metot olarak uygulayıp tavsiye etmişlerdir. Sehl b. Abdullah (283/896) “*Şu dört şeyin (derdine ve sıkıntısına) sızlanmadan katlanmadıkça, hiçbir kimsenin ubudiyeti ve ibadeti sıhhatli olmaz: Açlık, çıplaklık, fakirlik ve zillet.*”¹³⁹ Açlık nefse boyun eğdirir, kalbe huzur verir.¹⁴⁰

Kettanî'ye göre mürid'de üç şart bulunmalıdır. “*Galebe hali olmadan uyumamalı, zaruret olmadan konuşmamalı, fâke ve fakr hali olmadan yememelidir.*”¹⁴¹ Buradaki fâke hali bazılarına göre iki günde bir, üç günde bir, haftada bir, kırk günde bir kere bir şey yemek manasına gelmektedir. Ebu Hafs Haddâd (v. 260/874) “*Açlık zâhidlerin gıdasıdır, zikir âriflerin.*”¹⁴² Sehl b. Abdullah onbeş günde bir yemek yerd.¹⁴³ Aynı şekilde başka sûfilerden de uzun süreli hatta seksen güne kadar bir şey yemeyip oruç tutanlara rastlanmaktadır.¹⁴⁴ Kısaca riyazet vasıtası olarak kabul

¹³⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 138a (b. 846).

¹³⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 139a (b. 861).

¹³⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf Doğu Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1992, s. 53.

¹³⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.280.

¹⁴⁰ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1996, s. 467.

¹⁴¹ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 468.

¹⁴² Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Uns Evliyâ Menkıbeleri*, ter. ve Şerh Lâmiî Çelebi, haz., Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 2001, s. 301.

¹⁴³ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 464.

¹⁴⁴ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 465.

edeceğimiz az yemeği, sûfîlerin kişiye özel olarak uyguladığını görmekteyiz. Bunun neticesinde de az yemenin ya da açlığın belli kalıp ve kurallara tabi tutulmadığını söyleyebiliriz.

Yemek yemek, uyumak, konuşmak insanın birer beşeri ihtiyaçlarıdır. Nefis terbiyesindeki bir salık için bu ihtiyaçlar kontrol altına alınması gereken birer imtihan olmuşlardır. Bu bağlamda *Pendnâme* şerhlerine baktığımızda şârihlerimiz az yemeği şu şekilde değerlendirmişlerdir.

Molla Murad Şerhinde, insana layık olan şeyin ancak oruç ve az yemek olduğunu belirtir. Özellikle de kişinin doyduktan sonra yemek yemesinin akıl kârı olmadığını söyler. Bu şekilde beslenen kişinin zamanla kendisini hasta edeceğini açıklar; insanın hastalıklarının sebebinin çok yemekten ötürü olduğunu söyler. Kişinin yemek yemesi gereken zamanlarda özellikle hazmı kolay olan yemekleri tercih etmesi gerektiğini öğütler.¹⁴⁵

Rûhî Efendi şerhinde, su ve ekmek/yemek ile karnın çok doldurulmaması gerektiğini öğütler. Karnı sadece su ve yemek ile doldurmanın sıfat-ı hayvani olduğunu bu yüzden midenin bir kısmını yemek, bir kısmının su, bir kısmının da nefes alıp vermek için boş bırakılması gerektiğini açıklar. Riyazetin esaslarından olan az yemek/açlık, hikmet nurunu kendisine çeker, bu sayede de aç kalan kişinin açlıkla mazhar olacağı ilahi olgunluklara dikkat çeker. Eşref-i mahlûk olan insanın, dinen, irfanen ve tıbben zararı bilinen çok yemeğe müptela olması onun için reva olmadığını, hayvanlara ait bu sıfattan kurtulmak için gündüz eğer oruç tutulmuyorsa az yenmesi gerektiğini öğüt verir. Bu şekilde az yiyip ve içen kişi nefisini kahredeceğini şerhinde belirtir.¹⁴⁶

İsmail Hakkı Bursevî şerhinde, az yemenin her türlü hastalığa ilaç, karnı doyurmanın da her türlü hastalığa sebep verdiğini belirtir. Diğer şerhlerde olduğu gibi Bursevî’de çok yemenin sıfat-ı hayvani olduğunu beyan eder. Yeme ve içme ehli olanlara baktığında, buldukları mertebede sarhoş gibidirler ve itaat de etmezler; farzîyetlerini yerine getirirler bile gönülden isteyerek yapmazlar, tam aksine istemsiz ve sıkılarak yerine getirirler şeklinde tokluğun afetlerini açıklamıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 118, 121, 122, 210.

¹⁴⁶ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu 'ş-Şurûh'u*, s. 215, 216, 305.

¹⁴⁷ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 419, 422, 423.

İsmet Efendi şerhinde az yemeği överek kişinin az yemesini tavsiye eder. Hatta Attâr'ında tabiri olan hayvan gibi karnını doldurma diye ikazda da bulunur. Karnını tıka basa dolduran kişinin kötü nefse yardım ettiğini söyler. Oruçlu olmasa bile az yenmesi gerektiğini öğütler. Tokken yemek yemek kişinin manen kalbini öldürür şeklinde az yemeği öğütleyerek açıklamıştır.

Yapılmış olan şerhlerden çıkarılan sonuca göre açlık, belli bir kalıba sokulup kurallara indirgenmeden yüzeysel olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bununda sebeplerinden biri bu açlığın/az yemenin kişiye özel olarak yapılması ve etkisinin kişiye göre değişmesinden kaynaklanabileceği düşünülebilir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

عَلَّتِ مردم ز پر خوری بَوَد

خوردنِ پر تخم بیماری بَوَد

*Hülâsa-i Beyt: Halkın illeti çok yemekten olur ya'nî halkın mariz olmasına ba'is kesret-i ekl u şürbdür zira çok yemek hastalık tohumu olur ya'nî sebab-i marazdır demektir.*¹⁴⁸

حلق خود را دور دار از هر مزه

تا نیفتی در بلا و در بزه

*Hülâsa-i Beyt: kendi boğazını her lokmadan pâk tut tâ ki bela ve günaha düşmeyesin zira boğazını her lokmadan pâk tutmayan kimse --- haramda vâki olur ve nefesine günah eylemeye ruhsat vermiş olur.*¹⁴⁹

ز آب و نان تا لب شکم را پر نساز

همچو حیوان بهر خود آخر مساز

¹⁴⁸ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 132b (b. 810).

¹⁴⁹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 42b (b. 143).

*Hülâsa-i Beyt: Sudan ve ekmekden karnını dudağına dek doldurma ya'nî kemâl-i mertebe ukûl olup âb u nâna haris olma ve hayvan gibi kendin için âhir düzme ya'nî kendini hayvana müşabih kılma demektir zira çok yemek hayvan sıfatıdır.*¹⁵⁰

روز کم خور گرچه صائم نیستی

پر مخور آخر بهائم نیستی

*Hülâsa-i Beyt: Gündüz az ye eğerçi oruçlu değilsen ya'nî oruçlu olmadığın halde dahi az ye çok yeme âhir hayvan değilsin yahut hayvanattan değilsin pes imdi hayvan sıfatıyla muttasıf olma demektir.*¹⁵¹

نیست درمانش بجز جوع و آتش

تا که سازی رام اندر طاعتش

*Hülâsa-i Beyt: cu' ve 'atşin gayrı nefsi derman yoktur ya'nî açlık ve susuzluk gayrı nefsi zabta ve ma'siyetten men'e derman yoktur tâ ki nefsi ta'ate râm düzesin ya'nî tâ ki açlık ve susuzluk sebebiyle nefsi ibadât-ı ta'ate muti' kılasın demektir.*¹⁵²

3.1.3.4. Az Uyumak

Kur'an'da Müslümanlara hitaben, gece kalkıp dua edenler¹⁵³, seher vakti uyumayanlar¹⁵⁴, geceleri çok az uyuyup sabah erkenden istiğfar edenler¹⁵⁵ ve gece kalkıp teheccüd namazı¹⁵⁶ kılanlar şeklinde övgü ve emirler bulunmaktadır. Sûfiler tarafından bu övgü ve emirler en iyi şekilde uygulanmıştır.

Az uyumayı kişi açlık ve az yeme neticesinde elde eder. Nitekim birçok sûfi de bu yüzden ölmeyecek kadar yemeği tercih edip, bunu övmüşlerdir.¹⁵⁷ Bu konuda sûfilere bazılarının görüşleri şöyledir: Kuşeyrî'ye göre, “Mürîd zaruret olmadıkça

¹⁵⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 42b (b. 144).

¹⁵¹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 42b-43a (b. 145).

¹⁵² İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 57a (b. 219).

¹⁵³ Secde, 32/16.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/17.

¹⁵⁵ İnsân, 76/26.

¹⁵⁶ İsrâ, 17/79.

¹⁵⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 194.

yemez, uyku bastırmadıkça yatmaz ve mecbur olmadıkça konuşmaz.”¹⁵⁸ Haşim Soğdı’ye göre, “çok uyumak, çok yemek ve çok konuşmak kalbi katılaştırır.”¹⁵⁹

Nâ’tî şerhinde, kişinin kabrinin aydınlık olması için gecelerinde uyanık kalıp ibadetle geçirmesini öğütler. Çok uyuyan kişilerin ihsandan nasipleri yoktur, der. İnsanla hayvanı birbirlerinden ayıran en önemli farklardan biri de yiyip, içme ve uyku olduğunu açıklar. Vuslata erebilmek için kişinin gündüz ve gecelerini riyazet ve mücahede ile geçirmesi gerektiğini açıklar. Nâ’tî şerhinde az uyuma konusunda fazla ayrıntıya yer vermeden az uyumayı övmeyi tercih etmiştir.¹⁶⁰

Bursevî şerhinde, diğer şerhlere göre daha farklı bir yorum getirmiştir. “Geceleyin ve gündüzün uyumanız ve lütfundan rızık aramanız O’nun ayetlerindedir.”¹⁶¹ Ayetini getirerek, gündüz uyanık olsanız bile, gece uykuda gaflet içerisindeyiz, der. Fakat basiret sahibi olursanız gece uyumuş olsanız bile, aslında siz uyanıksınızdır, şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ayrıca az uyumak ile ilgili şunları da beyan eder; yeme, içme ve uykuyu terk etmek kişiyi ibadetlerini yapmaya daha çok meyl ettirir. Çünkü uyku ve yemek kişiyi rahata alıştıırır. Eğer kişi hak yolunda ilerlemek istiyorsa uyku ve yemeği terk etmelidir. Yoksa elde etmiş olduğu manevi mertebeleri de yavaş yavaş kaybeder.¹⁶²

Rûhî Efendi şerhinde, uyku ve yemeğe müptela olmuş kişinin rızkının azalacağını beyan eder. Ayrıca bu kişiler saadet ehlinin sahip olacağı güçten de mahrum olurlar, der. Geceleri kıyamda bulunup, ne gecenin tamamında uykusuz kalmayı ne de tamamında uyumayı öğütmez. Gündüzlerini uykuda geçiren kişinin kabri karanlık olur, der. Bununla beraber seher vakti uyanık olmayı, teheccüde kalkmayı ve teheccüde Al-i İmran süresinin sonundan on ayet okuyup duada bulunmayı öğütler. Ardından da kişinin iki rekât namaz kılıp, istiğfar ve salavat getirmesi gerektiğini söyler. Bu şekilde kişinin kendi kabri için bir ışık yakmış olacağını açıklar. Kısacası geceyi gündüz, gündüzü gece yapmayı öğütler. Diğer şarihlerden farklı olarak Rûhî Efendi, az uyumayı överek, gece uyanık kalındığında ne yapılması gerektiğine dair bilgiler de vermektedir.¹⁶³

¹⁵⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 468.

¹⁵⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Uns*, 262.

¹⁶⁰ Miyasoğlu, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyah*, s. 219, 222, 253.

¹⁶¹ Rum/23.

¹⁶² Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 470, 482, 486.

¹⁶³ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 225, 266, 270..

Az yemek ve az konuşmak başlıklarında az uyumak bahsi dolaylı şekilde yer aldığı için bu kısmı kısa tutuyoruz. İsmet Efendi, nefis terbiyesinde ihtiyaç dışında az uyumak gerektiğine değinir ve uyku adabına dair de ikazda bulunur. Özellikle uykuyu, yemekle birlikte açıklar, çok yemek yiyen ve çok uyuyanın sırttan zor geçeceğini belirtir. Öldükten sonra mezarda zaten uzun süre uyunacağını o yüzden şimdi uyku zamanı olmadığı şeklinde ikazlarda bulunur. Kişinin çok uyku ve çok yemek yerine zamanını Allah'ı zikir etmekle doldurmasını öğütler.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

ای که در خوابی همه شب نا به روز

بهر گور خود چراغی بر فروز

Hülâsa-i Beyt: Ey kimse ki her gece sabaha dek uykudasın kendi mezarın için bir çerağ şu 'lelendir ya 'nî dünyada ibadette s 'ay eyleyip ol ibadet sebebiyle mezarını ruşen eyle demektir zira gece tâ sabaha dek hâb u gaflette olan kimesneler bundan nasibver değildir nitekim beyt-i âtiye dahi bu ma 'nâyı mü 'eyyiddir.¹⁶⁴

آخر روزت نکو نبود منام

پیشتر از شام خواب آمد حرام

Hülâsa-i Beyt: Günün âhirinde saba uyku iyi olmaz vakt-i asırdan sonraya âhir-i rûz itlak olunur şâmdan evvelrek uyku haram geldi ya 'nî vakt-i asırdan uykudan haram olan nesne ictinab olunur gibi ictinab olunmak lazımdır demektir zira gayet muzır ve mezmumdur.¹⁶⁵

فافه آرد خواب بسیار ای پسر

خواب کم کن باش بیدار ای پسر

¹⁶⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 43a (b. 146).

¹⁶⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 123a-123b (b. 718).

*Hülâsa-i Beyt: Ey peser çok uyku fakirlik getirir ya 'nî muverris-i fakrdir ey peser az uyu bîdar ol ya 'nî pes imdi akall-i evkatın hab eyle ve ekser-i evkatın bîdarlık mürur eylesen yahut ey peser elbette bu habı ya 'nî hab-ı bisyarı terk eyle demektir.*¹⁶⁶

مگذران در خواب و خور ایام را

زنده دار از ذکر صبح و شام را

*Hülâsa-i Beyt: Hâb u horda eyyamı geçirme ya 'nî nefis u hevâya ittiba' edip ekl u şürb ve nevm eyleme evkat ve eyyamını telef eyleme zikirden subh u şâmu diri tut ya 'nî belki subh u şâmda zikrullahı meşgul ol demektir.*¹⁶⁷

خواب کم کن اول روز ای پسر

نفس را خوردن میاموز ای پسر

Hülâsa-i Beyt: Ey peser evvel-i rûzda uyuma ya 'nî sabah vaktini uykıyla geçirme zira vakti salât vakt-i ibadettir zamanemizde ekser-i nâs buna müpteladır ikaz eyle ey peser nefsi yemeğe öğretme demektir zira kesret-i ekl u şürb-i en 'âm, za 'fiyettir.

3.1.3.5. Az Konuşmak

Killet-i Kelâm, tasavvufî istılahta az konuşmak anlamına gelen Arapça bir kelimedir. İnsanı diğer mahlûkattan ayıran en önemli özelliği onun konuşuyor olmasıdır. Kur'an'da insanın mükerrem olmasından bahsedilirken müfessirlerin bir kısmına göre bu mükerremlik insanın konuşuyor olması olarak tefsir edilmiştir.¹⁶⁸ Konuşmanın böyle bir değere mazhar olması onun insan için büyük bir imtihân olduğunun da bir göstergesidir. Bunun farkında olan sûfiler, bu konuda da oldukça hassas davranmışlardır.

Sûfiler, sükûtu müridin nefsi ile olan mücadelesindeki adaplarından saymışlar.¹⁶⁹ Sufilere göre zaruret hâsıl olmadıkça mürid konuşmaz.¹⁷⁰ Eğer sûfî büyüklerinden örnek verecek olursak; Bişr b. Haris “*Konuşmak hoşuna giderse sus, susmak hoşuna giderse konuş.*”¹⁷¹ Olarak beyan etmiştir. Genel olarak sûfilere baktığımız zaman bu desturu edindiklerini görmekteyiz. Meselenin daha iyi anlaşılması açısından Fudayl b. İyâz'ın (v. 187/803) şu sözü yeterli olacaktır. “*Sözünü, (hesabını vereceği) amelinden sayan bir*

¹⁶⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 125b (b. 731).

¹⁶⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 123a (b. 716).

¹⁶⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 503.

¹⁶⁹ Serrâc Tûsî, *el-Lümâ'*, s. 493.

¹⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 468.

¹⁷¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 213.

*kimse, kendisini ilgilendiren hususlar dışında pek az konuşur.*¹⁷² Ayrıca Cüneyd, *“Fakirin ilmi güçlendiğinde muhabbeti zayıflar, ilmi zayıfladığında da muhabbeti güçlenir. Fakirin hükmü, ilminin muhabbetinin üstünde olmasıdır.”*¹⁷³ Şeklinde açıklamışlardır.

Molla Murad şerhinde, az yemek, az uyumak bahislerinde geçtiği üzere bu konuda da Hakk’ın rızasına ulaşabilmenin az konuşmaktan geçtiği beyan eder. Akıllı insanın tarifini az konuşan, susan olarak yapmaktadır. Az konuşmayı hançere, az yemeği kılıca ve az uykuyu da mızrağa benzetir. Bunların dışında da nefsi yenebilmenin bir başka yolu olmadığını açıklar. Çok konuşan kimsenin kalbinin hastalıklı olacağını belirtir. Az konuşmak bahsinde diğer şarihlerden farklı olarak Molla Murad, çok konuşan kişinin düşünmeden konuşacağını ve sonrasında bazı kullanmış olduğu cümlelerden hayıflanabileceğini beyan eder. Ayrıca kişinin bunu geri almaya da muktedir olamayacağından bahsederek, az konuşmayı öğütler.¹⁷⁴

Mustafa Refi’ a şerhinde, insanın belasını dilinde görerek, bunu zikirle, nasihatle, ahirette faydasına dokunacak sözlerle lehine çevirmenin mümkün olduğunu belirtir. Kendine ve halka hayırlı kelamı olan bir kişinin susmasını ise cimrilik olarak açıklamaktadır. Bu açıdan baktığımızda Mustafa Refi’ a diğer şarihlerden daha farklı düşündüğünü görmekteyiz. Ayrıca yalan ve gıybet karışığında kişinin susmasının vacip olduğunu belirtir. Ayrıca az konuşmayı, gereksiz görülen boş sözleri tamamen terk etmekten ibaret olduğunu beyan eder.¹⁷⁵

Bursevî şerhinde, az konuşmak nefse muhalif olur ve onu hançer gibi keser, der. Kişi kelamını zikir, Kur’an okumaya ayırmalıdır, şeklinde öğütte bulunur. Ayrıca kişinin malayani konuşmalarıyla kalbinin hastalanacağını beyan eder. İsmâil Hakkı Bursevî şerhinde diğer şarihler gibi az konuşmayı övüp, nasihatlerde bulunmuştur.¹⁷⁶

Riyâzette önemli bir yere sahip olan az konuşmayı sûfiler zaruret dışında lüzumsuz saymışlardır. Aynı şekilde İsmet Efendi’nin şerhine baktığımızda onun diğer sufilerle ve şarihlerle aynı düşündüğünü görmekteyiz. Ona göre çok konuşmak ahmaklık alametidir. Çok konuşan insanın kalbinde bir hastalık oluşur bundan

¹⁷² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 216.

¹⁷³ Serrâc Tûsî, *el-Lümâ’*, s. 180.

¹⁷⁴ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 112, 150, 156.

¹⁷⁵ Akçay, *Mustafa Refi’ a-Berg-i Dervîşân*, s. 319, 350, 356.

¹⁷⁶ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 490, 496, 500.

kurtulmak isterse, kişi susmayı adet edinmelidir. Dünyadaki kurtuluşun ve selametinin susmaktan geçtiğini söyler. Ayrıca az konuşan kişi başkasının arkasından gıybet yapmadığı için de selamette olduğunu belirtir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

ای برادر گر تو هستی حق طلب

جز به فرمانِ خدا مگشای لب

*Hülâsâ-i Beyt: Ey karındaş eğer senin için hakkı talep eylemek var ise ya 'nî hak Teâla'nın rızasını talip isen Hüda'nın emrinin gayrıya dudak açma malayani kelim söyleme demektir.*¹⁷⁷

گر خبر داری ز حیّ لایموت

در دهان خود بنه مهر سکوت

*Hülâsâ-i Beyt: Eğer hayy-ı layemut olan Barî-i Teâlâdan haberdar isen ya 'nî arif-i billah isen yahut Hüda'yı Müteâl'in emrinden haberin var ise kendi dehanın üzerine sukût mührün koy ya 'nî malayani kelimâtı tekellüm eyleme demektir.*¹⁷⁸

هر که گفتارِ بسیارش بود

دل درونِ سینه بیمارش بود

*Hülâsâ-i Beyt: Her kimin sözü çok ola ya 'nî kesret-i kelâma mübtela ola ol kimsenin sinesi içinde kalbi hasta olur ya 'nî men kesure kelamehu kesure melalehu (مَنْ كَثُرَ كَلَامُهُ كَثُرَ مَلَالُهُ) fehevası üzere ol kimsenin melali ziyade olur zira kelamı malayani müverris melaldir.*¹⁷⁹

هر که او شد ساکن و خاموش کرد

از سلامت کسوتی بر دوش کرد

¹⁷⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 29a-29b (b. 73).

¹⁷⁸ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 29b (b. 74).

¹⁷⁹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 29b (b. 76).

*Hülâsâ-i Beyt: Her ol kimse ki sakin oldu ve hamuş oldu ya'nî bu sıfatlar ile muttasıf olan kimse selametten bir kisve omuz üzere eyledi ya'nî zikr-i cüz irade-i kül kaidesi üzere libas-ı selameti vücuduna giydi murad hıfz-ı hüddada oldu demektir.*¹⁸⁰

3.1.3.6. Riyâzet

Riyâzet az yemek, az uyumak, daima ibadetle meşgul olarak nefsi terbiye etmek anlamına gelmektedir. Riyâzeti kendilerine adet edinenlere ise riyâzet ehli denir.¹⁸¹ Kısaca sûfiler nefislerini eğitmek için başvurmuş oldukları yol ve yöntemlerin genel adına riyâzet demişlerdir.

Hucvîriye göre, “Riyâzet ve mücahedele baştan sona kadar nefse muhalefet etmekten ibarettir. Bir kimse, nefsinin tanımadığı sürece, yapmış olduğu riyâzetin ve mücahedenin ona bir faydası olmaz.”¹⁸² Yani nefse riyâzet ile hâkim olmak mümkündür. Fakat hiçbir zaman yok olmaz. Yani nefis mücadelesi nefsin yok olması için değil bilakis nefse ait vasıfların yok olması içindir.¹⁸³ Ebu'l-Abbas Seyyârî'ye, “Mürîd nefsinin ne ile riyâzet çeker, terbiye eder?” diye sorulmuş. O da “Emirleri ifâ, yasaklardan kaçınma, sâlih kişilerle sohbet etme ve fukaraya hizmet etme gibi konularda gösterdiği sabırlar.” demiştir.¹⁸⁴ Muhasibî, “Nefsinin riyâzet ile terbiye etmeyen kişiye manevi makamların yolu açılmaz.” demiştir.¹⁸⁵ Gazzâlî'ye göre, halvet, sükût, aç kalmak ve gece uykusundan feragatte bulunmak müridin Allah ile arasındaki engelleri kaldırarak Onu müşahede etmesini sağlar.¹⁸⁶ Sûfilere göre, zâhîrî ve bâtînî ayrımı yapmış oldukları konularda zâhîrî mânâlar çalışılıp öğrenilirken bâtînî mânâlar ise riyâzet ve mücahedeyle bağlı olarak öğrenilebileceği kabul görmüştür.¹⁸⁷ Bu yüzden de riyâzet sûfilerin her zaman gündemlerinde olmuştur diyebiliriz.

Mustafa Refî'a şerhinde, riyâzeti nefsi öldüren bir araç olarak görmektedir. Allah'a kavuşmak isteyen kişinin başvurması gereken şeyin riyâzet olduğunu beyan eder. Sûfiler girmiş oldukları bu yolda ilerlemek için öncelikle riyâzete başvururlar. Riyâzet ise yeme ve içmeyi terk etmektir, şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca bunlarla beraber az uyumak, az konuşmak, halvet ve günahlardan kaçınma olarak riyâzeti

¹⁸⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 83a (b. 378).

¹⁸¹ Cürcanî, *Tarîfat*, s. 116-117.

¹⁸² Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s.308.

¹⁸³ Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s.321.

¹⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 138.

¹⁸⁵ Câmî, *Nefahâtü'l-Uns*, s. 175.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *ihya*, c.3, s. 173.

¹⁸⁷ Serrâc Tûsî, *el-Lümâ'*, s.549.

açıklamaktadır. Eğer kişi bunları yapmazsa nefsinin helake süreklere, şeklinde riyazeti açıklamıştır.¹⁸⁸

Mustafa Rûhî Efendi şerhinde, nefse muhalefet riyazetten ibarettir olarak açıklamıştır. Nefsle mücadelede az yeme, az içme dışında etkili başka riyâzet yoktur, der. Riyâzeti nefse mücadele olarak gören şârih birçok yerde nefse karşı riyâzetin önemine vurgu yapmıştır. Bunu da ancak az yemek, az uyumak ve az konuşmakla elde edilebilecek bir haslet olduğunu şerhinde beyan etmiştir.¹⁸⁹

Nâ'ti şerhinde, diğer şarihlerde olduğu gibi riyâzeti nefse karşı yapılan mücadele olarak açıklamıştır. Riyâzetin Hakk'a olan vuslat için kaçınılmaz bir yol olduğunu belirtir. Şarih riyâzet konusunda çok fazla açıklama yapmaya ihtiyaç duymamıştır. Diğer şarihlerde olduğu gibi riyazetin esaslarından kabul edilen az yemek, az uyumak ve az konuşmak örneklerini vererek daha çok verdiği örnekleri açıklayarak riyazeti anlatmıştır.¹⁹⁰

İsmet Efendi *Pendnâme*'nin "*Der Sıfat-ı Riyâzet*" başlığı altında ve riyâzetle ilgili muhtelif beyitlerde bu konuyu şerh etmiştir. Kötü nefsi riyazet ile teskin etmeyi öğütlemiştir. Bunu da açlık, az yemek ve uykusuzluk ile yapmayı, yüzünü dünyaya dönmemeyi tavsiye etmiştir. Eğer ahirette yüksek makamlara bir kişi ulaşmak isterse dünyada da rahatını bırakmasını tavsiye eder. Bunları yaparken de sabırla yaptığı zaman şeytanın ona yaklaşamayacağını şerhinde belirtir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

نفس در ترک هوا مسکین بود

گوشمالِ نفس نادان این بود

*Hülâsâ-i Beyt: Nefs hevâyı terk sebebiyle miskin olur ve nefis nâdâna gûşmal bulur ya 'nî müfsit olan nefsi te'dib-i terk-i hevâdır zira nefsin kulağını burmak ve nefsi zebûn kılmak nefsin talep eylediği nesnelere hilafını işlemek ile olur.*¹⁹¹

¹⁸⁸ Akçay, *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân*, s. 300-500.

¹⁸⁹ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 290, 315, 356.

¹⁹⁰ Miyasoğlu, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih*, s. 190, 196.

¹⁹¹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 51a (b. 188).

اکتفا بر روزه هر زوزه کن

گر نداری از خودا دریوزه کن

*Hülâsâ-i Beyt: Her günlük rızık üzere iktifa eyle ya'nî her gün ki Hak Teâla sana rızık ihsan eyleye onunla kanaat eyleyip şâkir ol ve yarınki rızıkı talep eyleme zira barî herkesin rızıkına kefildir eğer bir günlük rızık tutmazsan Hüda'dan talep eyle ya'nî arz-ı ihtiyaç eyleyip kimseden bir nesne dilenme demektir.*¹⁹²

نفس نتوان کُش الا با سه چیز

چون بگویم یاد گیرش ای عزیز

*Hülâsâ-i Beyt: Nefsi delmek mümkün değildir illa üç nesne ile mümkündür ey aziz çünkü söylerim ol üç nesneyi hâtırında tut ya'nî can kulağıyla dinleyip 'amil ol demektir.*¹⁹³

خنجر خاموشی و شمشیر جوع

نیزه تنهایی و ترک هجوع

*Hülâsâ-i Beyt: Hâmûşluk hançeri ve dahi açlık kılıcı ve yalnızlık dahi uykusu terk nizesi pes imdi malum oldu ki nefis ile mücadele eden kimse üç illâta muhtaç imiş birisi te'sirde hançer gibi olan sukût ikincisi şimşir gibi olan açlık üçüncüsü nize gibi olan vahdet ve terk-i hucûdur şeyh merhumun şeyini nizeye teşbih eylediği Allahu a'lem nizenin zarfını alet-i hariceden olduğu ecilden olmak gerek.*¹⁹⁴

هر که را نبود مرتب این سلاح

نفس او هرگز نمی باشد فلاح

Hülâsâ-i Beyt: Her kimin bu silâh müretteb olmaya onun nefsi hergiz felah bulmaz ya'nî her kimde ki bu mezkûr olan âlâtı harb ber û birinde mevcud olmaya hergiz onun vücudu azap barından halâs olmaz b'az-ı nüshada bu beytin mevkiinde böyle vâki olmuş

¹⁹² İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 51b (b. 191).

¹⁹³ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr.52a (b. 192).

¹⁹⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 52a-52b (b. 193).

*hergiz nebved merd ra in se silah nefsi-i û hergiz neyâbed bâ salâh pes vech üzere mana her kimde ki bu üç silah mevcut olmaya hergiz o kimsenin nefsi salâha gelmez demektir.*¹⁹⁵

چون که دل بی یاد آلهت بؤد

دیو ملعون یار و همراهت بؤد

*Hülâsâ-i Beyt: Çünkü senin kalbin zikrullahdan hâlî ola mel'un olan şeytan senin yâr u yoldaşın olur ya 'nî senden münfek olmaz ve seni tarik-i zalaletle iletmeye s'ay eder demektir.*¹⁹⁶

3.1.3.7. Zikir

Zikir, bir şeyi telaffuz etmek, unutmamak için bir şeyi zihinde hazır bulundurmak, sadırda hâsıl olan şeydir. Tasavvufî istilahta ise zikir, Allah'ı belirli cümleler ve kelimelerle anmaktır. Gafletten uzak Allah'ı unutmayıp O'nu anıp hatırlamaktır.¹⁹⁷ Zikir her ibadetin özünü oluşturmaktadır. Yani her ibadette yer almaktadır. Zikir Kur'an'da 291 yerde geçmektedir.¹⁹⁸

Sehl b. Abdullah'a zikrin ne olduğu sorulduğunda “İlmin ortaya koyduğu Allah'ın seni müşâhede etmekte olduğu gerçeğini anlamadan, senin de kalbinle O'nu kendine yakın olarak görüp O'ndan hayâ etmen, sonra O'nu gerçek ma'nâda nefesine tercih etmemdir.”¹⁹⁹ Demişdir. Zikrin diğer ibadetlerde olduğu gibi belli bir vakti ve mekânı yoktur. Ne zaman istenirse o zaman zikir yapılabilir. “Onlar ki ayakta iken, otururken ve yatarken Allah'ı zikrederler.”²⁰⁰ Kalp ile zikretmek müritlerin kılıcıdır. Onlar kendilerine gelen her türlü bela ve musibetlere karşı bu kılıç ile savaşırlar.²⁰¹ Zikrin çeşitleri şu şekilde tasnif edilmiştir. “Birincisi kâl(söz) zikridir. Bu, unutmadığın için zikredileni hatırlamamandır. İkincisi zikredilenin vasıflarını hatırlamandır. Üçüncüsü zikredilen temâşa edildiği için zikirden fâni ve gaib olmaktır. Zikredilenin vasıfları insanın vasıflarını yok ettiği için insan yaptığı zikirden fâni olur.”²⁰²

¹⁹⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 52b (b. 194).

¹⁹⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 52b (b. 195).

¹⁹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.385; Cürcani, *Tarifât*, s. 109.

¹⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.451.

¹⁹⁹ Serrâc Tûsî, *el-Lümâ'*, s.222, 223.

²⁰⁰ Al-i İmran, 3/191.

²⁰¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.302, 303.

²⁰² Kelâbâzi, *Ta'arruf*, s.157.

Mustafa Refi'a şerhinde, Allah'ın adaletinden haberdar olan kişinin mutlaka zakire mükâfatını vereceğini bildiğini söyler. İnsanın bu kısa ömrünü boşa harcamaması gerektiğini söyleyen şarih, gece ve gündüzlerini vird ve zikirle ihya etmesi gerektiğini öğütler.²⁰³

Rûhî Efendi şerhinde, diğer şarihlerde de olduğu gibi sabah akşam zikre devam edilmesi gerektiğini öğütlemektedir. Özellikle zikirde gafil olan kişinin Hakk'tan bir nasibi olamayacağını beyan eder. Zikrin ruhun gıdası olduğunu vurgulayan şarih, zikir sayesinde kalbe batını hislerin geleceğini haber verir. Bunun dışında zikirde mahrum olan kişinin kalbinde bir hastalık meydana geleceğini şerhinde bildirir.²⁰⁴

Bursevî şerhinde, zikir insanın kalbini zulümden temizleyerek bir nur ile doldurur, der. Şarihe göre zikir için öncelikle akıl gereklidir. İlim ve akıldan yoksun bir kalpte zikirde yer bulamaz, der. Sürekli zikir halinde bulunan kişi Allah'ın huzurundadır. Bu kişi uyku esnasında bile zikre devam eden kişi gibidir, der. Şarih, zikir esnasında yapılmaması gereken şeyleri de şu şekilde açıklar; yemek yerken, hacet sırasında, çöplüklerde, pis yerlerde ve saz eğlence üzerine zikretmenin çirkin olduğunu beyan ederek, bunlardan uzak durulmasını öğütler.²⁰⁵

Molla Murad şerhinde, diğer şarihlerden farklı olarak daha çok zikir adabı üzerinde durarak buna değinir. Zikir sırasında abdestli bulunmak, o mekânda tütsü yakmak, temiz kıyafet giymek, kalbi masivadan arındırıp kibleye yönelmek ayrıca kişi zikir meclisindeyse zakirlerden başkasının bunu izlemesine izin vermemek gibi zikir adaplarına değinir. Ayrıca şarih sesli ve gizli yapılan zikir konusunu açarak genel olarak gizli zikrin riyadan uzak olmasından ötürü tercih edildiğini açıklamıştır.²⁰⁶

İsmet Efendi zikri hem müstakil bir başlık altında hem de muhtelif beyitlerde şerh etmiştir. Zikirsiz geçen günler gaflet dolu günler olarak tanımlamıştır. Bu yüzden de günleri zikirsiz geçirmemeyi öğütlemiştir. Eğer Allah'ın zikriyle hem hal olunursa kişinin nefsinde dünyaya dair arzu ve isteğin kalmayacağını belirtir. Bununla birlikte insanda bulunan azaların zikrine değinir. Elin zikri düşküne yardım etmek, gözün zikri dünyaya ibret nazarıyla bakmak, ayağın zikri akraba ziyareti yapmak, kulağın zikri

²⁰³ Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervişân*, s. 333, 334.

²⁰⁴ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 266, 300, 302.

²⁰⁵ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Atîâr*, s. 515, 516.

²⁰⁶ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 190, 191.

Kur'an tilaveti dinlemek, kalbin zikri Kur'an'ı tilavet etmek, dilin zikri Kur'an'ı tilavet etmektir şeklinde açıklamıştır.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten bir kaç kısım;

باش دائم ای پسر با یاد حق

گر خبر داری ز عدل و دادِ حق

Hülâsâ-i Beyt: Ey oğul daim Hak Teâla'yı zikr eyleye ol ya'nî Bârî-i Teâla'yı zikr eylemekten asla münfek olma bundan murad ibadât ve taât eylemektir eğer Hak Teâla'nın 'adli ve dâdinden haberdar isen ya'nî eğer Hüda'nın âdil olduğuna iman ve itikadın var ise demektir pes imdi malum oldu ki zikrullah Hüda'nın rahmetiyle muamele eylemesine sebep imiş.²⁰⁷

زننده دار از ذکر صبح و شام را

در تغافل مگذران ایام را

Hülâsâ-i Beyt: Subh u şamı zikirten diri tut ya'nî gece gündüzü zikrullah eyle ehibba ile ol eyyâmı gafletle geçirme yahut evkatı gafletle geçirme demektir.²⁰⁸

یاد حق آمد غذای روح را

مرهم آمد این دل مجروح را

Hülâsâ-i Beyt: Hak Teâla'yı zikir bu ruha gıda geldi murad-ı zikrullah gıda-yı ruhânî etmeğini beyandır bu mecruh kalbe merhem geldi ya'nî zikrullah kalb-i mecruha merhem olduğunu kulub-i kudûrât-ı dünyeviye ve uhreviye ile mecruh ve mahzundur kavluhu Teâla elâ bizikrillahi tetmainne'l-kulûb²⁰⁹ (أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ)²¹⁰

یاد حق گر مونس جانت بود

کی هوای کاخ و ایوانت بود

Hülâsâ-i Beyt: Eğer zikrullah senin canına münis ola ya'nî zikrullah ile meluf olup asla münfek olmaya sana kaçan köşk ve çardak hevâsı olur ya'nî dünyaya meyil ve

²⁰⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 69b (b. 284).

²⁰⁸ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 69b-70a (b. 285).

²⁰⁹ Rad, 13/28.

²¹⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 70a (b. 286).

*muhabbetin olmaz demektir zira iki nisbeye muhabbet bir kalpte olmaz pes malum oldu ki hane-i kalp ile hane-i dünya imaret mümkün değil imiş.*²¹¹

مؤمننا ذکر ختنا بسیار گوی

تا بیابی در دو عالم آبِ روی

*Hülâsâ-i Beyt: Ey mümin zikr-i Hüda-yı çok söyle zikrullah eylemeden bir an münfek olma tâ ki iki âlemde yüzsuyu bulasın ya 'nî dünyada ve âhirette izzet ve hürmet ve rıf'at bulasın demektir. Hes her mümine yüzü suyuyla korkduğundan halâs bulup umduğuna nail olmak kadar izzet u hürmet olmaz zira darında matlab budur.*²¹²

ذکر را اخلاص می‌باید نخست

ذکر بی‌اخلاص کی باشد درست

*Hülâsâ-i Beyt: Zikre evvela ihlas gerek ya 'ni evvela zakir olan kimse zikri bivchillah etmek gerek ihlassız zikir kaçan düriüst olur demektir.*²¹³

ذکر بی‌تعظیم گفتن بدعت است

واندر آن یک شرط دیگر حرمت است

*Hulâsa-yı Beyt: Ta 'zîmsiz zikir söylemek bidattır. Ya 'nî nâma 'kûl olan mahalde yahut nâsezâ olan lisanla netice-i ta 'zîme mahal olan nesnelerde zikrullah eylemek bidat ve dalalettir zira mukaddâ mürur eden ukalâ bu gûne zikrullah etmişler belki zikre ta 'zîm ve tekrim eylemişler ve anda ya 'nî zikrullahtan bir şart dahi hürmettir demektir.*²¹⁴

استماع قولِ حق دان ذکر گوش

تا توانی روز شب در ذکر گوش

Hulâsa-yı Beyt: Kulağın zikri hak kelâmı dinlemek yahut kulağın zikri Kurân'ı yahut kavlı-i Rahmân'ı demektir ta ke kâdîrsin gece gündüz zikre çalış ya 'nî madam ki

²¹¹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 70a (b. 287).

²¹² İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 69b (b. 289).

²¹³ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 69b (b. 290).

²¹⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 70a (b. 294).

sıhhatte belki hayattasın gece gündüz zikrullahı s'ay eylemekten münfek olma demektir.²¹⁵

اشتیاق حق بود ذکر دلت

کوش تا این ذکر گردد حاصلت

*Hülâsa-i Beyt: Senin kalbinin zikri Hak Teâla'ya iştiyak olur arzu-yı müşahede-i cemâldir çalış tâ bu zikir senin hâsılın ola ya'nî s'ay eyle ta ki bu zikri kalbî tahsil edesin zira kalp cemî-i a'zânın padişahıdır her bâr ki kalp zâkir ola cemî-i a'zâ zakir olur ve vakta ki kalp kâhil ola cemî-i a'zâ kâhil olur.*²¹⁶

3.1.3.8. Tecrîd Ve Tefrîd

Yalnız başına kalmak, tek tek yapmak, soyutlamak gibi anlamlara gelen iki kelimedir.²¹⁷

Sâlikin dünyaya karşı bâtınında bir şey bulundurmaması ve bir karşılık beklememesidir. Tecrîd kalpten ve sırdan masivayı kaldırıp kalbi arındırmaktır. Tefrîd insanlardan uzaklaşarak yalnız kalma ve her şeyi sadece Hak ile yapmasıdır ayrıca Hak'ın şanına yakışmayan sıfatlardan tenzih ederek onu fert olarak görmektir.²¹⁸ Kelâbâzi'ye (v. 380/990) göre, "Tecrîd, mâlik olmamak; tefrîd ise mülk (memlûk) olmamaktır."²¹⁹ Eşrefoğlu Rûmî'ye (874/1469) göre, tecrîd zâhirini dünyadan soyutlayıp uzak tutmaktır. Tefrîd ise iki cihandan alakayı kesip zikrullah ile meşgul olmaktır.²²⁰ Kısaca şöyle diyebiliriz tecrîd kişinin kendisini malayaniden arındırmasıdır. Tefrîd ise her şeyi geride bırakarak sadece Hakk Te'ala'ya yönelmesidir.

Bursevî şerhinde, tevhid tecridin, tecrit de tefridin önceki aşamasıdır, der. Tevhid Allah'ın eserlerini müşahede ile, tecrit afaktan kesilmek ile, tefrit de enfüsten tecerrüt ile hâsıl olan manadır şeklinde açıklar.²²¹

Molla Murad şerhinde, bütün mevcudattan ümidin kesip sadece Allah'a yönelmesidir, der. Bu konuda da Hz. İbrahim'in Nemrud tarafından ateşe atılırken, Cebrail'in Hz İbrahim'e gelerek "Bir ihtiyacın var mı?" diye sorduğunda hiçbir şey

²¹⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 69b (b. 298)

²¹⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 71a (b.299).

²¹⁷ Cebecioğlu, Ethem, s. 266.

²¹⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 342.

²¹⁹ Kelâbâzi, *Ta'arruf*, s. 168.

²²⁰ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfus*, s. 440.

²²¹ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 617, 650, 653.

istemediğini, Allah'a yönelmesini örnek verir. Ayrıca tecrit ehli olabilmek için sadece dünyadan değil ahiretten de vazgeçebilmek gerektiğini söyler. Cennet nimetleri için değil sadece Hakk'ın rızası için ibadet ve taatte bulunulması gerektiğini vurgular.²²²

Mustafa Refi'a şerhinde, kibirden uzak durmak, her yere gitmemek tecrit ehlinin özelliklerindedir, der. Fani şeylere muhabbet beslememek olarak tanımlar.²²³

İsmet Efendi'nin müstakil bir başlıkta açıkladığı tecrîd ve tefrîd bahsinde önemli olan ehl-i nazar olmayı, tefrid ve tecridi şehvetten uzaklaşma olarak değerlendirip, açıklar. Kişi dünya şehvetlerinden uzaklaştığında tefrid ehli olduğunu, masivayı terk edince de tecrid ehli olduğunu açıklamıştır. Bunların da yaradılmışlardan ümidi kesip sadece Hakk'a dayanma ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

گر صفا می بایدت تجرید شو

گر خرد داری ز اهل دید شو

*Hülâsa-i Beyt: Eğer sana sefa gerek ise tecrid ol ya'nî alayık-ı dünyeviyeden mücerret ol eğer akıl tutar isen ehl-i nazardan ol ya'nî eğer 'âkil isen ve eşyaya nazar-ı enik ile nazar eyleyip Hak Teâla'nın vahdaniyetine ve kemâl-i kubretine istidlal eyle yahut eğer haberdar isen ya'nî eşyanın akıbetinden habîr isen ehl-i nazardan ol demektir.*²²⁴

ترک دعوی هست تجرید ای پسر

فهم کن معنی تفرید ای پسر

*Hülâsa-i Beyt: Ey peser tecrid da'vayı terktir ya'nî varlığı terk eylemektir ey peser mânayı tefridi fehm eyle tefrid ne gûne olur beyan eylesem gerek fehm eyle demektir.*²²⁵

اصلي تجریدت وداع شهوت است

بلکه کل انقطاع لذت است

²²² Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 181, 183.

²²³ Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervîşân*, s. 401, 403.

²²⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128a (b. 762).

²²⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128a (b. 763).

*Hülâsa-i Beyt: senin tecridin aslı veda-ı şehvettir ya'nî seninçün asıl tecrid şehveti terk eylemektir belki lezzetin küllüsünün inkıtaıdır ya'nî belki lezaiz-i dünyeviyeinin küllüsünü eylemektir demektir.*²²⁶

گر دهی یک باز شهوت را طلاق

آن زمان گردی تو در تفرید تاق

*Hülâsa-i Beyt: Eğer bir uğurdan şehvete talak versen ya'nî terk eylesen ol zaman tefrittesin yalnız olursun ya'nî la-nazîr mübalağasına mâ-sadak olursun demektir.*²²⁷

گر تو بیریدی ر موجودات امید

آن گه از تفرید گردی مستفید

*Hülâsa-i Beyt: Eğer mevcudattan sen ümidini kat' eder isen belki mâsivâyı terk edersin ol vakit tecridin müstefid ve munkatı' olursun ve illâ fe lâ demektir.*²²⁸

اعتمادت چون همه بر حق بود

آن دمت تفرید جان مطلق بود

*Hülâsa-i Beyt: Çünkü senin itimadın küllüsünü hak üzere ola ya'nî her umurda mütevekkilen ala'llah olasin. Ol vakit senin canının tefridi mutlak olur ya'nî dükeli kuyud-ı dünyeviyyeden berî olursun demektir.*²²⁹

ترک دنیا کن برای آخرت

واز بدن کش لباس فاخرت

*Hülâsa-i Beyt: Âhiret ecliçin dünyayı terk eyle zira darını cem'i herkes için müyesser değildir dahi bedeninden libas-ı fâhiri çıkar demektir zira tarik-i dünyanın üzerinde latif ve fâhir libas olmaz demektir.*²³⁰

گر بیاب از سعادت این مقام

صاحب تجرید باشی والسلام

²²⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128a-128b (b. 764).

²²⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128b (b. 765).

²²⁸ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128b (b. 766).

²²⁹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128b (b. 767).

²³⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128b (b. 768).

*Hülâsa-i Beyt: Eğer saadetten bu makamı bulsan ya'nî zâkir olunan mertebeye vasıl olasan sahib-i tecrid olursun vesselam.*²³¹

3.1.4. Ahlaki Kavramlar

İyi Ahlak

3.1.4.1. Şükür

Şükür dil, beden ve kalp ile nimete karşı olan iyilikten ibarettir.²³² Sufilere göre hakiki manada şükür, Allah'ın nimetini dili ile söylemesi ve kalbiyle de bunu tasdik etmesidir. Sufiler şükürü de bu bağlamda üç kısma ayırmışlardır. Birincisi, dilin şükürü, ikincisi, beden ve organların şükürü, üçüncüsü, kalbin şükürüdür,²³³ demişlerdir.

Şükür konusunda şarihlerimizin birbirlerine benzer şerh ettikleri dikkat çekmektedir. Bursevî şerhinde, şükürün zıddını nisyan olarak vererek, bundan uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Şükür şakirin özelliklerindedir. Eğer bir kişi şükürden uzak olursa, Hakk'tan da uzak olur, der. İnsan şükürünü arttırdıkça kâmil olma yoluna girmektedir, şeklinde şükürün güzel yanlarını beyan ederek, açıklar. Ayrıca şükreden kişinin nimetlerinin ve kulluğunundaki feyzin artacağını da beyan etmektedir.²³⁴

Rûhi Efendi şerhinde, özellikle bela ve müsibetler karşısında, sabr ve şükr üzere olmayı birçok yerde tavsiye etmiştir. Ayrıca şerhinde dört nesnenin, dört nesneyle tamamlandığını belirtir. Bunlardan ilk dört nesne; amel, niyet, din ve nimettir. Bunları tamamlayan ikinci dört nesne; akıl, amel, riyazet ve şükürdür, der. Şükürden gafleti, nimete küfür olarak tanımlamaktadır.²³⁵

Mustafa Refî'a şerhinde, şükür dille olduğu kadar kalp ile yapılmasının da önemine dikkat çekmektedir. Kalp ile yapılan şükürde tüm halkı için iyilikler istemektir, dille yapılan şükürle de Allaha hamd etmek olduğunu beyan eder.²³⁶ Şarihlerimiz genelde şükürün yapılması gerekliliği üzerinde durarak şükürü açıklamışlardır. Bunu İsmet Efendi'nin şerhinde de görmekteyiz.

²³¹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 128b (b. 769).

²³² Cürcani, *Tarifat*, s. 130.

²³³ Küşeyri, *er-Risale*, s. 259.

²³⁴ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 601, 603, 615.

²³⁵ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhi Efendi'nin Rûhu's-Şurûh'u*, s. 200, 396, 397.

²³⁶ Akçay, *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân*, s. 356, 358.

İsmet Efendi, şükürü nimet ile ilişkilendirmiştir. Şükredilirse eğer nimetin daha çok artacağını şükredilmezse de eğer nimetin azalacağını belirtir. Yani kişinin elde etmiş olduğu nimet şükür sayesinde kemale ermiş olur. Fakirlik zamanlarında şükretmenin önemini vurgulamıştır. Eğer bu şekilde şükredilirse Allah'ın ona rızık kapısını açacağını müjdesini vermiştir. Bundan dolayı da beyitlerde ve şerhte şükür ve şükür ehli çokça övülmüştür.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

دینت از پرهیز کامل می شود

نعمتت از شکر شامل می شود

*Hülâsa-i Beyt: Senin dinin perhizden kâmil olur yani azâ-yı seb'a ki muharremâtta ve mükrehattan hıfz-ı men' eylemek ile mümin-i kâmil olursun zira dinin kemalinin vücudu perhizin vücuduna tevekkuf eder. Senin nimetini şükür şamil olur yani şükür nimeti muhit olup zevalden hıfz eder ve belki ziyade olmasına bais olur zira nimet şükür ile tamam ve mütemekkin olur.*²³⁷

شکر نعمت را کمالی می دهد

غافلان را گوشمالی می دهد

*Hülâsa-i Beyt: Şükür nimete kemal verir yan şükür sebebiyle nimet kemal bulup ziyade olur gafillere guşmal verir yani şükürden gafil olan kimselere tedip edip şükre kandırır demektir.*²³⁸

شکر ناکردن زوالِ نعمت است

بهره شاکر کمالِ نعمت است

*Hülâsa-i Beyt: Şükür eylememek zeval-i nimettir yani nimetin zevaline ve noksanına baistir. Şakirin nasibi kemal-i nimettir yani şakirin şükürü mukabelesinde nasibi nimetin kemali ve ziyade olmasıdır zira şükür nimetin kemaline sebeptir.*²³⁹

²³⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 81b (b. 356).

²³⁸ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 81b (b. 358).

²³⁹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 82a (b. 359).

3.1.4.2. Cömertlik

Cömertlik, sehâ, sehâved ve cûd terimleriyle ifade edilmektedir. Lügat manası olarak; ocağın, içinde kolaylıkla ateş yakılacak şekilde geniş tutulması ve yanmakta olan ateşin alev ve dumanının kolayca yükselmesine imkân hazırlanmasıdır. Bu manada gönül zenginliği ve genişliğine sehavet denmiştir.²⁴⁰

Sufiler cömertlik konusunda da diğer insanlardan ayrılarak daha ince bi hususa değinmişlerdir. Bu konuda Cüneyd'i esas alarak farklı bir bakış açısı sunuluyor; Sufi cömertlik konusunda Hz. İbrahime tabi olur. Çünkü o cömertlikte oğlunu kurban edecek bir dereceye yükselmiştir.²⁴¹

Cömertlik husustan şarihlerimizi değerlendirecek olursak; Mustafa Refi'a şerhinde, Allah'ın vermiş olduğu nimetlere şükretmenin en güzel yolunu cömertlik olarak belirtmiştir. Kendisine cömertliği adet edinmiş olan kişinin, hayâ sahibi kerim kişilerin zümresinden sayılacağına müjdesini vermektedir. Cömertliği sayesinde kişinin ahiretteki azaptan emin olacağını belirterek, cömertliği överek şerhinde açıklar.²⁴²

Molla Murad şerhinde, cömertliğin daha çok zahiri açıdan olan faydasına değinmektedir. Cömert kişinin halk nazarında makam sahibi cimrilere daha çok ihtimam ve hürmet göreceğini beyan eder. Bunun yanında da kişinin bu cömertliği Allah rızası için yapması gerektiğini de açıklar. Molla Murad'a göre cimri ile cömert arasındaki en önemli fark Allah rızasıdır.²⁴³

Rûhî Efendi şerhinde, *Cennet cömertlerin yurdu*dur. Hadisini delil göstererek, cömert kişinin daha çok ahirette değer ve kıymete mazhar olacağını beyan eder. Bunu da cennetin cömertlik ve kerem ile suret bulmasını örnek vererek açıklar.²⁴⁴ Şarihlerimiz daha çok cömertliği, Allah rızası için ve karşılığında ahirette olacağını beyan ederek insanları cömertliğe teşvik ederek açıklamışlardır.

İsmet Efendi, cömertlik hususunda kişiyi cömert olmaya teşvik eder. Cömert olan kişinin mazhar olacağı güzelliklerden ve korunacağı kötülüklerden bahseder. Cömertleri övüp, cömertliğe olan teşvikinden sonra cömertliğin zıttı olan cimrilikten de

²⁴⁰ Çağrı, Mustafa, "Cömertlik", DİA, İstanbul: 1993, c. 8, s. 72-73.

²⁴¹ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcub*, s.120.

²⁴² Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervişân*, s. 403, 415, 419.

²⁴³ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 118, 210.

²⁴⁴ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendî'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 300, 315, 318.

bahseder. Cimriliğin ne kadar kötü bir haslet olduğuna değinir. Cömert insanın yüzünde nur, kalbinde ise huzur olduğunu söyler. Cömert kişinin cennette de Peygamber Efendimiz (s.a.v)’e yakın bir makamda bulunacağını söyler. Çünkü cennetin bir kapısında “cömertler” yazdığını söyler. Ayrıca cimri insanın yeri de cehennemden başka bir yer olmadığını da belirtir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi’nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

در سخا کوش ای برادر در سخا

تا بیایی از پس شدت رها

*Hülâsa-i Beyt: Ey birader sehaya çalış sehaya ta ki sonra yani âhirette şiddetten halas bulasın demektir pes kelimesi muzaaf olmak dahi mümkündür.*²⁴⁵

در رخ مرد سخی نور صفاست

زان که در جنت قرینش مصطفاست

*Hülâsa-i Beyt: Sehi olan kimsenin nurunda nur-i sefa vardır yahut nur-i Hüda vardır yani sehi olan kimsenin yüzü münevver olur zira ki cennette karîn-i Mustafa’dır yahut cennette Mustafa’ya mukarindir demektir. Mustafa’dan murad server-i enbiya aleyhi’s-selamdır.*²⁴⁶

3.1.4.3. Kanaat

Kanaat, lugatte kismete razı olmaktır. İstılahta ise alışılmış şeylerin yokluğunda sakin olmaktır.²⁴⁷ Sufilerden Muhammed b. Ali Tirmizî, “Kanaat, insanın kismetine düşen rızka razı olmasıdır.” Şeklinde ifade etmiştir.²⁴⁸

Bu konuda şarihlerimizin görüşleri şu şekildedir; Rûhî Efendi şerhinde, kanaatın özellikle fakr halindeyken gerekli olduğunu belirtir. Yeterli miktarda rızık elde eden kişinin daha fazla rızık peşine düşmemesi gerektiğini birçok yerde vurgular. Bunun yerine kanaat ederek, bu kişinin vaktini o rızık o’na verene ayırması gerektiğini öğütler.

²⁴⁵ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 118b (b. 667).

²⁴⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 119a (b. 661).

²⁴⁷ Cürcani, *Tarifât*, s. 182.

²⁴⁸ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 246.

Eğer kişiye rızık kısmet değilse de bu kişinin bunu arayarak bulması da mümkün olmayacağından haline rıza göstermesi gerektiğini açıklar.²⁴⁹

Molla Murad şerhinde, kanaat sahibi olmayan birinin gözünü doyurmanın mümkün olmayacağını beyan eder. Bu kişinin önüne tüm dünya malları serilse de yine de fakir olacağını belirtir. Bunun yanında gerçek zenginlik ise kalp zenginliğidir, fakat o kişi bunu yetersiz görür, der. Bu kişinin de gözünü ancak toprağın doyuracağını şerhinde beyan eder. Ayrıca Molla Murad diğer şârihlerden farklı olarak bu konuda, doğruluk ve kanaat ile kişinin kalbinin saflaşacağını belirtir. Buna da Süleymaniye Mülazımlar Medresesinde bulunan El-Hac Muhammed Efendi'yi örnek vermektedir. Devrin büyüklerinden ve zenginlerinden çokça hediyeler almasına rağmen bunları kullanmayıp insanlara dağıttığını beyan eder, ayrıca vefatından sonra da geride hiçbir şeyi bulunmamasını bu konuda örnek vermiştir.²⁵⁰

Mustafa Refi'a şerhinde, kanaati ahiretin gerekliliklerinden olarak belirtmiştir. Kanaati huzur ve rahatlık olarak tanımlayan Mustafa Refi'a, kısaca kanaati Allah'ın taksim ettiği rızka kişinin razı ve memnun olması gerektiği şeklinde açıklamada bulunur. Bu duruma rıza göstermeyenlerde gereksiz şekilde çok çaba sarf ederek, huzursuz ve mutsuz olduklarını belirtir.²⁵¹ Şârihlerin kanaati daha çok rızık ile ilişkilendirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte bu duruma gösterilen rızanın kanaat olduğunu beyan ederler.

İsmet Efendi, bu kısımda kanaati elde olmayana şükretme, mala değer vermeme bunların yerine bolca istiğfarda bulunmayı, kendinden fakir ve düşük kişilerden yardım elini esirgememeyi öğütler. En önemlisi elindeki az ile yetinebilmeyi eğer bunu yaparsa Allah'ın ona daha fazlasını vereceğini söyler. Çok mala, mülke düşkün olan kişi saadet ehlinden uzaklaşacağını haber verir. Gönlün sakin ve bedeninin sıhhatli olduğu sürece başka bir şey talep etmeye gerek olmadığını belirtir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

²⁵⁰ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 118, 120, 129.

²⁵¹ Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervîşân*, s. 300-500.

با قناعت ساز دائم ای پسر

گرچه هیچ از فقر نبود تلخ تر

*Hülâsa-i Beyt: Ey peser daima kanaat ile düzel eğerçe hiç fakrden acırık olmak yani ey oğul fakrden her ne kadar müşkil ise dahi daima kanaat sıfatıyla muttasıf ol demektir.*²⁵²

حاصل از دنیا چه باشد ای امین

نه گزی کرباس و دو سه گز زمین

*Hülâsa-i Beyt: Ey emin dünyadan ne hâsıl olur yani dünyada senin için hâsıl olup âhirete alınacağı nedir bilir misin? Bir dokuz arşın bez ve iki üç arşın yer yahut bir pare yer demektir.*²⁵³

هر که با اندک ز حق راضی شود

حاجتِ او را خدا قاضی شود

*Hülâsa-i Beyt: Her kim ki azıcık Hak Teâlâ'dan razı ola yani Hak Teâlâ'nın verdiği nesneden razı olup herkese şikâyet eylemeye zira Hak Teâlâ'dan razı olmak verdiği nesneden razı olup herkese şikâyet eylemeye zira Hak Teâlâ'dan razı olmak verdiği nesneden şikâyet eylememek ile olur. Hüda'nın hacetini kaza edici ve hâsıl edici olur demektir.*²⁵⁴

3.1.4.5. Öfkesini Yutmak

Öfke, kendisinden, göğüs için rahatlama hâsıl olması için, kalp kanının kabarıp kaynaması sırasında hâsıl olan değişimdir.²⁵⁵ Kur'an'da öfkenin yutulması takva ehlinin vasıfları arasında sayılmıştır.²⁵⁶ Öfkeli olduğu halde de öfkesini yutanların mükâfatlandırılacağı şeklinde beyan edilir.²⁵⁷

Rûhî Efendi şerhinde, öfke sahibinin Allah'ın rahmetinden uzaklaşacağını belirtir. Doğru düşünüp, karar almakta güçlük çekeceğini bunun da kişinin Allah'a yönelip, hakikatleri görmesine engel olur, der. Öfke anında kişinin sarf ettiği şeyleri

²⁵² İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 116b (b. 645).

²⁵³ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 117b (b. 653).

²⁵⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 117b (b. 655).

²⁵⁵ Cürcani, *Tarifat*, s. 167.

²⁵⁶ Âl-i İmrân. 3/134.

²⁵⁷ Şûrâ, 26/36.

kötü yemek yedikten sonra kusan kişinin durumuna benzettir. Bu kişi yaşamından da hiçbir zevk alamaz der. Bu şekilde öfkeyi kötüyerek öfkeye hâkim olunması gerektiğini nasihat eder.²⁵⁸

Bursevî şerhinde, öfke anında yutkunmak kişiyi dünya ve ahiret selametine mazhar kılacağını müjdeler. Öfkeyi yutmak din büyüklerinin ve takva yolunun erlerinin mazhar olabileceği güzelliklerdendir, şeklinde açıklar. Bu konuda özellikle kendisine karşı yapılan suç her seferinde affeden Hz. Süleymanı örneklemiştir.²⁵⁹

Öfkenin Kur'an'da ve hadis-i şeriflerde tasvip edilmeyen bir davranış olduğunu görüyoruz. İsmet Efendi'nin şerhinde ise öfkesini yutmayı, kişinin hayatında daha mutlu ve huzurlu olmasını sağlayacağını belirtir. Eğer elde edemediğin bir şey varsa bundan dolayı sinirlenme elde edemediğin şey için kanaat edip rıza göster şeklinde tavsiyelerde bulunulmuştur. Önemli olanın insanlarla, dostlarla gönül birliği içerisinde olmaktır. Ayrıca öfkeliyken ağızdan çıkan sözlere de dikkat edilmesi gerektiğini müellifimiz beyan eder.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

لذتِ عمرت اگر باید به دهر

باش دائم بر حذر از چشم و قهر

*Hülâsa-i Beyt: Eğer dehrde sana ömürden lezzet gerek ise yani eğer dünyada ömründen lezzet-yâb olup huzur ve rahat diler isen daima hışım ve kahırdan hazer üzere ol demektir zira gazap ve kahır mûris-i kederdir.*²⁶⁰

سود نکند گر گریزی از قضا

هر چه می آید بدان می ده رضا

*Hülâsa-i Beyt: Eğer kazadan kaçasan fayda eylemez. Her ne ki gele ona rıza ver yahut her ne ki ondan yani Hüda'dan gele rıza ver. Hâsıl-ı kelam Barî-i Teâla'dan gelen kazaya razı ol demektir.*²⁶¹

²⁵⁸ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendî'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 312, 316, 356.

²⁵⁹ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 716, 745.

²⁶⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 104b (b. 539).

²⁶¹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 104b (b. 542).

Kötü Ahlak

3.1.5.1. İkiyüzlülük

İkiyüzlülük, lugat manası olarak tarla faresinin yuvasına girmesi, olduğundan başka türlü görünmek gibi anlamlara gelmektedir.²⁶²

İkiyüzlülük konusunda şarihlerin ortak görüşe sahip oldukları ve bu kişilerden uzak durulması gerektiği kanaatindedirler. Mustafa Refi'a şerhinde, ikiyüzlülüğü cehennem ehlilinin sıfatları arasında saymıştır. Zahirin her ne kadar düzgün görünse de bu kişilerin içleri bozuk olduğundan dolayı bu kişilerden uzak durulması gerektiğini öğütler. Bu kişiler Hakk'ın nurundan da mahrumlardır, der. Bu şekilde ikiyüzlülüğü kötüleyerek bu kişilerden uzak durulması gerektiğini öğütler.²⁶³

Bursevî şerhinde, ikiyüzlülüğün tanımını yaparken, bunu arap tavşanına benzetir. Tehlike anında her zaman kullandığı kapısından içeri giren arap tavşanı, tehlike unsuru ile karşı karşıya kaldığında kafasını diğer kapıya vurarak kaçar. Bunu şer'i münafık olarak açıklar. İkiyüzlü kişileri basiret sahibi kişilerin bir bakışı ile içlerindeki karanlığı görebileceklerini söyleyerek bu kişilerden uzak durulması gerektiğini öğütler.²⁶⁴

Molla Murad şerhinde, ikiyüzlüden vefa beklemeyi şeytandan hayır beklemek olduğunu açıklar. Asr-ı saadette üç yüzdenden fazla münafık olduğunu ve bunların başında da Abdullah bin Ubey Selül olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.v) onlara güvenmediğini belirtir. Bunun için de Sabit bin. Kays'ı onlarla görüşmesi için görevlendirdiğinin bilgisini vermektedir. Ayrıca kişinin islama inanmadığı halde müslüman gözükmemesinin ona hiçbir faydasının olmadığını ve bu kişilerin cehennemde en alt tabakasında yer alacağını açıklar. Molla Murad şerhinde daha çok şeriat üzerinden yapılan ikiyüzlülüğe değinerek şerh etmiştir.²⁶⁵

Pendnâme'de hiç kimseye edilmeyen beddua onun tohumu yeryüzünden yok olsun diye ikiyüzlülere edilmektedir. İkiyüzlünün üç huyundan bahsedilir. Emanete ihanet etmesi, müminlere yardım etmemesi ve sözünde durmayıp yalan söylemesi. İsmet Efendi ikiyüzlünün yüzünde nur olmadığını söyler. Ayrıca diğer şarihlerde olduğu

²⁶² Alper, Hülya, "Münafık", *DİA*, İstanbul: 2006, c. 31, s. 568.

²⁶³ Akçay, *Mustafa Refi'a-Berg-i Dervişân*, s. 415, 489.

²⁶⁴ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 512, 689.

²⁶⁵ Erkan, *Mâ-Hazâr*, 100, 105, 106.

gibi ikiyüzlüden sakınmayı da öğütler. Onunla arkadaşlık kuran kişinin varacağı yerin ise cehennem olarak beyan eder.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

دور باش خواجه از اهلِ نفاق

درجهٔم دان منافق را وثاق

*Hülâsa-i Beyt: Ey hâce ehl-i nifaktan dūr ve baîd ol. Mūnafiğa hâne cehennemde bil yani zira mūnafiğın mekân ve me'vâsı cehennemdir.*²⁶⁶

تا نینداری منافق را امین

نیست بادا تخمش از روی زمین

*Hülâsa-i Beyt: Ta mūnafiğı emin zanneyleme sen onun şerri rûy-i zeminden yok olsun yani onun vücudunu sahife-i âlemden Barî-i Teâla zail eylesin zira sıfat-ı zat ile kaimdir yahut onun tohumunu rûy-i zeminden yok eylesin münkatı ' kalsın demektir.*²⁶⁷

3.1.5.2. Katı Yüreklilik

Kur'an'da katılaşmış bir kalbin taştan daha sert olduğu beyan edilmektedir.²⁶⁸ Bu şekilde katı kalplinin değersizliğine vurgu yapılmaktadır.

Bursevî şerhinde, müminin kalbinin özellikle incitilmemesi gerektiğine vurgu yapar. Ayrıca çok önemli bir sebep olmadıkça can sahibi olan hiçbir mahlûkata eziyet yapılmaması gerektiğini öğütler. Zalimin mazluma yapmış olduğu zulüm iki dünyada da zalime döneceğini belirtir. Bu açıdan âdemoğlunu birbirinin azası olarak görür. Yani zalim yapmış olduğu zulümle hakikatte aslında kendine zulm etmiş olur, der.²⁶⁹

Rûhî Efendi şerhinde, Allah'ın halkı incitenleri dost olarak görmediğini beyan eder. Kalbi katılaşmış kimseye Hakk'ın sözünün artık tesir etmeyeceğini söyler. Kalp katılığı ise kalpte kasvet ve gaflet olma halidir. Bu insanlar şevkatten yoksun ve

²⁶⁶ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 120b (b. 681).

²⁶⁷ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 121a (b. 686).

²⁶⁸ Bakara, 2/74.

²⁶⁹ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 514, 568.

merhametsiz olur, diyerek açıklar. Özellikle de şarih müminin mümine zulm etmemesi üzerinde durur ve bu durumun onun şerefini zedelediğini beyan eder.²⁷⁰

Molla Murad şerhinde, katı kalpli, zalim insanın yılan tabiatlı olduğunu ve içinin fesatla dolu olduğunu açıklar. Bu durum da müminin sıfatları arasında yer almadığını söyler. Bu kişilerden de uzak durulmasını şerhinde öğütler.²⁷¹

İsmet Efendi katı yüreklide üç haslet olduğundan bahseder. Birincisi, fakir ve kimsesize çok zulm eder. İkincisi, Allah'tan gelen rızık çok veya az olsa da onunla kanaat etmez. Üçüncüsü, ne kadar nasihat öğüt dinlese bunlar ona tesir etmez. Şeklinde açıklanmıştır. İsmet Efendi katı yüreklilik konusunda buradaki beyitleri özet mahiyetinde anlamlarını vererek şerhetmiştir.

Örneklik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

سخت دل را سه علامت یافتم

چون بدیدم روی از وی تافتم

*Hülâsa-i Beyt: Saht-dil için yani katı gönüllüye mahsus üç alamet buldum çünkü gördüm ondan yüz büktüm yani yüz çevirdim demektir.*²⁷²

بر ضعیفان باشدش جور و ستم

هم قناعت نبودش با بیش و کم

*Hülâsa-i Beyt: Zayıflar üzere ona cevr u sitem ola yani onun için zayıflar üzere zulüm eylemek âdet ola dahi azıcığa ona kanaat olmaya yani onun için kanaat olmaya demektir.*²⁷³

موعظت هر چند گویی بیشتر

در دل سختش نباشد کارگر

*Hülâsa-i Beyt: sen mev'izeyi her ne kadar ziyaderek söyler isen yani her ne kadar nasihati sen ziyade eder isen onun saht olan kalbinde iş düzücü olmaz yani tesir eylemez demektir.*²⁷⁴

²⁷⁰ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhi Efendî'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 215, 216.

²⁷¹ Erkan, *Mâ-Hazâr*, s. 156.

²⁷² İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 115a (b. 637).

²⁷³ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 115a (b. 638).

²⁷⁴ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 115a (b. 639).

3.1.5.3. Yalancılık

Yalan, doğruluğun karşıtı, bir konuda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, söz vaktiye uygun olmamak olarak tanımlanır. Kur'an'da da yalan söylemenin Müslümanlara yasaklanmış olduğunu görüyoruz.²⁷⁵ Şarihlerimizinde üzerinde durduğu bu afet, yalan söylemekten Allah'a sakınmayı ve kişinin itibarını zedeleyen hasletler arasında yalancılık sayılmıştır.

Mustafa Refî'a şerhinde, doğru söz sahibini yüceltirken, yalan söz de sahibini alçartır, şeklinde açıklar. Yalan günah ve ayıpların en çirkini olmasından dolayı tüm dinlerde de haram olarak kabul edilmiştir, der. Yalan ve imanın bir arada bulunmadığını belirten şarih, yalanın mutlaka terk edilmesi gerektiğini öğütler. Ayrıca yalanın kötülüklerine de değinen şarih yalanın rızkı azalttığını, doğru sözün ise dini makamların en yüksek derecelerinden olan sıdk makamının özelliklerinden olduğunu belirterek doğruluğu över.²⁷⁶

Bursevî şerhinde, doğru konuşan insan dünya ve ahirette mutlu olur. Yalan söz söyleyen ise helak olur, diyerek yalanı kötüler. Yalan söz söyleyen bu kişilerin Hakk'ın nurundan mahrum olduklarından yüzleri de karanlıktır. Bu karanlığında basiret sahibi kişilerin görebileceğini açıklar. Ayrıca yalan söz söyleyen kişinin rızkına da helal gelir, der. Bundan temizlenmenin de tek yolu tevbe ve istiğfar etmektir, diyerek açıklar.²⁷⁷

Rûhî Efendi şerhinde, dili küçük ama cürmü büyük olan bir düşmana benzetmektedir. Bu yüzden bundan sakınmak gerektiğini öğütler. Yalan ve gıybetten temizlenmek için öncelikle tevbe etmeyi öğütler. Yalanın karşıtı olan doğruluk öncelikle sukut ile mümkün olacağını belirtir. Bu yüzden en doğru yolun susmak olduğunu söyler. Bundan dolayı kesin olarak doğruluğu olmayan bir şey için konuşulmaması gerektiğini öğütler. İki tarafı barıştırma, karı koca arasını yapma ve zalimin elinden mazlumu kurtarma gibi durumlarda şarih yalan söylemenin caiz olduğunu beyan eder. Ayrıca şarih, yalancı ve şair arasındaki farkıda şu şekilde açıklar; şairin sözü kinayeden ibarettir der. Yalan ve kinaye arasındaki farkta; yalancı iddiasında

²⁷⁵ Ahzâb, 33/70.

²⁷⁶ Akçay, *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân*, s. 415, 489.

²⁷⁷ Paksoy, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 716, 789.

bulunduğu şeyin doğruluğu konusunda ispatlamaya çalışır. Şair ise böyle bir iddiada bulunmayıp sözü için mübağaladan kinayedir, der.²⁷⁸

İsmet Efendi şerhinde, yalancının yalanından dolayı zelil olacağını söyler. Bununla birlikte rızıkı azalır ve halkı nazarında itibarı kaybolur der. Bu yüzden de her zaman doğru olanı söylemek gerektiğini nasihat eder.

Örneklilik teşkil etmesi için İsmet Efendi'nin kendi yorumu ile yapmış olduğu şerhten birkaç kısım;

اولاً کم گوی با مردم دروغ

زان که گردی از دروغت بی فروغ

*Hülâsa-i Beyt: Evvela halka yalan söyleme zira ki sen yalandan bî-furûğ olursun yani yalan söylemek seni seni beyne'n-nâs rezil ve bî-itibar ve bî-hürmet eder demektir.*²⁷⁹

جز حدیث راست با مردم مگوی

تا نگردد آبِ رویت آبِ جوی

Hülâsa-i Beyt: Doğru sözden gayri halka söyleme yani ancak doğru söyle ta suyu ırmak suyu olmaya yani tâ ki âb-ı rûyun ırmak suyu gibi cârî olup rezil olma ve bî-rağbet *olmayasın* *demektir.*²⁸⁰

²⁷⁸ Ün, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*, s. 305, 309.

²⁷⁹ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 89a (b. 418).

²⁸⁰ İsmet, *Tuhfetü'l-İsmet*, vr. 90a (b. 425).

SONUÇ

Edebiyat tarihimizde birçok tasavvufî eserlerin ilgi odağı olduğu görülmektedir. Bu durum şerh oranını da etkilemiştir. Bunların farklı gerekçeleri olarak bazı klasik eserler birçok şerhe konu olmuştur. Farsça kaleme alınmış olan Attâr'ın *Pendnâme*'si de bunun en güzel örneklerindedir. Eser, yazılmış olduğu zamandan itibaren defalarca tercüme ve şerh edilmiştir.

Uzun yıllar Osmanlı'da rağbet gören *Pendnâme* birçok âlimin, mutasavvıfın ilgisine mazhar olmuştur. Bu eserle toplumun ahlakî ve dinî değerleri kuvvetlendirilmiştir. Attâr'ın *Pendnâme*'si genel olarak nefs-i emmâre yolculuğundan nefs-i mutmainne yolculuğuna giden sâlik için kılavuz niteliğinde bir eserdir, diyebiliriz.

Pendnâme ve şerhlerini incelerken, araştırmalarımız neticesinde birçok *Pendnâme* şerhi olduğunu gördük. Bunlar da kendi içerisinde hitap etmiş olduğu kitle, seviye ve şârihin içinde bulunduğu târikata göre farklılık arz etmiştir. Bazen de kendinden önce yazılmış olan bir şerhi beğenmeyip daha iyisini ortaya koyma amacıyla kaleme alınmış olabilmektedirler. Bütün şerhlerin hemen hemen ortak özelliklerinden biri de gramer kurallarına çok ehemmiyet vermiş olmalarıdır. Bunun sebepleri arasında dili, metni esas alarak öğretme çabası yer almaktadır, diyebiliriz. Şarihler arasında bunu en açık İsmail Hakkı Bursevî'de, Mustafa Refî'a'da ve İsmet Efendi'nin şerhinde görmekteyiz. Şerhlerin genel olarak hepsinde olan bir ortak özellikte ayet, hadis, kelam-ı kibar ve farklı mutasavvıfların beyitlerine yer vermiş olmalarıdır. Fakat bu oran şerhten şerhe farklılık göstermektedir. Şarihler yapmış oldukları bu alıntılarla şerhlerinin tasavvufî yoğunluğunu da arttırmaktadırlar.

Araştırmamızın son bölümünde Süleymaniye Medresesi müderrislerinden İsmet Efendi'nin şerhi yer almaktadır. İsmet Efendi'nin bir şerhi olduğuna dair literatür kayıtlarında yer almasına rağmen, katalog kayıtlarında bu şerh bulunamamıştır. Akademik kaynaklarda kayıp kabul edilen *Tuhfetü'l-İsmet* tarafımızca tespit edilip, ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

Bulunmuş olan bu şerhi incelediğimizde şârihin iyi derecede Arapça ve Farsçaya hâkim olduğunu görmekteyiz. Bunların yanı sıra şerhinde edebi dili de son derece başarılı kullanmıştır. Ayrıca şârihin şerhinde nüsha karşılaştırmaları yapmış olduğu görülür Eser dini konulardaki beyitleri açıklarken çok fazla tafsilata girmemiştir. Daha çok beyitlerin doğru anlaşılmasına yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Öncelikle beyitteki kelimelerin anlamlarını vermiş daha sonra gerekli gördüğü yerlerde Farsça gramer kurallarına değinmiş ardından Hülâsa-i Beyit başlığı altında beytin Türkçe anlamını aktararak şerh etmiştir. Ayrıca şârih gerekli gördüğü yerlerde ayet, hadis ve kelim-ı kibara başvurmuş ve beyitlerin anlaşılmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Diğer şerhlere göre İsmet Efendi'nin şerhi daha çok Farsçayı öğretme amacı taşıyan bir eserdir.

Bu eserin günümüz bilim dünyasına kazandırılmasıyla, kütüphane raflarına gün yüzüne çıkmayı bekleyen *Pendnâme* şerhlerinden biri olan *Tuhfetü'l-İsmet* ilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu çalışmanın tasavvuf, edebiyat ve dil alanlarında çalışma yapan araştırmacılara yeni bir ışık tutacağı ve kaynaklık yapacağı düşünülmektedir.

EKLER

TUHFETÜ'L İSMET'İN GÜNÜMÜZ HARFLERİNE AKTARIMI

[2^b]

Bismillâhirrahmanirrahîm. Merhûm Şeyh Hazretleri besmeleyi zikr eyledikten sonra hadîs-i şerîfe iktidâ edib bu kitab-ı müstetâba hamd ile bed' eyleyib buyurdular ki

حمد بی حد آن خدای پاک را

آنکه ایمان داد مشتی خاک را

Takti'ü'l-beyt: *Hamd-i bâ-had Fâ'ilâtün ân hüdâ-yı Fâ'ilâtün pâk-râ fâ'ilât ân ke îmân Fâ'ilâtün dâd muştî [3^a] Fâ'ilâtün hâk râ Fâ'ilât*

Evvelâ ma'lûm ola ki merhûm Şeyh Attar aleyhi'r-rahmeti'l-ğaffâr Hazretleri'nin ihtiyâr eylediği vezin ki bahrü'r-remeli'l-müseddesi'l-meksûr fi'l-arûz ve'd-darb'tır. Bahr-i remel-i müseddes *fâ'ilâtün* lafzından ibârettir ki her iki mısra'da şeş bâr isti'mal olunur. Kasr-ı âhirde olan sebep-i hafifin sâkinin ıskât ve müteharrikin iskâna derler ve sebep-i hafif şol kelimedir ki harfinden mürekkeb olub evvel müteharrik sâni sâkin ola *gûl ü mûl* gibi. İmdi *Fâ'ilâtün* kelimesinin âhirinde olan nûnu ıskât ve tâ'yı iskân eyledik. *Fâ'ilât* olub 'alâ hâlihi isti'mal ve inde'l-ba'z harekât ve sukûnâtta mukâbili olan *Fâ'ilân* kelimesine nakl olunub isti'mal olundu ve mezkûr olan kasr-ı mısra'-ı evvelin dahi sâninin âhirlerinde vâki' olduğu ecilden fi'l-aruz ve'd-darb kaydıyla mukayyet kılındı. Zîrâ inde'l-aruziyyin mısra'-ı evvelin âhirine aruz ve mısra'-ı sâninin âhirine darb tesmiye ederler. *Hamd* şol senâya itlâk olunur ki andan ta'zîm kasd olunub istihzâ murâd olunmaya ma'badine muzâf olmuştur âhiri meksûr okumak lâzımdır. Zîrâ dâ'imâ muzâfin âhiri meksûrdur inşallah-i te'âla mahallinde beyân olunur. *Bâ-i Arabiyye* meknûn ile harf-ı neyfdir, isim evveline dâhil olur. *Had* hâ-yı mühmelenin fethasıyla Arabî'dir gâyet ve nihâyet mânasına. *Ân* elif-i memdûde ile ism-i işârettir ba'ide mevzû'dur. *Hüdâ* kesret-i isti'mal ile Bâri-yi Te'âla'ya alem-i hâs olmuştur gayrıya itlâk câ'iz değildir sâhib ve mâlik ve azîz mânasına lâkin hakîkatte sâhib-i mutlak ve mâlik-i mutlak ve azîz-i mutlak Hak Te'âla'dır ve her kelimenin ki âhiri elif yahut vav olsa bu ikisinden sonra birer harf-i ya mukarrerdir. Ancak [3^b] hâlet-i izâfette ol yâ'nın isbâtı lâzımdır vallâ billâ izâfet isti'mal olunub hazfi da isbâtı da câ'izdir meğer zarûret-i vezn ve kâfiye ola. *Pâk* bâ-i Acemi'yle arı mânasına ammâ bu mahalde şerîk ve nazîrden münezzehtir yahut sıfât-ı selbiyeden berî demektir. *Râ* kelimenin âhirine

lâhık olur alâmet-i mef'ûldür. Gâh tahsîs için gelir lâm-ı cârre mânasına bu makamda münâsib olan budur ve gâh kasem için gelir Hüdâ-râ gibi Hüdâ hakkı için demektir ve gâh zâ'id olub mücerred tahsîn-i lafz için gelir ve gâh ta'addiye için gelir güya ki esbab-ı ta'addiyedir ilsâk mânasın verirler. *Ki* kâf-ı Arabî'nin kesresiyle isim ile harf beyinde müşterektir eğer ismi murâd olunursa şahs-ı ferdi el-mef'ûlden ibâret olur *min* mânasına harfiyeti murâd olunursa mevsûf ile sıfat beyinde rabîta olur ve makâm-ı ta'lîlde isti'mal olunur. Bu mekânda harf-ı râbitadır. *İman* ikrâr bi'l-lisân ve tasdik bi'l-cinân derler. *Dâd* fiil-i mâzi ma'lûm-ı müfred-i gâ'ibtir verdi mânasına masdarı *dâden* gelir. **Kâ'ide** ma'lûm ola ki zebân-ı Fârisî'de müşâkkün minhu masdardır ve inde'l-ba'z mâzidir. Tarîk-i iştikâk oldur ki her masdarın âhirinde nûn-ı masdariye-i sâkine olub mâ-kabli meftûh olur *kerden* ve *şoden* gibi. Vakta ki ol nûn'u kelimenin âhirin hazf edip çend ... mâzi mâzi müsbet olur *kerd* ve *şod* gibi. fiil-i mâzînin evveline bir nûn-ı nâfiye meftûha götürüb *nekerd* ve *neşod* derler. Vaktâ ki mâziden hikâyet 'an hâli'l-mâzi murâd etseler mâzinin evveline bir lafz-ı *mî* getirib *mî kerd* ve *mi şod* derler, eyledi idi ve oldu idi demektir. *Muşî*'de *muşt* mim-i asliyenin zammesiyle [4^a] yumruk mânasınadır. Lâkin bu makamda mecâzen avuç mânasına müsta'meldir. Âhirinde olan *harf-i yâ* vahdet içindir ve harf-i yâ-i sâkine ki kelimenin âhirine lâhık ola bir nice mânaya gelir. Gâh vasf için ve gâh vahdet için gâh hitap için ve gâh tenkîr için ve gâh nisbet için ve gâh hal-i mâzîden hikâyet için ve gâh masdariye için gelir. *Hâk* hâ-yı mu'acceme ile toprak mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Gayetsiz hamd ol şerîk ve nazirden münezzeh yahut sıfât-ı selbiyyeden berî olan Hüdâ'ya mahsûstur. Öyle Hüdâ ki bir avuç toprağa îmân verdi, yani Hazret-i Âdem'i topraktan halk eyleyip îmân ihsân eyledi demektir.

آنکه در آدم دمید او روح را

داد از طوفان نجات او نوح را

Takti'ül-Beyt: *Ân ki der Â Fâ'ilâtün* dem demid û **Fâ'ilâtün** *rûh râ Fâ'ilât* *dad ez Tu Fâ'ilâtün* fan necat û **Fâ'ilâtün** *Nûh râ Fâ'ilât* *Ânın* işâret-i ilahisi Hüdâ'dır ki bu mahalde dahi harf-i rabîtadır. *Der* dalin fethasıyla isim ile harf beyinde müşterektir ismiyeti murâd olundıkta kapı ve içerü ve taşra ve dağ ve tepesi mânalarına müsta'meldir ve tahsîn-i lafız için masadir olarak idhâl olunur ve gâh mutlak ismin âhirine ilhâk olunur be derya der gibi der beden lafzından siğa-i emr u vasf-ı terkîbidir harfiyeti murâd olundukta *fi* münâsebetiyle isti'mal olunur, bu mekânda dahi *fi* münâsebetine müsta'meldir. *Âdem* elif-i memdûde ile Ebu'l-beşer salavâtullahi alâ

nebiyyina ve aleyhi hazretleridir bir muzâf-ı mukadder kılınmak temennâsıdır takdîri der kâlib-ı âdem demektir. *Demîd* dal'in fethasıyla fiil-i mâzi müfred-i gâibtir üfürdü ve zâhir eyledi mânasına masdarı *demîden* gelir. *Û* elifin zamme-i gayr-ı sarîhiyle ism-i işârettir *zalıke* gibi ve inde'l-ba'z zamîri gâibtir *hüve* gibi. [4^b] Mercî'i Hüdâ'dır. *Ez* elifin fethasıyla harftir hurûf-i cârre'den 'an mânasına bazı kere zarûret-i vezin için ve bazı kere tahfîf ecli için elif hazf olunur. Ma'lûm ola ki *ez* kelimesinin ba'd-ı hazfî'l-elif mâ-ba'dı vav olsa harf-i zâ mezmum okunur. Eğer *elif* olsa meftûh okunur eğer *yâ* olsa yahut harf-i sahih olsa meksûr okunur. *Tufan Tâ*'nın zammesıyla ziyâde yağmur yağub ya su taşub her nesneyi kaplamadan ibârettir. *Necat* nûn-ı asliyenin fethasıyla kurtulmak mânasına *Nûh* Bir peygamber aleyhi's-selâm'ın ismi şerîfleridir. *Râ* kelimeleri bu beyitte edât-ı mef'ûldür. **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Hüdâ ki kâlib-ı Âdem'de ruhu ol tâhir eyledi yahut *der* kelimesi *ilâ* mânasına müsta'mel ola ol vech üzere mâna öyle Hüdâ ki kâlib-ı Âdem'e ruhu ol üfürdü. Nitekim Barî-i Teâla kelâm-ı kadîminde *ve nefahtü fihi min ruhi*²⁸¹ (تَفَحَّتْ فِيهِ مِنْ رُوحِي) buyurmuştur, yani Hazret-i Hüdâ Cebrail Aleyhi's-selâm'a emir eyledi ve Cibril üfürdü dahi Nûh peygambere tufandan necat ol verdi demektir. Mısrâ'-ı sâninin evvelinde bir harf-i âtîfa takdîr olunmak münasibtir.

آنکه فرمان کرد قهرش باد را

تا سزای داد قوم عاد را

Takti'ül-Beyt: *Ân ki fermân Fâ'ilâtün kerd kahreş Fâ'ilâtün bâd râ Fâ'ilât ta sezayî Fâ'ilâtün dâd kavm-i Fâ'ilâtün 'âd râ Fâ'ilât ve kıs 'alâ hâzâ Ân*'ın müşarunileyhi Hüdâ'dır. *Ki* bu mahalde harf-i rabıtabıdır. *Ferman fâ*'nın fethasıyla emir mânasına. *Kerd* Kâf-ı Arabî'nin fethasıyla fiil-i mâzi ma'lûm müfred-i gâibtir eyledi mânasına. Muzâri' *kerden* gelir *kahreş*'de *kahr kâf*'ın fethasıyla gazap mânasına harf-i şın zamîri gâibtir mercî'i Hüdâ'dır. Her bar ki harf-i Şın kelimenin âhirine [5^a] lâhık ola iki kısma münkasemdir ve kısım-ı sâni dahi iki kısma münkasemdir zîrâ şundan hâli değil yâ isme lâhık olur yahut fiile lâhık olur eğer isme lâhık olur ise zamîri gâib olup muzâfun ileyh mânasın ifâde eder *dileş* gibi nitekim ıstılahi- şuarada tâ hitaba ve mim mütekellime ve şın gaibe hurûf-i izafedirler. Eğer fiile lâhık olursa mef'ûliyet manasın ifâde eder *didemeş* gibi. İkinci kısmı alamet-i ismi masdardır. Sîga-yı emr-i mücerredin âhirine lâhık olur *daniş* gibi lâkin fark budur ki zamîri gâib ile mef'ûliyet mânasın ifâde eden şınların mâ-kablleri meftûh olur alamet-i ismi masdar olan *şın*'ın mâkablî meksûr olur bazı kere zamîri gâib olan *şın*'ın mâ-kablî zarûret-i şu'ara için sâkin olur inde'l-ba'z

²⁸¹ Hicr, 15/29.

zamîr-i gâib kelime-i eş'dir zîrâ cem'î *işan* gelir kelimeye lâhık oldukta hemze sâkıt olur. *Bâd* ba-i Arabî ile yel mânasına. *Tâ* Arabî'de *ilâ* gibi gâyet ve nihâyet mânasın ifâde eder nitekim *tâ be fulân* derler fulana dek demektir. Gâh ta'lil için gelir mesela *în kâr kerdem tâ berevî*, yani bu işi eyledim sen gitmen için demektir. Bu makamda dahi harfiyeti ta'lildir ve gâh kat mânasına gelir nitekim *yek tâ* ve *du tâ* derler bir kat ve iki kat demektir ve gâh şart için gelir *vallahi tâ tu neyâyî men neyâyem* gibi. *Sezâyî* sîn-i meftûha ile lâıyk mânasına bazı nüshada iki ya ile *sezâyî* vâki olmuş ol ecilden bâ-yi sâniyeyi masdariyeye haml eylemişler. *Kavm-i Âd* badiye-i Hicazda bir kabîlenin ismidir küfürleri sebebiyle helâk oldular ahvâlleri tevârihlerde mestûrdur kavim kelimesi yâ-i batniye ile *Âd*'a muzâf olmuştur izafeti lâmiyedir ve yâ-i batniye şol yâ'dır ki kelimenin âhîrinin kesresiyle şubesinden hâsıl ola lâkin ol *râ* telaffuzda sabit ve hattan sakıttır. **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Hüdâ ki kahrı ile emr eyledi tâ 'Âd kavmine lâıyğın verdi, yani Barî-i [5^b] Te'âla 'adem-i itâ'atları sebebiyle kahr u rîh-i akîm ile helâk eyledi demektir.

آنکه لطفِ خویش را اظهار کرد

بر خلیش نار را گلزار کرد

Hiş hâ-yı mu'accemenin kesresiyle iki mâna beyninde müşterektir biri hısım bikesr'l-hâi ve biri kendi mânasına bu beyitte murâd mâna-yı sânidir ma'lûm ola ki lûgat-ı Fürsde ba'z-ı mevazide hâ-yı mu'acceme meftûhe ve meksûreden son hâ-yı mehmuz ile mahreçleri müttehid olduğu ecilden beynlerin fark için vav-ı resmi yazılır *hâb u hiş gibi*. Baz-ı erbab-ı lûgat vav-ı resmiyeye ri'âyet için *revem* zamme ile kırâ'et eylemişler. *İzhar* elifin kesresiyle aşikâra mânasına. *Ber* bâ-i Arabî'nin fethasıyla birkaç mânanın beyninde müşterektir yemiş ve sine ve nasib ve hurûf-i cârreden 'alâ mânasına bu mahalde dahi 'alâ mânasına müsta'meldir ve *burden* lafzından siğa-i emr vasf-ı terkîbidir ve tahsîn-i lafız için fiiller ve masdarlar evvellerine idhâl olunur ba'z-ı nüshada bir mevki'inde ba vâki' olmuş ilsak mânasın ifâde eder İnşallahu teâla mahallinde tafsil üzere beyân olunur. *Halileş*de halil dost mânasına lâkin bunda murâd Hazret-i İbrahim salavatu'llahi 'alâ nebiyyina ve aleyhi'dir. Zamîrin merci'i Hüdâ'dır. *Gülzâr*da *gül* bu meşhûr şukûfenin ismidir. *Zâr* zâ-i Arabî'yle üzünmek ve inlemek ve batmak manalarına müsta'meldir ba'zılar inleyici manasına dahi gelir demişler ve edât-ı ism-i mekândır ve her bâr ki bir kelimenin âhîrine lâhık ola ol kelimenin âhîrine lâhık ola ol kelimenin yed-i evvelinin kesretine delâlet eder nitekim lalesi ve gülü çok olan mekâna lalezâr ve gülzâr derler. **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Hüdâ ki kendi lütfunu aşikâra

eyledi halilinin üzerine yahut haliline ateşi gülzâr eyledi demektir. Kavlulu teala *kulnâ yâ nâru kûnî berden ve selamen ‘alâ İbrahim* (عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) ²⁸²قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا

آن خداوندی که هنگام سحر

کرد قوم لوط را زیر و زبر

Hüdâvend sâhib ve malik [6^a] ve buzurgvar, yani ulu mânasına bu makamda azamet ve kibriya sâhibi demektir. Harf-i yâ vahdet içindir. *Hengâm* Hâ'nın fethasıyla ve kâf-ı Acemi'yle vâkit mânasına mâ-ba'dına muzâf olmuştur izafeti zarfiyedir ma'lûm ola ki kaçan bir kelime kelime-i âhirîye muzâf olup âhiri sâkin yahut yâ olsa muzâfın âhiri meksûr olur *peser-i men ve sû-yi û* gibi tâ muzâfın âhirinde harf-i elif yahut vav olsa âhirine yâ-i meksûre ilhâk olunur. *Pervâ-yı men ve ebrî-i û* gibi ve amma meftûh olsa muzâfın âhirine yâ-yı melfuza getirülüb bedeline hemze kitâbet olunur pervâne-i şem' gibi. Gâh meftûh ol âhir olan muzâf hali üzere isti'mal olunur. Ba'zı kere muzâfun ileyh muzâfın üzerine takdim olunur dergâh-ı alem-penâh gibi penâh alem mânasına ve ma'lûm ola ki mevsûf ile sıfat kaçan terkîb olursa âhir-i mevsûf heman âhiri muzâf gibidir. Mesela mevsûfun âhiri sâkin yahut yâ olsa *ebru-yi muşkin simâ-yı saadet* gibi meftûh olsa *canâne-i dilgüşa* gibi. *Seher* sînin fethasıyla bir meşhûr vaktin ismidir. *Lût* bir peygamberin ism-i şerîfidir. *Zîr* Zâ-yı Arabî'nin kesresiyle *kesre* ve aşağı mânasına bu makamda murâd mâna-yı sânidir. *Zeber* zâ-yı Arabî'nin fethasıyla fevk mânasına terkipte üst demektir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Ol Hüdâ bir azamet ve kibriya sahibidir ki seher vaktinde Lût peygamberin kavmini zîr u zeber eyledi, yani altını üstüne getirüb başları ateşini helâk eyledi demektir.

سوی او خصمی که تیر انداخته

پشهای کارش کفایت ساخته

Sûy sîn'in zammesi vâv'ın ve yâ'nın sükûnlarıyla taraf ve cihet mânasına lâkin bunda muzâf olduğu ecilden yâ'yı meksûr kılmak lâzımdır. *Û'nun* müşarünileyhi Hüdâ'dır. *Hasmî*'de *hasm* hâ'nın [6^b] fethasıyla düşman mânasına harf-i yâ vahdet içindir. *Tîr* yâ'nın kesresiyle ok mânasına. *Endahte* elif-i meksûrenin fethasıyla endah kelimesinden müştâktır atmış mânasına. ***Kâide*** ma'lûm ola ki her ism-i mef'ûl mâziden müştâktır. Tarîki budur ki her fiil mâzinin âhiri sâkin olur vakta ki ism-i meful kılmak dileseler mâzinin âhir harfini meftûh kılıp mâ-badına bir hâ-i gayr-ı melfuze kitâbet ederler mâ-kablinin fethasına delalet etmek için mesela *kerd* ve *şod* ki mâzilerdir ism-i

²⁸² Enbiya, 21/ 69.

mefûllerinde *kerde* ve *şode* derler velâkin nazar oluna ism-i mefûl sîgasında olan kelime kendi fâ‘iline mi müsned olur yahut kaim makam fâ‘iline mi müsned olur eğer kendi fâ‘iline müsned olur ise mâziden bir kısım olur ve eğer kaim-makam fâ‘iline müsned olur ise ism-i mefûl olur bu mekânda *endahte* kelimesi kısım-i evveldendir. Zîrâ fâ‘il-i hakîkisi ki hasmdır ona müsned olmuştur ve her bar ki bir fiilin fâ‘iliyle zaman-ı mâzide kıyamından hikayet-i haber verseler ism-i mefûlün âhirine lafzı est ilhâk edip mesela *fulan âmede u refte est işân âmede end ve refte end* derler ve gâh âhirine lafz-ı *bûd* ilhâk edüp mesela *kerde bûd ve şode bûd* derler. *Peşe* bâ-i Acemi’nin fethasıyla sivrisinek mânasına. Kâide-i külliye ki bir kelimenin âhirinde hâ olsa gamze gibi bu misillü kelimelerin âhirine harf-i yâ getürmek murâd olundukta hemze ile iktifa olunub yâ kitâbet olunmaz. Bu makamda hemze yâ-yı vahdetten munkalibedir. *Kâreşe*de *kâr* kaf-i Arabî’yle iş mânasına zamîrin merci‘i hasımdır. *Sahte* kısım-ı evveldendir düzdü mânasına masdarı sahten gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ’nın tarafına bir düşman ki ok attı Hüdâ bir sivrisineği ol düşmanın işine kifâyet düzdü hasımdan murâd Nemrud-ı aleyhi’l-lâne’dir, yani bir sivrisineği [7^a] musallat eyleyip helâk eyledi demektir. Merhûm Şem‘î *hasmî*’de olan harf-i yâ’yı tahkire haml eylemişler.

آن که اعدا را به دریا درکشید

ناقه را از سنگِ خارا برکشید

A’dâ elif-i meksûre’nin fethasıyla *adüvv*’ün cem‘idir *be derya der*’de harf-i ba sıla *derya der der derya* takdîrindedir bâlâda beyân olunan vech üzere der kelimesi zaide olmakta muhtemeldir. *Keşid* kaf-i Arabî’nin fethasıyla fiili mâzi ma‘lûm müfred-i gâibtir çekti mânasına masdarı *keşiden* gelir nâke nûn-ı asliye ile dişi deve mânasına âhirinde yâ-yı vahdetten munkalibe bir hemze mukadder olmak münâsibdir olmasa da mânaya hâlel gelmez. *Seng* sîn’in fethasıyla taş mânasına. *Hârâ* hâ-i mu’acceme ile katı taş ve ibrişimden masnu‘a bir nev‘i kumaştır mevclî olur bu mahalde murâd-ı mânası oldur lâkin mâna-yı evvelin şikk-ı sânisî tecrîde muhtâçtır. *Ber keşid* yukarı çekti mânasına **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Hüdâ ki düşmanlarını deryaya çekti murâd Firavun ve etba‘ıdır ki Nil-i mübarekte gark oldular ve bir dişi deveyi katı taştan yukarı çekti yani çıkardı demektir kıssaları tevârihte mestûrdur der mısırâ‘ı sânide vav-ı âtıfa takdîr olunmak münâsibdir.

چون عنایت قادر و قیوم کرد

در کف داود آهن موم کرد

Çun cim-i Acemi'nin zamm-i sarihiyle yani ... iştihâsız harf-ı ta'lildir çünkü mânasına dahi harf-i teşbihdir gibi mânasına nun'u hazf edip çu demek dahi caizdir. Bu makamda harf-i ta'lildir. 'Inayet 'ayn'ın kesresiyle bir nesneyi talep eylemek mânasına lâkin bu mahalde mâna-yı lademi olan kerem ve ihsân murâd'dır. *Kâdir u kayyum* Bâri-i Teâla'nın esma-i sıfatıyyesinden iki isimdir. *Kef* kâf-i Arabî'nin fethasıyla el ayasına derler fikr-i cüz irade-i kül kabîlindedir. *Davud* bir peygamber-i zîşan hazretlerinin ismi şerîfidir. [7^b] *Âhen* Elif-i memdûde ile demir dedikleri nesne. *Mûm* Farisîyle Türkî beyninde müşterektir. *Kerd* mısra'-ı sânde *ce'ale* mânasınadır zîrâ mef'ûliyetine ta'adiye eyler. **Hülâsa-i Beyt:** Çünkü kâdir ve kayyum kerem ve ihsân eyledi Hazret-i Davud'un elinde temürü mum eyledi yani mülayim eyledi demektir. Davud aleyhi's-selam'ın mucizelerindedir mübarek dest-i şerîfleriyle temürü zırh ederlerdi kıssasın murâd edenler *kasas*'a mürâca'at eylesünler.

با سليمان داد ملك و سروری

شد مطیع خاتمش دیو و پری

Harf-i bâ edât-ı sıladır amma müfrede meftûha ki kelimenin evveline dâhil oldukta birkaç mâna beyninde müşterektir gâh ta'adiye mânasın ifâde eder ve *bedû goftem* gibi ona dedim demektir ve gâh kasem mânasın ifâde eder *be Hüdây* gibi Hüdâ hakkıçin demektir ve gâh zarfiyet mânasın ifâde eder *be hane nişestem* gibi hanede oturdum demektir ve gâh musahabet mânasın ifâde eder *be kur'an amel mi bayed kerdem* gibi kuran ile amel eylemek gerek demektir ve gâh ilsak mânasın ifâde eder ve gâh ber vech-i ziyâde tahsîn-i lafız için gelir. Eğer zaid olup edât-ı zarfe dahil olur ise edât zarfi zarfdan ... edib ba-yı zarfa idhâl ederlerse *be-şükr-i û* gibi onun şükründe demektir. *Mülk* mim'in zammesiyle kesresiyle dahi lügattir lam'ın ve kaf'ın sükunlarıyla kudret ve tasarruf etmek mânasına inde'l-ba'z zamm-ı mim'le tasarruf-ı mutlakdan ibârettir. Zevî'l- ukûlin ve gayrıda amma kesresiyle ukalanın gayrıda tasarruf etmeğe muhtacdır. Ve *serveri*'de vâv-ı hurûf-ı âtıfadan ma'lûm ola ki lûgat-ı Fars'da bir kelimeyi bir kelimeye atf etseler matuf aleyhin âhiri müteharrik yahut harf-i râ olsa matuf ile matufun aleyh beyninde vav-ı mazmûme olur. *Înde* ve *derûnde tersa* ve *sufi* gibi amma matufun aleyhin âhiri sâkin olsa beynine vav-ı gayr-ı melfûza yazılıb [8^a] ma'tûfun aleyhin âhiri mazmûm kılınur can u dil gibi amma sâkinu'l-âhir olan ma'tûfun aleyhi sâkin olduğu halde vakf olsa vav'a fetha ile hareke verilür *merd u zen* gibi. *Server* sin'in fethasın ve râ'nın sükûnuyla baş ve pâdişâh olan kimesne harf-i yâ masdariyedir. *Şod*

şın'ın zammesiyle fiil-i mâzi ma'lûm müfred-i gâibtir oldu mânasına masdarı şoden gelir. *Hatimeş*'de Hatim hâ-yı mu'acceme ile mühür mânasına zamîrin merci'i Hazret-i Süleyman'dır. *Div* ve *peri* iki nev' cindir. **Hülâsa-i Beyt** Hazret-i Süleyman'a Hüdâ kudret ve tasarruf ve pâdişâhlık verdi ve Süleyman Peygamber'in mührüne div ve peri mutî' oldu yani bir mertebe tasarruf ve kudret verdi ki ecnâs-ı muhtelif emrine inkıyâd eylediler demektir.

از تن صابر بکرمان قوت داد

هم ز یونس لقمه با حوت داد

Ten tâ'nın fethasıyla insanın ve sair hayvanın bedeni Türki'de dahi müsta'meldir. *Sâbir*'den murâd Hazret-i Eyyub aleyhis's-selam'dır. *Kirman*'da harf-i bâ ilsak içindir. *Kirm* kâf-i Arabî'nin kesresiyle kurtcağız mânasına mutlaka ağaç kurdu olsun gayrı nesnelere hâsıl olan kurt olsun âhirinde olan elif ve nun edât-ı cem'idir. Ma'lûm ola ki esmanın cem'inde kâide oldur ki ism-i zevi'l-ervah olup âhiri sâkin olur ise âhirine elif ve nun ziyâde olunur *Âdemiyân* gibi eğer kelimenin âhirinde hâ alâmet-i fetha olsa elif nundan mukaddem bir kaf-ı Acemi ziyâde olunuu hâ alâmeti kitâbet olunmaz. *Hacegân* gibi ve eğer esma cemâdâtın olsa ekser ya âhirine hâ ve elif ziyâde olunur gerekse ol ismin âhiri müteharrik gerekse sâkin olsun *seng-hâ* gibi eğer esma-i cemadatin ba'zı cihette zevi'l-ervaha [8^b] müşâbeheti olsa *neşv ü nüma* gibi ol isimleri iki vecihle cem'lendirmek câizdir yani elif nun ile *direhtan* ve *direht-hâ* gibi. *Kût* kâf'ın zammesi vâv'ın ve tâ'nın sükûnlarıyla azık mânasına. *Hem* hâ'nın fethasıyla atf ve cem' ve zam mânasın ifâde eder. *Lokma* bir yudum mânasına hemze yâ-yı vahdetten munkalibedir. *Hût* Hâ-i mühmelenin zammesiyle mahî Türkî'de balık mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Hazret-i Eyyubun teninden Hüdâ kurtcağızlara azık verdi dahi Hazret-i Yunus'tan bir lokma balığa verdi yani Hazret-i Yunus'u balık Cenab-ı Bari'nin emriyle bir lokma eyleyüb yuttu demektir.

بندهای را از بر سر می نهید

دیگری را تاج بر سر می نهید

Bendei'de *bende* bâ-i Arabî'nin fethasıyla kul ve bağı mânasına bunda murâd mâna-yı evveldir. *Hemze* yâ-yı vahdetten munkalibedir. *Erre* ra'nın teşdidiyle tahfifle dahi câizdir biçmek mânasına. *Ber* bu makamda harftir 'alâ mânasıdır. *Ser* sîn'in fethasıyla baş Arabî'de re's mânasına ve taraf ve iğne ucu ve ahmak ve heva ve murâd ve tamam

dâdlu mânalarına isti'mal olunur bunda murâd mâna-yı evveldir. *Mî mîm*'in kesresiyle fiil-i muzâri'ye dahil oldukta hal mânasın ifâde eder bazı kere te'kid için idhâl olunur ve bazı kere istimrâr mânasın ifâde eder. Bunda mâna-yı istikbâliyeği te'kid içindir. *Hemî* üzeredir. *Nehed* nun-i asliyenin fethasıyla fiili muzâri' ma'lûm müfred-i gâibtir masdarı nihaden gelir komak mânasına **Kâide**: Ma'lûm ola ki fiil-i muzâri' masdardan müştâktır iştikâkı taraf-ı müteaddide üzere olup bazısı semaî ve bazısı kıyâsidir. Kıyasi olan onlardır ki her fiil-i muzâri'nin âhiri dâl-i sâkine olub mâ-kabli meftûh olur ve masdarın âhiri nûn olub ol nûn'un [9^a] mâ-kabli dâl olsa ol dâl'in mâ-kabli la-bud harf-i illet yahut harf-i sahih olur eğer harf-i illetten vâv olsa ol vâv-ı elif'e ve yâ'ya ibdal edüb mesela *guşurden* muzâri'inde *guşayed* derler ve *kıs 'alâ hâzâ*. Ve eğer dal'in mâ-kabli elif yahut yâ olsa ol elif'i ve yâ'yı hazf edüp mesela *uftaden* ve *residen* muzâri'lerinde *ufted* ve *resed* derler ve *kıs 'alâ hâzâ*. Ve eğer dal'in mâ-kabli harf-i sahih-i sâkin olsa meftûh kılub mesela *efkenden* muzâri'inde *efkened* derler amma *kerden* muzâri'inde 'alâ hilafi'l-kıyas *koned* derler ve eğer müteharrik olsa onun muzâri' i semaidir mesela *âmeden* ve *şoden* muzâri'lerinde *âyed* ve *şevved* derler amma nun-i masdariyenin mâ-kabli tâ olsa ol tâ'nın mâ-kabli elbet dört hurûfun biri olur ol dört hurûf hâ ve sîn ve şın ve fâ'dır. Eğer tâ-i mezkûrun mâ-kabli hâ yahut şın olsa onların her birinden muzâri' ahz eylemek taraf-ı müte'addide üzeredir. Eğer tâ'nın mâ-kabli hâ olsa tâ'yı dâl'a ve hâ'yı zâ'ya ibdal edüb mesela *suhten* muzâri'inde *sûz* derler amma *şenahten* muzâri'inde 'alâ gayri'l-kıyas *şınased* ve *furuhten* muzâri'inde *furuşed* derler furuşten dahi lügatdir ve eğer mâ-kabli şın olsa tâ'yı dal'a ve şın'ı râ'ya ibdal edüb mesela *daştten* muzâri'inde *dared* derler amma *nibiştten* ve *geştten* muzâri'lerinde *û nibişt* ve *geşed* derler eğer tâ'nın mâ-kabli sîn olsa ol sîn'i gâh hâ'ya ibdal edüp *hâsten* muzâri'inde *hahed* derler ve gâh sîn'i vâv'a ve tâ'yı bâ'ya ibdal edüb *costen* muzâri'inde *cuyed* derler ve gâh sîni yâ'ya ibdâl edüb *ârâsten* muzâri'inde *ârâyed* derler ve gâh sîni hazf edüb [9^b] *dânisten* muzâri'inde *dâned* derler amma *gusesten* ve *şikesten* muzâri'lerinde *gusiled* ve *şikened* derler eğer tâ'nın mâ-kabli fâ olsa ol fâ'yı vâv'a yâ'ya ibdâl edüb *goften* muzâri'inde *guyed* derler ve gâh ancak vâv'a ibdâl edüb *reften* muzâri'inde *reved* derler ve gâh hali üzerine terk edüb *yaften* muzâri'inde *yafed* derler. Lâkin esah budur ki fiil-i muzâri' kâide-i külliye tahtında mûnderiç olmayıb belki her bir efradı sema'a mevkûf ola. Vakta ki muzâri' i menfî kılmak murâd eyleseler evveline nun-i nâfiye-i meftûha getürürler *nekoned* ve *neşevved* gibi ve ma'lûm ola lügat-i Fars'ta lügat-i Arab gibi sîga-yı muzâri' hal ile istikbal beyninde müşterektir.

Her bar ki muzâri‘in evveline lafz-ı mi yahut hemi getirülse ol muzâri‘ hâle mahsûs olur. *Mikoned* gibi. Lâkin ekser mahallerde tahsîn-i lafız ecli için zâid ola yani halde isti‘mal olunur ve her bar ki muzâri‘in evveline bâ-i meksûre getirülse ol muzâri‘ istikbâle mahsûs olur. *Bereved* gibi amma muzâri‘in harf-i evveli mezmûm yahut hurûf-i Safeviye‘den bir harf olsa ol yâ mezmûm olduğu halde kırâ‘et olunur *bekoned* veya *bemired* gibi. Vakta ki muzâri‘in evvelinde hemze olsa evvel-i muzâri‘in nun‘a nun-i nafiye yahut bâ-yı istikbaliye getirüldükte bazı kere hemzedem mukaddem bir harf-i yâ ziyâde olunur *neyâyed* ve *neyabed* gibi ve bazı kere hemze yâ‘ya ibdâl olunur *neyofted* ve *beyofted* gibi. *Diğer* dal‘in kesresiyle gayrı ve ikindi vakti mânasına bu makamda murâd mâna-yı evveldir harf-i yâ vahdet içindir. *Tâc Arabî‘de* efses mânasına ki pâdişâhlar başlarına giyerler. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ bir kulunun başı üzere bıçkı kor bir gayrı [10^a] kulunun başı üzere taç kor mısra‘ı ol Hazret-i Zekeriya‘nın kıssasına ve mısra‘-ı sâni Hazret-i Yusuf‘un kıssasına işâret eder. Merhûm Şeyh Attar Hazretleri bu beyitte kâfiyeye ri‘âyet buyurdular. Zirâ murâd-ı şerifleri mâna-yı beyittir. Elfâz ve kâfiyeye ri‘âyet değildir. Ba‘z-ı nüshada *tac ber ser* mevkiinde *tac der ser* vâki olmuş bu vecih üzere kâfiyeye ri‘âyet bulunmuş olur.

اوست سلطان هرچه خواهد آن کند

عالمی را در دمی ویران کند

Ûst‘da *Û‘nun* müşarunileyhi Hüdâ‘dır. *Est* elif-i meksûre‘nin fethasıyla edât-ı râbitadır. *Hüküm* ve *haber* mânasına her bâr ki âhiri sâkin olan kelimeye lâhık olsa elif-i sâkit ve âhiri müteharrik olan kelimeye lâhık olsa elif-i sâbit olur. *Ûst* ve *âyende est* gibi. Eğer kelimenin âhirinde iki sâkin cem‘ olsa âhirinde olan harfe fetha ile hareke verilip elif iskat olunur *sûrest* gibi. İsbatta ve nefiyde müsta‘meldir. *Fulân âmede est* ve *neyamede est* gibi cem‘i *end* gelir elif-i meksûrenin fethası nûn‘un ve dal‘in sükunlarıyla. *Sultan* gufran vezninde masdardır gâlib ve kâhır mânasına. *Her* hâ‘nın fethasıyla tenkîr içindir küll-i efradı mânasına. *Çi* cim-i Acemi‘nin kesresiyle ve hâ-yı gayr-ı melfuze ile zevi‘l-‘ukûl‘de gayrıda mâna-yı ... ifâde eder. Nitekim lafız ki zevi‘l-‘ukulde ifâde eylediği gibi mesela *çist* ve *kist* derler nedir ve kimdir mânasına beyinlerinde olan harf-i yâ cim‘in ve kaf‘ın ...lerinden hâsıl olan yâ‘dır. *Hahed* hâ-yı mu‘acceme ve vâv-ı resmiye ile fiil-i muzâri‘ ma‘lûm müfred-i gâibtir. Diler mânasına masdarı *hasten* gelir. Bazılar mâzidir *hahiden* lafzından müştâktır demişler lâkin [10^b] acib gaflet eylemişler. *Koned* kaf-ı Arabî‘nin zammesiyle fiil-i muzâri‘ ma‘lûm eyler mânasına masdarı *kerden* gelir.

'*Âlem* sivaullaha ıtlâk olunur harf-i yâ tenkîr içindir. *Demide*'de *dem* dal'in fethasıyla nefis ve vâki't ve kürk ve külhan ve fırın ve kızgın olan nesne ve 'ıyş u işret ve zevk-i rah eylemek mânalarına müsta'meldir. Harf-i yâ vahdet içindir. *Demi* kelimesi bu mahalde vakt-i kalîlden ibârettir. *Viran* vâv'ın kesresiyle harâb mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Sultan oldur her ne dilerse onu eyler yani gâlib ve kâhır oldur her nesneye kâdirdir 'âlemi bir demde harab eyler yani hallak-ı cihanın irade-i aliyyesi taalluk eyledikte bütün 'âlemî tarfetu'l-ayn'da harab eylemeye kâdirdir demektir. Nitekim Kuran-ı azimü'ş-şân'da *yef'alü'llahu mâ yeşâu ve yahkümu mâ yurîd* (يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ) (يُقَدِّرْتِهِ ، وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ) buyrulmuştur.

هست سلطانی مسلم مر او را

نیست کس را زهره چون و چرا

Hest hâ'nın fethasının ve sîn'in ve tâ'nın sükûnlarıyla var mânasına lâkin bu makamda lâyıq mânasına müsta'meldir. İnde'l-ba'z zâiddir. *Sultani*'de harf-i yâ masdariyedir. *Merûrâ* ona mânasına aslında *mer û râ* idi. Lafz-ı mer edât-ı tekittir. *Û* nun müşarun ileyhi Hüdâ'dır. *Râ* edât-ı mefûldür. Tahfîf ecli için hemze hazf olundu. *Nîst*'de *Nî* nûn'un kesresiyle harftir. Hurûf-i nafiyyeden. *Est* edât-ı haberdir sâkine ittisal sebebiyle hemze sakıt olup *nîst* oldu yoktur mânasına. *Kes* kâf-ı Arabî'nin fethasıyla şahs-ı zevi'l-'ukuldan ibârettir kimse mânasına. *Zehre zâ*'nın fethasıyla ur mânasına ki ciğere muttasıl bir nesnenin ismidir mecal mânasına dahi isti'mal olunur bu makamda murâd mâna-yı sânidir. *Hemze-i* melfuze-i meksûre yâ'yı izâfetten munkalibedir. *Çûn* cim-i Acemi'nin fetha-yı gayr-ı sarhiyle yani imale ve işba'la nice ve nite mânasına Arabî'de *keyfe* [11^a] gibi ki halden sual olunur. *Çerâ* cim-i Acemi'nin fethasıyla olmak ve olmak ism-i masdar mânasına ve *çeriden* lafzından sîga-i mübalağadır ve niçin mânasına bu mekânda murâd-ı mâna-yı âhirdir. Bazılar *çera* kelimesi lafz-ı *çi* ile *râ*'dan mürekkebdir diye tasrîh eyleyip cim'in kesresiyle telaffuz ederler. **Hülâsa-i Beyt:** Sultanlık Hüdâ'ya müsellemler ve lâyıktır yani gâlib ve kâhır oldur kimse için çun u çerâ mecali yoktur yani Bari-yi Teâla bu işi ne keyfiyette niçin eyledi diye suala kâdir değildir zîrâ mes'ul olmak mahlûka mahsûstur. Kavluhu teâla *lâ yüs'elu 'amma yef'alü ve hüüm yüs'elün* (لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ)²⁸³

آن یکی را گنج و نعمت می دهد

²⁸³ Enbiya, 21/23.

وآن دگر را رنج و زحمت می دهد

Yeki'de *yek yâ*'nın fethasıyla mebbe-i a'dada mevzû'dur. Türki'de bir demekle ifade ederler harf-i yâ tenkîr içindir. *Genc* kâf-ı Acemi'nin fethasıyla hazine mânasına hatta ta'rib olunub kenz diye isti'mal olunur. *Ni*'met mal mânasına. *Midehed*'de *Dehed* dal'in fethasıyla fiil-i müzari ma'lûm müfred-i gâibtir verir mânasına *dadên* lafzından müştâktır ba'zılar kendi amellerine masdar peydâ edib *dehîden* lafzından müştâktır demişler. *Diger* kâf-ı Acemi'yle gayr mânasına. *Renc* râ'nın fethasıyla emek ve zahmet ve hastalık ve *rencîden* lafzından sîga-ı emirdir. *Zahmet* müzayaka mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ kullarından mu'ayyen birine hazine dahi nimet verir dahi ol gayrısına renc u zahmet verir yani adetullah böyle câridir ki bazı kullarını gani eyleyib mesrûr eyler ve bazı kullarını fakre ve elem ve rence müptela eyleyib mahzûn eyler demektir.

آن یکی را زر دو صد همیان دهد

دیگری در حسرتِ نان جان دهد

Zer zâ'nın fethası ve râ'nın teşdîdiyle tahfiyle dahi câizdir altın ve pirkuchen mânasına bu mahalde murâd mâna-yı evveldir. *Do* dal'in zammesiyile iki Arabî'de isneyn mânasına lâkin fasîh budur ki vâv telaffuz olunmaya meğer zarûret-i vezin ecli için yahut [11^b] âhirine harf-i yâ lâhik oluncak vâv telaffuz olunur. *Sad* sâd'ın fethasıyla yüz Arabî'de *mie* mânasına aslında sin'iyle müsta'meldir. Sâd ile telaffuz olunması tağlitât-ı avâmdandır. *Zîrâ* evveli sâd ile musaddar kelime lûgat-i Fars'ta gayet nâdir vâki olmuştur. *Hemyan* hâ'nın fethasıyla yanmak ve dağarcık mânasınadır lâkin bu makamda kese murâd olunur. *Der* bunda harftir. Hurûf-i cârre'den *min* mânasına. Hasret nedâmet ve birisine fevt olduğu için ziyâde gussalanmak mânasına amma bu mahalde 'adem-i vuslattan ibârettir. *Nân* nûn-i asliye ile ekme Arabî'de hubz mânasına. *Can* cim-i Arabî'yle cinnîlerin annesi ismidir amma ferîd-i asr Kemal Paşazade "can ruh-i hayvanîdir ki her diri olan nesnede mevcuttur" demişler. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ kullarından birine iki yüz kese altın verir bir gayrısı nân hasretinden can verir yani bazı kullarını bir pâre ekmeğe muhtâc eyler demektir.

آن یکی پوشیده سنجاب و سمور

دیگری خفته برهنه در تنور

Pûşîde bâ-i Acemi'nin zammesiyle ism-i mefûl sûretinde mâzidir. *Zîrâ* kendi fâ'iline müsned olmuştur nitekim beyânı bâlâda mürur eyledi giymiş mânasına masdarı *pûşîden* gelir. *Sincab u semûr* iki nev hayvandır ki postlarını kürk eylerler. *Hofter* hâ'nın zammesiyle masdarı *hoften* gelir yatıp uyumak ve a'zâ uyuşmak ve her uzuv ki hareketten kala *hofter* derler ve yatsı vaktine vakt-i *hoften* derler bu mahalde yatmış mânasınadır. *Berehne* bâ-i Arabî'nin kesresiyle çıplak mânasına. *Tenûr* tâ'nın fethasıyla ma'rûf ocaktır ki içinde ekmek pişirirler. **Hülâsa-i Beyt:** Ol biri sincab ve semûr giymiş bir gayrısı çıplak tenurda yatmış yani mu'iz ve muzil olan Bârî-i Teâla kereminden bazı kullarını gani eyleyib gınâsı sebebiyle sincab ve semûr giymiş ve bazılarını hikmete fakir eyleyib [12^a] fakrleri sebebiyle üryân tenûrlarda ve külhânlarda yatmış demektir.

آن یکی بر بسته کمخا و نخ

وان دگر بر خاک خواری بسته یخ

Beste bâ-i Acemi'nin kesresiyle döşek mânasına. *Kimhâ* kaf-ı Arabî'nin kesresiyle bir ma'rûf kumaştır. Türki'de kaf'in fethasıyla isti'mal olunur. *Vâv-ı âtıfa* bu mahalde mazmûm okunur. Nitekim beyânı bâlâda mürur eyledi. *Neh* nûn'un fethasıyla şol kaliçeye ıtlâk olunur ki iki yüzü dahi döşenmeye kâbil ola. *Hâr* hâ'yı med ile ve *vâv-ı resmiye* ile azîzin zıddıdır izzetsiz ve hürmetsiz mânasına. *Berehne* mânasına dahi gelir. Harf-ı yâ masdariyedir. *Beste* bâ-i Arabî'nin fethasıyla bağlamış mânasına masdarı *besten* gelir. *Yah* yâ'nın fethasıyla buz mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ol biri kimhâ dahi neh döşek üzere bir gayrısı horluk hâki üzere buz bağlamış yani Hüdâ-yı Mûte'âl bazı kullarına devlet ihsân eyleyib devletleri sebebiyle kimhâ ve neh ve döşekler üzere yatmış ve bazılarını fakir eyleyüb kemâl-i fakrlere giycek ve döşencek nesnesi olmadığı ecilden *eyyam-ı şitâda* toprak üzere yatıp buz bağlamış demektir. Bazı nüshada *kerde yeh* vâki olmuştur.

آن یکی بر تخت با صد عزّ و ناز

دیگری کرده دهان از فاقه باز

Ber harftir hurûf-ı cârre'den 'alâ mânasına. *Taht* tâ'nın fethasıyla pâdişâhların oturacağı nesne ya sidre harf-i bâ musâhabet içindir. *İzz* ayn'ın kesresiyle ve *zâ*'nın teşdidiyle zillin zıddıdır şeref ve azamet mânasına. *Nâz* nun-ı asliye ile *nazîden* lafzından sîga-i emr u vasıf terkîbdır. Nazlanmak ve nimet ve çam ve çimşir ve servi ağacı ve ism-i masdardır. Nazlanış mânalarına Türki'de dahi müsta'mel ve meşhûrdur. *Kerde* kaf-ı

Arabî'nin fethasıyla eylemiş mânasına masdarı *kerden* gelir. *Dehan* ve *dehen* dal'in fethasıyla ağız Arabî'de *femun* mânasına. *Fâke* fakirlik mânasına. *Bâz* bâ-i Arabî'yle birkaç [12^b] mâna beyninde müşterektir doğan ve kebîr ve varış ve zirâ' ve açık ve rûşen ve kulaç ve eyvan mânalarına müsta'meldir ve *baziden* lafzından sîga-i emir ve vasf-ı terkiptir *şatrançbâz* gibi. Bu mahalde açık mânasına müsta'meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Ol biri yüz 'izz u nâzıyla taht üzere bir gayrısı fakirlikten ağzın açık eylemiş yani Hallak-ı Cihan bazı kullarını pâdişâh eyleyib bunca azamet ve şevket ve naz ile taht üzere karar eylemiş ve bazıları kemâl-i mertebe fakrından bir pâre-i nâna muhtâç olub ağzın açmış yani bir mertebe açlıktan bî-tâb olmuş ki ağzın kapanmaya mecâlî kalmamış demektir.

طرفة العين جهان بر هم زند

کس نمی یارد که آنجا دم زند

Tarfetu'l-Ayn'da *tarfe tâ'*nın fethasıyla inde'n-nazar bir kere göz kapağın tahrike derler. *Ayn* ayn'ın fethasıyla mânası çoktur lâkin bu mahalde murâd insanın ve sair hayvanın gözüdür. Bazı nüshalarda harf-i yâ *tarfetu'l-aynî* vâki olmuş lâkin ol yâ harf-i nûn'un kesresinin şubesinden hâsıl olub telaffuzda sâbit hatta sâkittir vahdete haml eylemeye hâcet yoktur. *Cihan* cim-i Arabî'nin kesresiyle dünya mânasına. *Ber hem* bâ-i Arabî'nin fethasıyla birbirine mânasına. *Zened zâ'*nın fethasıyla fiili muzâri'dir vurur mânasına. Masdarı *zenaniden* yahut *zeden* gelir. Vurmak ve meyl eylemek mânasına nitekim *beser* dahi *zeden* derler. Kızılığa mâil demektir. *Kes* şahs-ı zevi'l-ukûldan ibârettir. *Nemi yâred netevaned* mânasına Türki'de kâdir değil demekle ta'bir ederler. *Âncâ*'da *ân* ism-i iş'ârettir. *Câ* cim-i Arabî'yle mekân ve makam mânasına. *Dem* bu mahalde nefes mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** *Tarfetu'l-ayn*'da Hüdâ cihânı birbirine vurur. Kâdir değildir ki ol yerde dem vura yani barî-i Teâlanın irâdet-i aliyyesi ta'alluk eyledikte gözü [13^a] yumub açınca mülkü dahi akall zamanda dünyayı harâb eyler kimse kâdir değildir ki ol mahalde emrine muhâlefet yahut hikmetinden sual eyleye yahut Hüdâ cihanın harâb olmasına emr eyledikten sonra bir kimse nefes alacak miktarı te'hir olunmak mümkün değildir demektir.

آن که با مرغ هوا ماهی دهد

Ân'in müşarun ileyhi Hüdâ'dır. *Bâ murg*'da harf-i bâ ilsak içindir. *Murg* mim'in zammesiyle kuş mânasına. *Hevâ* hâ'nın fethasıyla ma beyne's-sema ve'l-arz yani yer ile gök arası zarûret-i vezn için âhirde olan hemze hazf olundu. *Mahî* yâ-yı asliye ile balık mânasına. *Bendegân bende*'nin cem'idir nitekim beyânı bâlâda mürur eyledi. *Devlet* dal'in fethasıyla zammesiyle dahi lügattir. İki asker muhârebe eyledikte birisi ahere gâlib olmak inde'l-ba'z zamm-i dal ile malda ve feth-i dal ile harbde ve câhîde müsta'meldir. *Şâhî*'de *şâh* bi-mâna-yı pâdişâh Araplar sultan ve emir derler ve şatranc-i şâhî ve koyku mânasına bu makamda murâd mâna-yı evveldir harf-i yâ masdariyedir. **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Hüdâ ki hevâ kuşuna balık verir dahi kullarına şahlık devleti verir yani cemi'-i eşya Hak Teâla'nın emrine müfevvez ve kudretine merbûttur. Havada uçan kuşa bahrdan balık azık ihsân eyler dahi ba'zı kullarına mal ve pâdişâhlık ihsân eyleyib gayrlara üzere gâlib eyler demektir. Mısrâ'-ı sâninin evvelinde bir vâv-ı âtıfa mukadderdir.

بی پدر فرزند پیدا او کند

طفل را در مهد گویا او کند

Peder bâ-i Acemi'nin fethasıyla ata Arabî'de *eb* mânasına ma'lûm ola ki dal ki kelime evvelinde vâki olmayıb mâ-kabli harf-i sahîh sâkin olursa ol dal mühmeledir. Eğer mâ-kabli harf-i sahîh sâkin olmazsa ol zal-ı mu'accemedir bu mevzû'da dahi zal-ı mu'accemedir. Lâkin beyne'l-avâm şöhretine binâen dâl-i mühmele ile [13^b] isti'mal olunur. *Ferzend* fâ'nın fethasıyla oğul ve kız Arabî'de *veled* mânasına dahi şol taze çimen ki dâima tazeliği gitmeye bunda maksût mâna-yı evveldir. *Peydâ* bâ-i Acemî'nin fethasıyla zâhir ve aşikâra mânasına. *Koned* fiil-i muzârî'dir. Eyleyler mânasına lâkin bu mahalde hikâyet 'an hâli'l-mâzi murâd olunur. *Tıfl* tâ'nın kesresiyle küçük ve yakında doğmuş veled mânasına. *Mehd* mim'in fethasıyla ma'sûmları kodukları tahtadan zarftır ki Türki'de beşik derler. *Güya* kaf-ı Acemi'nin zammesiyle inde'l-ba'z sıfat-ı müşebbehe olub muzârî'den müştâk olur söyleyici mânasına. Cem'inde âhirine harf-i yâ ve elif ve nûn ziyâde olunur *dânâyân* ve *bînâyân* gibi dahi makam-ı temsilde isti'mal olunur. Mesela güya şöyledir yani sanasın şöyledir bu mahalde sıfat-ı müşebbehedir. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ babasız oğul peydâ eyler dahi küçük ma'sûmu beşikte Hüdâ söyleyici eyler yani Hüdâ babasız oğul peydâ eyledi idi dahi tıflı beşikte söyleyici eyledi idi *ferzendin* murâd Hazret-i İsa'dır ki Barî-i Te'âla pedersiz halk eyledi tıfildan

murâd yine Hazret-i İsa ola yahut Hazret-i Yusuf'un ismetine şehâdet eden ma'sûm ola bunların menâkıbları tevârihlerde mestûr ve mukayyedir.

مرده صد ساله را حی می کند

این بجز حق دیگری کی می کند

Morde mim'in zammesiyle ölü Arabî'de *meyyit* mânasına. *Hemze* izâfet ecli için vâki olmuştur. *Sâle* yıla mahsûs demektir. *Zîrâ* âhirinde olan harf-i hâ mânâ-yı tahsîs ifâde eder. Mesela *yek sâle* ve *du sâle* gibi bir yıllık ve iki yıllık mânasına. *Hayy* hâ'nın fethası ve yâ'nın teşdîdiyle diri zıdd-ı meyyit mânasına. *În* elif'in kesresiyle ism-i işârettir. Karibe mevzû'dur Türki'de bu demekle ifâde ederler. *Bahr*'da harf-i bâ zâiddir. *Coz* cim-i Arabî'nin zammesiyle gayr mânasına [14^a] *Hak* gerçek ve doğru ve esmaullah'tan bir ism-i şerîftir ve nasîb ve vâki ve vâcib mânasına bu mahalde murâd ilm-i barî'dir. *Dîgerî*'de *dîger* bu mahalde dahi mânasına olub bir kes mukadder olmak münâsibdir. Harf-i yâ vahdet içindir. *Key* kaf-ı Arabî'nin fethasıyla kaçan mânasına *Key âmed* gibi kaçan ve ne vâki't geldi demektir. Ulu sultan mânasına dahi gelir bu makamda maksûd mânâ-yı evveldir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Hüdâ yüz yıllık ölüyü diri eyler bunu Hakk'ın gayrı bir kimse dahi kaçan eyler murâd Hazret-i Aziz'dir. Bârî azze ve celle kemâl-i kudretin izhâr eylemek murâd eyleyib rûh-ı şerîflerin kabz edib yüz yıldan sonra yine emr-i hak ile hayat bulub nice zaman dahi mu'ammer oldular kema fi kavlihi Te'âla *ev kellezî merra 'alâ karyetin ve hiye hâviyetun 'alâ 'urûşihâ kâle innî yuhyî hazihî'llahu ba'de mevtiha fe'ematehû'llahu mi'ete 'âmin* el-ayetur. (أُو كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ)²⁸⁴

صانعی کز طین سلاطین می کند

نجم را رجم شیاطین می کند

Sânî 'î'de sanî kâide-i Arabî üzere ism-i fâ'ildir. Hâlık mânasına harf-i yâ vahdet içindir. *K'ez* kaf-ı Arabî'nin fethasıyla acı ve şaşî mânasına ve *ki* lafzıyla *ez* lafzından mürekkebdir ve ondan muhaffefdir bu mahalde dahi murâd budur. *Tîn* tâ'nın kesresiyle balçık mânasına. *Selâtîn* sin'in fethasıyla sultanın cem'idir vali-i vilayet mânasına aslında selat'tan müştâktır bu mânaya zulmü def' edib halkı adl nuruyla saldıran kimseye derler. Hüccet ve bürhân mânasına dahi gelir. *Necm* nûn'un fethasıyla yıldız vâki't ve asıl ve nebattan sâki olmayıb yere yayılan ot cem'i nücûm ve encum gelir bu

²⁸⁴ Bakara, 2/259.

mahalde murâd mânayı evveldir. *Recm* râ'nın fethasıyla aslında taş atmaya derler idi sonra taş ile vurub katl eylemeye isti'mal olundu reddetmek ve sözü zan ile söylemek mânasına [14^b] dahi gelir. Lâkin bunda mutlak *remâ* mânasına müsta'meldir. *Şeyâtîn* Şın'ın fethasıyla Şeytan'ın cem'idir *şetane yeştanu* 'den fey'ân vezninde Hak Te'âla'nın rahmetinden ba'id kimse ve inde'l-ba'z *şâte yeştu* 'den fa'lân vezninde helâk olucu kimesne bunda murâd *ebâlise* 'dir. **Hülâsa-i Beyt:** Hüdâ bir yaratıcıdır ki balçıktan sultanlar eyler ve yıldızı şeytanlara atar yani Halık-ı Bîçûn'un kemâl-i kudretine delâlet eden şeylerden bazıdır ki Hazret-i Âdem'i balçıktan halk eyleyib onun neslinden niceleri pâdişâh eyledi. Dahı yıldızı şeyâtîne *recm* eyleyib helâk eyledi demektir. Nitekim el-ân mevcuttur. Kavluhu Te'âla ve *lekad zeyyenne's-sema'ed-dunya bi-mesâbiha ve ce'alnâhâ rucûmen li's-şeyâtini ve a'tednâ lehüm 'azâbe's-sa'ir* (وَأَقَدَّ زَيْنًا)²⁸⁵ (الْأَسْمَاءُ الدُّنْيَا بِمَصْبِيحٍ وَجَعَلْنَا رُجُومًا لِلشَّيْطَانِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ)

از زمین خشک رویاند گیاه

آسمانها را هم او دارد نگاه

Zemîn zâ-i Arabî'nin fethasıyla yer Arabî'de *arz* mânasına der izâfet ecli için âhiri meksûr okunmak lâzımdır. Ma'lûm ola ki *zemîn* lafzı *zem* ile harf-i yâ ve nûn'dan mürekkebdir. Lügat-i Fars'ta *zem* su ve kılık mânasınadır. Toprağın gayetle burûdeti olduğu ecilden âhiri yâ-yı nisbetiye ilhâk ve ol nisbeti tekit ecli için yâ'nın mâ-ba'dına nûn ziyâde olunub arza 'âlem kılındı. *Yalîn* ve *rengîn* gibi. *Hoşk* hâ-yı mu'accemenin zammesiyle kuru ve yaramaz huylu kimse mânasına bunda murâd mâna-yı evveldir. *Ruyâned* râ'nın zammesiyle fiili muzâri' ma'lûm müfred-i gâibtir bitirir mânasına. Ol masdarın sîga-i muzâri'nin âhirindeki dal'in mâ-kabline elif nûn yâ ziyâde olunur mesela *suhten* muzâri' ki *sûzed* 'dir. Müt'e'addisinde *sûzânîden* ve *sûzâned* diye isti'mal olunur. *Ruyaned* dahi bu kâide üzere câridir. *Giyâh* kaf-ı Acemi'nin kesresiyle inde'l-ba'z kuru [15^a] ot inde'l-ba'z ot mânasına bu mahalde münâsib olan mutlak ot mânasına isti'mal olunmaktır. *Âsumanhâ* 'da *âsuman* elif-i memdûde ile gök Arabî'de felek mânasına aslında. *Âs* kelimesiyle *mân* kelimesinden mürekkebdir. Feleğin değirmene müşâbeheti olduğu ecilden 'âlem olmuştur. *Zirâ* lügat-ı Fars'ta *Âs* elif-i memdûde ile

²⁸⁵ Mülk, 67/5.

değirmen mânasınadır ve man *manisten* lafzından sîga-i emirdir benzemek mânasına âhirinde olan hâ zevi'l-ervâhın gayrda alamet-i cem'dir. Nitekim beyânı bâlâda mürur eyledi. *Dared nigâh* aslında *nigâh dared* idi sonra lafz-ı dared takdîm olundu. Ma'lûm ola ki masdar iki kısımdır. Kısım-ı evvel oldur ki âhirine nûn-ı masdariye lâhık olur *kerden* ve *şoden* gibi. Ondandır mâna-yı masdar murâd olunur. Kısım-ı sâni oldur ki ona ism-i masdar derler. Ondandır hâsıl-ı bi'l-masdar murâd olunur. Mesela *goften* ve *reften* kelimelerinden *goftâr* ve *reftâr* gibi söyleyiş ve buyuruş mânalarına gâh fiil-i muzârî'in âhir harfini şın'a ibdal ve mâ-kablini meksûr edib mesela *kûşed* ve *nâled* lafızlarında *kûşîş* ve *nâlîş* derler. Ve gâh bazı mesadirden bir isim olub ol ismin âhirine *kerden* ve *şoden* ve *daşten* ve *daden* kelimelerinden bir kelime zamm edib mâna-yı masdarı murâd ederler. Mesela *nigâhîden* ve *âvâzîden* ve *âhengîden* makamlarında *nigâh dâşten* ve *âvâz dâden* ve *âheng kerdên* derler. Bunların tasarrufâtlarında dahi kâide bu minval üzeredir. Mesela *nigâh dâred* derler hıfz eyler mânasına zîrâ *nigâh* kelimesi *dâşten* dahi tasarrufatıyla isti'mal olunur hıfz mânasına olur amma *kerden* dahi tasarrufatıyla isti'mal olursa nazar mânasına olur. **Hülâsa-i Beyt:** Kuru yerden Hüdâ ot bitirir. Gökleri dahi O Hüdâ hıfz eyler yani bi-rütbe kuvvet ve kudret sahibidir ki kuru yerden yaş ot bitirir ve gökleri havada mümkün eyler murâd eylediği vaktine dek hıfz eyler asla bir zarar isâbet eylemez demektir. [15^b]

هیچ کس در مُلکِ او انباز نی

قولِ او را لحنِ نی و ساز نی

Hiç hâ'nın kesresiyle ve cim-i Arabî'yle asla mânasına mesela *hiç negoft* der asla söylemedi demektir. *Der* bunda harftir *fi* mânasına. *Mülk* bu mahalde saltanat mânasınadır. *Enbâz* elif-i meksûrenin kesresiyle ortak Arabî'de şerîk mânasına. *Nî* edât-ı nefydir lâkin bu makamda edât-ı haber mukadder olub *nîst* mânasına olmak lâzımdır. *Kavl* söz söylemek cem'i akvâl ve ekâvîl gelir. *Lahn* lam'ın fethasıyla i'rab'da hata etmek ve savt mânasına. *Nî* yine *nîst* mânasına müsta'meldir. *Sâz* yerak ve düzen ve çalgı ve fâide *sahten* lafzından sîga-i emir ve vasf-ı terkîbdir bu mahalde düzen mânasınadır. *Nî* yine bâlâda mürûr eyleyen vecih üzeredir. **Hülâsa-i Beyt:** Hiç kimse Hüdâ'nın mülkünde ortak değildir ve Hüdâ'nın sözü savt değildir. Dahi düzen değildir yani mâlikü'l-mülk olan Bari-yi Teâla'nın şerîki nazîri yoktur emrinde müstakildir ve mütekellimdir. Lâkin kelâmı savttan ve hatâdan ve terkîbden berîdir. Gâib ma fi'l-

kelâmi kelâmı bizcileyin savta ve hurûfâtın terkîbine muhtâç değildir demektir. Ma'lûm ola ki kitabın evvelinden bu mahale gelince Bâri'nin evsâfı beyânındadır. Mefhûm-i kelâm hadsiz hamd bu sıfatlar ile muttasıf olan Hüdâ'ya mahsûstur demek olur.

در نعتِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Şeyh Attar Hazretleri hamdi eda eyledikten sonra Resul-i Rabbi'l-âlemine salât'a şürû' eyleyib bi-tarîki'l-medh buyururlar ki

سَيِّدِ الْكَوْنَيْنِ وَخَاتِمِ الْمُرْسَلِينَ

آخِرُ أَمَدٍ بُوِدَ فَحُزُّ الْأَوَّلِينَ

Seyyid sin'in fethasıyla ulu kişi ve mevlâ mânasına. Kevneyn kâf-i Arabî'nin fethasıyla kevnin tesniyesidir olmak dahi vücut mânasına lâkin bu mahalde kevneynden maksût dünya ve âhirettir. *Ve Hatem*'de vav âtıfadır *hatem* hâ'nın fethasıyla mühür vurmak ve tamam etmek lâkin bu mevzide masdar bi-mâna fâ'il yahut bi-mâna [16^a] mefûldür. *Mürselîn mürsel*'in cem'idir. Şol peygamberlere itlâk olunur ki onlara Allahu Azîmü's-şân canibinden kitab nâzil olmuş ola. Lâkin bunda her ne kadar hilaf-ı ... ise mecmu'an enbiya murâd olunmak lâzımdır âhir med ile ve hâ'nın kesresiyle her nesnenin sonu cem'i evâhir gelir. *Âmed* elif-i memdûde ile fiil-i mâzi ma'lûm müfred-i gâibtir geldi mânasına masdarı *âmeden* gelir. *Bûd* bâ-i Arabî'nin zammesiyle vücut mânasına ve *bûden* lafzından sîga-i mâzidir ekser hikâyet ve râbıta için isti'mal olunur. Mesela *pâdişâh bûd* derler pâdişâh idi demektir. Bunda dahi murâd budur. *Fahr* fâ'nın fethasıyla şeref ve fazl ve nazlanmak mânasına. *Evvelîn* evvel'in cem'idir zıddu'l-âhir mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** İki cihanın ulusu dahi peygamberlerin tamamı sonra geldi lâkin evvelînin fahri idi yani nübüvvet ol iki cihan mefharı Muhammed Aleyhi's-selam'ın zat-ı şerîfleriyle tamam oldu. Kavluhu Teâla *mâ kâne muhammedun ebâ ehadîn min ricâlikum ve lâkin resulallahî ve hâteme'n-nebiyyîne ve kânallahu 'alîmen hakîmâ* ve Hadîs-i Şerîfi'nde *lâ nebiyye ba'dî* vâki olmuştur. Ma'lûm ola ki mısra'ı evvel mübtedâ-yı mahzûfe haber vâki' olmak mümkündür. Pes bu vech üzere mübteda *ân resul* olur.

آن که آمد نُه فَلَکِ مَعْرَاجِ او

انبیا و اولیا محتاج او

İsm-i işâretin müşarünileyhi resuldür. *Âmed* kelimesinin mefûlü mahzûf *be-dünyâ* kelimesidir. *Ne nûn*'un zammesiyle a'dâdan mertebe-i tasi'a mevzû'dur. *Felek fâ*'nın fethasıyla gök Fârisi'de âsuman mânasına. *Miraç mim*'in kesresiyle nerdüban mânasına lâkin bunda server-i enbiya alehi's-selam'ın leyle-i isra'da olan ahvâlidir. *Û û şod* takdîrindedir. Enbiya nebî'nin cem'idir ve evliyada olan vâv-ı âtîfa mazmûm okunmak lâzımdır. Nitekim beyânı mürur eyledi. *Evliyâ velî*'nin cem'idir karîb mânasına lâkin bu makamda murâd ehlu'llahtır. *Û üst* takdîrindedir. **Hülâsa-i Beyt:** [16^b] Öyle Resûl ki dünyaya geldi dokuz felek onun mi'râcı oldu yani Resûl-i Ekrem dokuz felekten 'urûc edib tâ arş-ı a'lâ üzere kadem bastı. Kavluhu Teâla *subhanellezi esrâ bi 'abdihî leylen min el-mescidi'l-harâmi ile'l-mescidi'l-aksâ* ve kavluhu Teâla *sümme denâ fetedellâ fekâne kâbe kavseyni ev ednâ fe evhâ ilâ 'abdihî mâ evhâ* dahi enbiya ve evliya ol resûle muhtâçtır demektir.

شد وجودش رحمةً للعالمين

مسجد او شد همه روی زمین

Vücadeş'te olan zamîr Resûl-i Ekrem'e râci'dir. *Rahmet* rikkat-i kalb ve meyl ve te'attuf mânasına lâkin bu misli mahallerde mâna-yı lâzımı olan kerem ve ihsân ve şefâ'atten ibârettir. *Heme* hâ'nın ve mim'in fethalarıyla ve külli Arabî'de cemî' mânasına ma'lûm ola ki hâ gayr-ı melfûza gelmek âhîrine lâhık olsa mâ-kablinin hareketine delalet eder. *Âyende* gibi ve gâh bir nesnenin zamanı mikdar-ı mu'ayyene mahsûs olmasa ol ismin âhiri meftûh kılınıb bir *hâ* kitâbet olunur. *Ta'âm-i yek rûze şarab-i yek şebe ferzend-i yek sale* gibi bir günlük ta'âm bir gecelik şarab ve bir yaşında oğlan demektir ve gâh elvâna lâhık olur. Siyahe-i çeşm ve sepide-i çeşm gibi gözün karasına ve gözün akına demektir ve gâh liyâkat ve nisbet mânasın ifâde eder. *Rûy râ*'nın zamme-i sahîhiyle yani imâlesiz yüz Arabî'de vech mânasına mecâzen satıh mânasına dahi isti'mal olunur. Nitekim arzın sath-ı zâhirine rûy-i zemîn derler. **Hülâsa-i Beyt:** Ol Peygamber Aleyhi's-selam'ın vücûdu âlemlere rahmet oldu ve dükeli yeryüzü ona mescit oldu yani Habîb-i Hüdâ'nın vücûdu mecmu'an mevcûdata rahmet oldu. Kavluhu Teâla *ve mâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemin* ve Hadîs-i Şerîf'te *levlâke levlâke lemâ halaktu'l-eflâke* vâki olmuş cümle-i rahmetten birisi dahi budur ki mukaddem gelen peygamberân aleyhimi's-selam'ın zaman-ı sa'adetlerinde mu'ayyen mescitlerinden gayrı yerlerde namaz kılmaları [17^a] câiz değildi amma Âhir Zaman

Peygamberi Muhammedi'l-Mustafa Aleyhi's-selama ve ümmetine cemî' yeryüzü mescit ve ibâdetgâh eyledi demektir.

آن که یارش بود ابوبکر و عمر

از سر انگشت او شق شد قمر

Yâr dost ve yoldaş mânasına. *Bûd bâ*'nın zammesi ve *vâv*'ın sükunuyla mânaneyn beyinde müşterektir. Nitekim beyânı mürur eylemiş idi bunda ikisi dahi mümkündür. *Ebubekir* ve *Ömer* ashâb-ı güzînden iki devletlinin ism-i şerîfleridir. *Ser* bu mahalde üç mânasına müsta'meldir. *Engoşt* elif-i meksûrenin fethası ve kaf-i Acemi'nin zammesiyle parmak mânasına. *Şak* şın'ın fethasıyla yarmak ve ayırmak mânasına. *Kamer* seb'a-i seyyâreden ay itlâk olunan yıldızdır ol ki semaya mensubtur cem'î akmâr gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Öyle Resûl ki Ebubekir ve Ömer radiya'llahü anhüma'nın yâri idi yahut yâri oldu, oldu ve ol Resûl'ün parmağı ucundan kamer şak oldu yani peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selamdan mu'cize taleb olundukta parmaklarıyla aya işâret buyrulub iki şak oldu. Kavluhu Teâla *ektarabetü's-sâ'atü ve'n-şakka'l-kamer*.

آن یکی او را رفیق غار بود

وآن دگر لشکرکش ابرار بود

Ân yekî'den murâd Ebubekir Hazretleridir onun müşarunileyhi Resûl-i kibriyâdır. *Refik* râ'nın fethasıyla yoldaş ve yardımcı mânasına bunda murâd mâna-yı evveldir. *Gâr* mağara mânasına. *V'an diger*'den murâd Hazret-i Ömer'dir. *Leşker* lâm'ın fethasıyla çerî mânasına. *Kes* kaf-ı Arabî'nin fethasıyla *keşiden* lafzından sîga-i emir ve vasf-ı terkîbdır ve *âb-keş* ve *bâr-keş* gibi su çekici ve yük çekici mânasına lâkin bu mahalde *leşker-keş* mecmû'undan salar ve serdâr yani baş olan kimse murâd olunur. *Ebrâr* hemzenin fethasıyla *Birr*'in cem'idir. İyilik mânasına bu mekânda murâd evliyaullahtır. **Hülâsa-i Beyt:** Ol biri Resûlullah'a mağara refiği idi dahi ol gayrısı iyilerin [17^b] serdarı yani Resûl-i Ekrem'e Mekke-i Mükerra'den Medine-i Münevvere'ye hicret vâki oldukta bir gece bir mağarada yoldaş oldular. Kavluhu Teâla *sâniye'sneyni iz hümâ fi'l-ğari* ayet dahi ol birisi Hazret-i Ebubekir'i geçtikten sonra evliyaların efdali idi demektir.

صاحبش بودند عثمان و علی

بهر آن گشتند در عالم ولی

Bûdend fiil-i mâzi ma'lûm cem'i gâibtir. Oldular mânasına masdarı *bûden* gelir. Ma'lûm ola ki lûgat-i Fars'ta mâzi ve muzârî'in emsile-i muttaridesi altı sîgadır. İkisi gâib ikisi muhâtab ikisi mütekellimdir. Zîrâ müzekker ve mü'ennes dahi tesniye ve cem' birer sîgadır. Birbirinden makam karînesiyle fark olur. Mesela mâzinin müfred-i gaibinde *kerd* derler cem'inde âhirine nûn ve dal ziyâde edib *kerdend* derler. Muhâtabında âhirine yâ-yı hitâb ilhâk edip *kerdî* derler cem'inde âhirine dal zam edib *kerdid* derler. Nefs-i mütekellim vahdesinde müfred-i gaibin âhirine mim ziyâde edib *kerdem* derler ma'a'l-gayrısında mim'in kabline yâ ziyâde edib *kerdim* derler. Muzârî'in müfred-i gaibinde *koned* derler cem'inde dal'ın mâ-kabline nûn ziyâde edib *konend* derler. Muhâtabında dal'i hazf edib bedeline yâ vaz' eyleyib *konî* derler. Cem'inde âhirine dal ilhâk edib *konid* derler nefsi mütekellim vahdesinde dal'in bedeline mim vaz' edib *konem* derler ma'a'l-gayrısında yâ ziyâde olunub *konim* derler ve her bâr ki bir fiilden meçhûl almak murâd etseler ol fiilin ism-i mefûlünün âhirine *şoden* lafzından bir fiil ahz eyleyib zam ederler. Mesela mâzinin meçhûlünde *kerde şod kerde şodend kerde şodi kerde şodid kerde şodem kerde şodim* derler. Muzârî'in meçhûlünde *kerde şeved larde şevend kerde şevi kerde şevîd kerde şevem [18^a] kerde şevim* derler. *Osman* ve *Ali* Ashab-ı Güzîn'den iki devletlinin ism-i şerîfleridir. *Behr* bâ-i Arabî'nin fethasıyla harf-i tahsîstir lâm-ı cârre mânasına. *Geştend* fiil-i mâzi ma'lûm cem'i gâibtir. Masdarı *geşten* gelir. Mutlaka bir hâlden bir hale dönmek *şoden* mânasına dahi gelir bu mahalde dahi murâd mâna-yı sânidir. *Der* bunda harftir hurûf-ı cârreden *fî* mânasına. ***Hülâsa-i Beyt:*** Hazret-i Osman dahi Hazret-i Ali *radiyallahu anhüma* Resûl-i Ekrem'e musâhib oldular ol ecilden 'âlemde velî oldular yani Peygamber aleyhi's-selam'a musâhib oldukları vecihten Barî-i Teâla onları âlemde velî ve ila yevmi'l-kıyam ism-i şerîflerin elsine-i mü'minîn ve mü'minâtta hayr ile cârî eyledi demektir.

آن یکی کانِ حیا و حلم بود

و آن دیگر بابِ مدینه علم بود

Ân yekî'den murâd Hazret-i Osman'dır. *Kân* kâf-ı Arabî'yle maden ve mahal mânasına. *Haya* hâ'nın fethasıyla utanmak mânasına. *Hilm* hâ'nın kesresiyle vakar ve sükun ve yavaşlık ve 'ukûbet etmek istedikte aceleyi terk etmek. *Ân dîger*'den murâd Hazret-i Ali'dir. *Bab* bu mahalde kapı mânasına müsta'meldir. *Medine* mim'in fethasıyla duracak yer ve büyük şehir mânasına bunda murâd mâna-yı sânidir. Mâ-ba'dına muzâf olmuştur lâkin âhirinde olan hemze zarûret-i vezn için hazf olundu. ***Hülâsa-i Beyt:*** Ol

biri yani Hazret-i Osman haya ve hilm ma'deni idi ve ol gayrısı yani Hazret-i Ali ilim şehrinin kapısı idi demektir. Nitekim Server-i Enbiya sallallahu 'aleyhi ve sellem *ene medînetü'l ilmi ve 'Aliyyun bâbuhâ* buyurmuşlardır.

آن رسول حق که خیزئ الناس بود

عم پاکش حمزه و عباس بود

Hak bu mahalde Bâri-yi Te'âla'nın esmalarından bir ism-i şerîftir. *Amm* ayn'ın fethasıyla babanın er karındaşına itlâk olunur. *Pâkeş*'te *pâk* bâ-i Acemi'yle bunda küfr ve şirkten âri demektir. [18^b] Zamîrin merci'i Resûlallah'tır. *Hamza* ve *Abbas* Resulullah'ın emmilerinden iki zât-ı şerîfin ism-i şerîfleridir. **Hülâsa-i Beyt:** Hak'ın ol Resul'ü ki nâsın hayırlısı idi yani cemi' mahlukatın efdali ve şerîfi ve ulusu idi ve onun amm-i pâki Hamza ve dahi Abbas idi yani küfür ve dalaletten arı ve şeref-i İslamla müşerref olmuş emmiler Hamza ve Abbas radiyallahu 'anhüma idi demektir.

هر دم از ما صد درود و صد سلام

بر رسول و آل اصحابش تمام

Dem bu mahalde vâki't mânasına müsta'meldir. *Ma* biz Arabî'de *nahnu* mânasına ve her bâr ki mütekellim kendi nefsinden haber verse lafz-ı *men* ile ifâde eder. *Ba men* gibi benim ile demektir amma ma'a'l-gayrdan haber verse lafz-ı *mâ* ile ifâde eder *ba ma* gibi. Bizim ile demektir amma muhâtab müfredde hitâb eylese lafz-ı *tu* ile ifâde eder. *Ba tu* gibi senin ile demektir amma müfred-i gâibten haber verse lafz-ı *û* ile ifâde eder *bâ û* gibi onun ile demektir. Amma cem'i gâibten haber verse lafz-ı *işân* ile ifâde eder *bâ işân* gibi onlar ile demektir. *Sad* bu gûne mevki'ilerde kesretten kinâyedir. *Durûd* dal-i evvelin zammesiyle esenlik kelâm-ı Arab'da selam mânasına. *Selâm* sin'in fethasıyla nekâyıstan ve 'uyûbdan emîn mânasına mâ-kabline âtîf tefsîr vâki olmuştur lâkin bu mahalde mânayı ıstılâhîsi olan dareyn-i müştâktan necât bulmak mânasına müsta'meldir. Ba'zılar selâm zımında salât dahi mahlûttur diye tasrîh eylemişler ol takdîrce Merhûm Şeyh salât ve selâmı tamamen eylemiş olur. *Âl* elif-i memdûde ile *Kullü mü'min taka nekâ fehüve âlün* muktezâsınca her mü'min ki Bâri'den havf edib günah-ı kebâirden ictinâb eyleye tâ kıyâmete dek bu gûne mü'minlere âl itlâk olunur. Amma beyit mânasına dahi gelir. *Ashâb* [19^a] şol müminlere itlâk olunur ki Peygamer aleyhi's-selamın meclis-i şerîflerine dâhil olup fi'l-cümle bir sa'at miktarı mükâleme eylemişler ola. *Tamâm* bunda mâna-yı lâzımı olan ecma'in mânasınadır. Mısrâ'ı sâlide

olsun mânasın ifâde eden bâd kelimesin mukadderdir. **Hülâsa-i Beyt:** Her vâki't bizden bî-nihaye esenlik dahi bî-gâye selâm Resûlullah'ın üzerine ve onun cemî' âl ve ashâbı üzerlerine olsun demektir.

Der menâkıb-ı e'imme-i din rıdvânullah 'aleyhim ecma'în

در مناقبِ ائمهٔ دینِ رضوانُ اللهُ عَلَیْهِمْ أَجْمَعِین

Bu zıkr olunacak ebyât e'imme-i din rıdvânullah aleyhim ecma'în hazarâtının menâkıbları beyânında olucudur.

آن امامانی که کردند اجتهاد

رحمتِ حق بر روانِ جمله باد

İmamân elif'in kesresiyle bâlâda zıkr olunan kâide üzere imâmın cem'idir. Muktedâ bihi mânasına. Harf-i yâ tenkîr içindir yahut zarûret-i vezn için ziyâde olunmuştur. Ba'zılar bu misilli mevkiilerde vâki olan yâ'lara ta'zîm mânasın vermişler. Nitekim *hasmî*'de olan yâ'ya tahkîr mânasın verdikleri gibi ve ba'zılar vahdet-i nev'iyeye haml eylemişler. *Kerdend* kaf-ı Arabî'nin fethasıyla mâzi ma'lûm cem'i gâibtir eylediler mânasına. *İctihad* elif'in kesresiyle duruşmaya derler lâkin bu mahalde âyât ve ehâdîsten mesâil istihrâç eylemek mânasına müsta'meldir. *Revân* râ'nın fethasıyla can ve mevzi-i can ve akarsu nitekim *âb-ı revân* derler ve akar gayrı nesne ve tez yürür nesne ve fıkıh mânalarına dahi isti'mal olunur bu makamda can mânasına müsta'meldir. Mâ-ba'dına izafet-i lâmiye ile muzâf olmuştur. Âhiri meksûre okunmak lâzımdır ve dahi *reften* lafzından sıfat-ı müşebbehedir gidici ve yürüyücü mânasına ma'lûm ola ki sıfat-ı müşebbehe muzâri'iden müştâktır. Kâide-i iştikâk oldur ki muzâri'in âhir harfi elif'e ibdâl olunub ve mâ-ba'dına bir nûn [19^b] ziyâde olunur. *Gûyed* lafzından *gûyân* gibi ve bu sîga ile mübâlağa ile ism-i fâ'il murâd olunmak dahi câizdir. *Bâd* bâ-i Arabî'yle yel ve olsun mânalarına müsta'meldir bunda murâd mâna-yı sânidir. **Hülâsa-i Beyt:** Ol imâmlar ki ictihâd eylediler yani âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerîfeden cehd u sa'y edib mesâil istihrâç eylediler. Hak Te'âla'nın rahmeti cümlesinin ruh-i şerîflerine olsun demektir.

بو حنیفه بود امام باصفا

آن سراج امتانِ مصطفی

*Bû bâ'nın zammesiyle ebû'dan muhaffeftir. Türki'de bu mânayı baba demekle ifâde ederler. Hanîfe mü'ennes için mevzû' olan esmâlardan bir isimdir lâkin bu makamda murâd İmam-ı A'zam Hazretleri'nin kızının ismidir. Bu takdîrce Ebû Hanîfe İmam-ı A'zam'ın künye-i şerîfleri olmuş olur. Bûd bu mahalde mânanın ikisine göre dahi isti'mal mümkündür. Bâ safâ'da bâ ma'a mânasına. Safâ sad'ın fethasıyla zıddü'l-keder yani hâlis mânasına. Sirâc sîn'in kesresiyle çerağ ki fitileden hâsıla olan ateştir. Ümmetân kâide-i Fârisî üzere ümmetin cem'idir. Bunda ümmetten murâd o mütecâibdir ki Resûlullah'ın hakikatini ikrâr eylemiş ola. Mustafa server-i enbiya'nın esmâlardan bir ism-i şerîfdir. Âhirinde olan harf-i yâ elif suretinde kitâbet olunması kâfiyeye ri'âyet ecli içindir. Ma'lûm ola ki mısra'-ı sâni şart-ı mahzûfa cevab-i vâki olub edât-ı cevabiye dahi zarûret-i vezn için hazf olundu. **Hülâsa-i Beyt:** Ebû Hanife imâm-ı bâ safâ idi yahut imâm-ı bâ safâ oldu ol imâm Mustafa'nın sirâcî idi yani İmam-ı A'zam Hazretleri sâdik ve kalb-i sâf'a sahib bir imâm idi. Ol Seyyid'in Peygamber aleyhi's-selam'ın ümmetlerinin çerağı idi yani istihrâç [20^a] eylediği mesâil-i tarîk-i İslam'ı rûşen ve münevver eyledi demektir. Nitekim hakkında sirâc-ı ümmetî buyrulmuştur.*

باد فضلِ حقِ قرینِ جانِ او

شاد باد ارواحِ شاگردانِ او

*Bâd kelimeleri bu mahalde dahi olsun mânasına müsta'meldir. Fazl bu makamda kerem ve ihsân ve rahmet mânasınadır. Karîn kaf'ın fethasıyla yakîn ve musâhib mânasına. Can bu mevkiide ruh mânasınadır. Şad ferec ve sürûr mânasına. Ervâh kâide-i Arabî üzere ruhun cem'i'dir. Şagirdân kaf-i Acemî'yle kâide-i Fârisî üzere şagird'in cem'idir. Tilmiz mânasına Türki'de dahi müsta'meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Hak Te'âla'nın kerem ve rahmeti İmam-ı A'zam'ın ruh-ı şerîflerine yakîn olsun yani vâsıl olsun dahi o İmam-ı A'zam'ın şagirdlerinin ervâh-ı şerîfleri şâd olsun demektir.*

صاحبش بو یوسفِ قاضی شده

وز محمد ذو المنانِ راضی شده

Zamîrin merci'i İmam-ı A'zam'dır. Ebû Yûsuf İmam-ı A'zam'ın şagirdlerinden İmam Yakup'un künyesidir. Kâzî bazı nüshada elif ve lam ile el-kâzî vâki olmuş. V'ez vâv-ı âtıfa ile hurûf-i cârre'den min mânasına olan ez kelimesinden muhaffeftir. Muhammed İmam-ı A'zam'ın şagirdlerinden bir zâtın ism-i şerîfidir. Zü'l-menân zal'in zammesiyle

mâna-yı lügavisi minnetler sahibi demektir lâkin bu makamda murâd Bâri-i Te‘âla’dır. Nitekim âyet-i kerîme buna delalet eder. Kavluhu Teâla *beli’llahi yemunnu ‘aleykum ilâ âhirihi*. İmdi bu gûne minnetin sâhibi Hüdâ’dır. Zîrâ arz-ı muhabbet için olan *men mabkûl ve mergûbtur*. **Hülâsa-i Beyt:** İmam-ı A‘zam’ın musâhibi kâzî olmuş Ebû Yûsuf’tur. Bu vech üzere mâna *şode* kelimesi kâzîye masrûf olup ve kâzî mu‘arref bi’l-lâm olmadığı takdîrce amma kâzî muarref bi’l-lâm olup ve *şode* kelimesi [20^b] sâhibe masrûf olduğu takdîrce mâna şol vecih üzere olur. İmam-ı A‘zam’ın musâhibi olmuş kâzî olan Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’den zü’l-menân yani minnet sahibi olan Hüdâ râzî ve hoşnut olmuş demektir.

شافعی ادريس و مالک با زفر

یافت ز ایشان دین احمد زیب و فر

Şafî İdris Şafî ibn-i İdris takdîrindedir. Zîrâ İmam-ı Şafî’nin ism-i şerîfleri Muhammed ve pederlerinin ismi İdris’tir. *Malik* imâmlardan bir imâmdır. *Ba züfer*’de bâ musâhabet içindir. Züfer zâ’nın zammesiyle İmam-ı A‘zam’ın şagirdlerinden bir imâmın ismidir. *Yâft* fiil-i mâzi ma‘lûm müfred-i gâibtir buldu mânasına. Ba‘zılar *yâft* kelimesi *der* ile isti‘mal olunur ise bildi ve anladı mânasına olur diye tasrih eylemişler. *Zîşân* zâ’nın kesresiyle *ez îşân*’dan muhaffettir onlardan mânasına zîrâ *îşân* elif’in kesresiyle zamîr-i cemi‘-i gâibtir ve merci‘i imâmândır. *Dîn-i Ahmed*’den murâd Habib-i Ekrem Hazretleri’nin olduğu dîn ki dîn-i İslam’dır. *Zîb* zâ’nın kesresiyle ziynet mânasına müsta‘meldir. *Fer* fâ’nın fethasıyla kuvvet ve revnâk ve fûrûğ ve devlet ve siyâset ve terâvet ve yaraşıklık mânasına bu mahalde kuvvet ve revnâk mânasına müsta‘meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Şafî ibn-i İdris dahi Malik-i Züfer ile ol imâmlardan Resûl-i Kibriya’nın dîni ziynet ve kuvvet ve revnâk buldu yani bu mezkûr imâmların istihrâç eyledikleri mesâilden dîn-i İslam’ın ziynet ve kuvvet ve revnâk bulub ve ol mesâile mütemessik olan kimesneler tarîk-i Hak’ta sâbit oldular demektir. Ma‘lûm ola ki merhûm Şeyh evvelâ imâmları ‘alâ tarîki’l-mecmu‘ zikir ve Hakk’ın rahmeti cümlesinin üzerlerine olsun diye dua eyledikten sonra [21^a] gayrıları tahsîs bi’z-zikr eyleyib İmâm-ı Ahmed Hanefî Hazretleri’ni zikr eylediği mezhebinin ol kadar şöhret bulmayib şâyi‘ olmadığına binaen ola *Allahu a’lem bi’s-savab*

روحشان در صدر جنت شاد باد

قصرِ دین از علمشان آباد باد

Sadr-ı cennet'ten murâd cennetin âli olan makamlarıdır. *Kasr* kâ'nın fethasıyla bu makamda köşk mânasına müsta'meldir mâ-ba'dında olan dîn kelimesine muzâf olmuştur. İzâfeti müşebbehenin müştebihe izâfeti kabîlindedir. *Âbâd* elif-i memdûde ile ma'mûr ve aferin ve hemîşe mânasına bu makamda murâd mâna-yı evveldir. **Hülâsa-i Beyt:** Ol imâmların ruh-ı şerîfleri cennetin âli makamlarında şad olsun kasr-ı dîn ol imâmların ilminden ma'mûr olsun yani kendisine dâhil olanları hıfz eyledikte kasr müşabih olan din onların ilminden ma'mûr olsun demektir.

در عذر گناه می گوید

Zikr olunacak ebyât Şeyh Attar'ın günahının özrü beyânında olucudur.

پادشاهها جرم ما را در گزار

ما گنه کاریم و تو آمرزگار

Pâdişâhâ bu mahalde pâdişâhtan murâd Bârî-i Te'âla'dır. Ma'lûm ola ki inde'l-ba'z pâdişâh mürekkebdir. Şâh kelimesiyle pād kelimesinden lügatte şâh ulu mânasına ve pād bâ-i Acemi'yle hâfız mânasına mevsûfun sıfat-ı izâfeti kabîlinden idi sonra sıfatı mevsûf üzerine takdîm ve yine sıfatı mevsûfuna muzâf kılıb pâdişâh dediler âhirinde olan elif harf-i nidâdır. Her bâr ki elif-i sâkine ismin âhirine lâhık ola alamet-i nidâdır. *Civanâ* gibi gâh *istiğâ şevend be* mânasın ifâde eder *derd u hasretâ* gibi ve gâh mübâlağayı ziyâde ittisâf için gelir *tevanâ* gibi. Ve ma'lûm ola ki zebân-ı Farisi'de harf-i nidâ ikidir. Biri *ey* kelimesidir ki ismin evveline dâhil olur ve biri dahi elif-i sâkinedir beyân [21^b] olduğu üzere ismin âhirine lâhık olur. *Cürm* cim'in zammesiyle günah mânasına ... mânasına zamîr muttasıl ve munfasıl makamında isti'mal olunur. *Der* bu mahalde zâiddir. Ba'zılar te'kîd haml eylemişler. *Güzâr* kaf-ı Acemi'nin zammesiyle güzâştan lafzından sanî'a-i emr ve vasf terkîbdir. *Geç* yani ferâğât eyle mânasına ism-i masdar mânasına dahi isti'mâl olunur. *Güneh kârîm*'de *güneh* kaf-ı Acemi'nin zammesiyle gūnahtan muhaffettir. *Padişeh Padişeh pādîşâh*'tan tahfîf olduğu gibi. *Kâr* kaf-ı Arabî'yle iş ve ekin mânasına müsta'meldir lâkin ismin âhirine lâhık olsa

alâmet-i fâ'ildir. Âhırinde olan *îm* kelimesi zamîr mütekellim-i ma'a'l-gayrdır. Mâkabline ittisal sebebiyle elif hazf olundu lâkin âhırine hâ olan kelimeye muttasıl olsa elif isbât olunur *hanende îm* ve *oftade îm* gibi. *To tâ*'nın zammesiyle ve vâv-ı resmiyle zamîr-i muhâtabdır sen mânasına Arabî'de *ente* gibi lâkin sahîh budur ki vav telaffuz olunmaya meğer zarret-i vezn ve şî'ir ecli için telaffuz oluna. Her bâr ki *est* kelimesine dâhil ola elif ve vav hazf olunur. *To 'st* gibi. *Âmurzigâr*'da *âmurz* elif-i memdûde ile *âmurziden* lafzından sîga-i emirdir yargıla ve esirge mânasına. *Kâr* kaf-ı Acemi'yle edât-ı mübâlağadır sîga-i mâzinin ve emrin âhırlerine lâhık olur *perverdigâr* ve *âmurzigâr* gibi mübâlağa ile terbiyet edici ve mübalağa ile yarlığayıcı mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey pâdişâh bizim cürmümüzü geç yani afv ve setr eyle zîrâ biz günahkârız ve sen gaffarsın yani günahları yargılamaklığı seversin demektir.

تو نکوکاری و ما بد کرده ایم

جرم بی پایان و بی حد کرده ایم

Nikû karî'de *nikû* nun'un kesresiyle Arabî'de *melih* mânasına Türki'de *iyi* demekle ifâde ederler. Harf-i yâ ile nîkû [22^a] bu dahi lügattir kâr bu mahalde iş mânasına müsta'meldir. Harf-i yâ hitâb içindir. *Bed bâ*-i Arabî'nin fethasıyla yaramaz mânasına. *Kerde îm* kâf-ı Arabî'nin fethasıyla nefsi-i mütekellim ma'a'l-gayrdır eylemişiz mânasına. *Pâyân bâ*-i Acemi'yle âhir ve son mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Sen iyi işlisin ve biz yaramazız zîrâ gâyetsiz ve nihâyetsiz günah eylemişiz yani yâ Hüdâ sen kerîm ve kulların günahlarını affedicisin ve bizler âsi ve mahrem günahkârız zîrâ cürmümüzün haddi ve pâyânı yoktur demektir. Bu gûne mevkiilerde hadd u pâyân kelimesi kemâl-i mertebe kesretten kinâyedir.

سالها در فسق و عصیان گشته ایم

آخر از کرده پشیمان گشته ایم

Sâlhâ kâide-i Fârisî üzere sâlin cem'idir elif nûn ile dahi cem'lenmek câizdir lâkin elif nûn'dan mukaddem bir harf-i yâ getirmek lâzımdır. *Sâliyan* gibi seneler mânasına amma bu gûne makamlarda kesret-i zamandan ibâret olur. *Geşte îm* kaf-ı Acemi'nin fethasıyla nefsi-i mütekellim ma'a'l-gayrdır olmuşuz mânasına masdarı *gešten* gelir. *Âhir* elif-i memdûde ile lügat-i Farsi'de ta'rîz mânasına müsta'meldir. Mısrâ' *aşk bazı ne men âhir be cihan âverdem* aşk-bazlığı cihana ben getirdim âhir yani sen dahi bilirsin ki hal böyledir demektir. Türki'de dahi isti'mali meşhûrdur. *Ez kerde* kelimesinde bir

edât nefis-i mütekellim ma‘a‘l-gayr mukadder kılınmak lâzımdır tâ ki eylediğimizden mânasına isti‘mal oluna. *Peşîmân* bâ-i Acemi’nin fethasıyla Arabî’de *nâdim* mânasına Türki’de dahi isti‘mali meşhûrdur. **Hülâsa-i Beyt:** Nice seneler fisk u isyânda olmuşuz âhir eylediğimizden pişman olmuşuz yani yar bî katı çok zaman beşeriyet hasebiyle emrine muhâlefet eyleyib bunca günahları mürtekib olmuşuz âhir eylediğimiz nâ-makbûl amellerden [22^b] pişman olub tövbe eylemişiz demektir.

روزِ شب اندر معاصی بوده‌ایم

غافل از یُوخذ نواسی بوده‌ایم

Rûz râ’nın zammesiyle gündüz ve tâli‘ ve nevrûz ve kût ve nasîb ve yüz mânasına bu mahalde nehâr mânasına müsta‘meldir. *Şeb* şın’ın fethasıyla gece Arabî’de leyl mânasına ender elif-i meksûre’nin fethasıyla edât-ı zarftır. *Me‘âsi* mim’in fethasıyla mâ‘siyetin cem‘idir. *Bûde îm* bâ-i Arabî’nin zammesiyle olmuş mânasına masdarı *bûden* gelir. *Yu‘hez nevasî*’den murâd *yu‘refu‘l-mücrimune bisîmahim feyu‘hezu bi‘n-nevasi ve‘l-akdâmi* ayet-i kerîmesidir. **Hülâsa-i Beyt:** Gündüz gece günahlar içinde olmuşuz *yu‘hezu bi‘n-nevasi* ayet-i kerîmesi mâna-yı şerîfesinden gâfil olmuşuz yani mücrimler kıyâmet gününde simâlarıyla yani yüzlerinin karalıklarıyla bilinir. Pes ölenlerinin perçemlerinden ve alınlarından ahz olunup cehenneme ilka olunmasından gâfil olmuşuz demektir.

دائما در بندِ عصیان بوده‌ایم

هم‌قرینِ نفس و شیطان بوده‌ایم

Der bu makamda mânayı zarfîyet ifâde eder. *Bend* bâ-i Arabî’nin fethasıyla bu mahalde kayd mânasına müsta‘meldir. Nitekim *fulan der bend-i ta‘am u şarab* derler fulan kimse ta‘am ve şarap kaydındadır demektir. **Hülâsa-i Beyt:** Daima isyân kaydında olmuşuz yani her zaman kârımız fisk ve günah ve isyân eylemektir dahi nefis ve şeytana yakîn olmuşuz yani nefis ve şeytana musâhib ve emriyle âmil olmuşuz demektir.

بی‌گنه نگذشته بر ما ساعتی

با حضور دل نکرده طاعتی

Negüzeşte'de nûn-ı meftûha nâfiyedir. Güzeşte kâf-ı Acemi'nin zammesiyle ism-i mefûldür bu makamda geçmemiş mânasına lâkin zarûret-i vezin kaf sâkin kılınmak lâzımdır. Masdarı *güzeşten* gelir. *Sa'at* bu mahalde vakt-i kalîlden ibârettir. Yâ-yı vahdet istiğrâk [23^a] ifâde eder. *Bâ* mukârenet içindir. *Huzur* hâ'nın zammesiyle bu mevzi'de râhat ve cemiyet mânasınadır. *Dil* dal'in kesresiyle kalb zebân-ı Türki'de gönül ve hâtır mânasına *nekerde îm* takdîrindedir eylememişiz mânasına. *Ta'âtî*'de olan yâ dahi istiğrâk ifâde eder. ***Hülâsa-i Beyt:*** Günahsız bizim üzerimize vâki'tlerden bir vâki't geçmemiş yani Ya Rabbi sana isyan eylemeden bir an halî olmamışız dahi huzûr-ı kalb ile ta'âtlardan bir ta'ât eylememişiz yani hergiz râhat-ı kalb ve cemiyet hâtır ile sana lâyük asla bir ibâdet eylememişiz demektir.

بر در آمد بنده ای بگریخته

آب روی خود به عصیان ریخته

Ber kelimesi bunda ilsâk mânasın ifâde eden bâ mânasına müsta'meldir bu makamda isimdir kapı mânasına lâkin ber tâ-yı hitâb mukadder olub dört takdîrinde olmak rûşendir. Ma'lûm ola ki tâ-i hitâb-ı sâkine kelimenin âhirine lâhık olur her bâr ki kelimenin âhiri elif-i sâkine yahut yâ-i sâkine olsa tâ'dan mukaddem bir elif-i meksûre-i meftûha ziyâde olunur. *Bâlâet gamzeet* gibi cem'inde tâ'dan sonra elif ziyâde kılınır. *Ömritan* gibi. *Âmed* elif-i memdûde ile fiil-i mâzidir geldi mânasına masdarı *âmeden* gelir. *Bendeî*'de hemze mâna-yı tenkîri mutazammın yâ-yı vahdetten munkalibedir. *Bugrihte*'de bâ zâiddir. *Gurihte* kaf-ı Acemi'nin kesresiyle ism-i mefûl sûretinde mâzidir. Kaçmış mânasına masdarı *gurihten* gelir. *Âb* elif-i memdûde ile su mânasına. *Rûy* râ'nın zammesiyle imâlesiz yüz Arabî'de *vech* mânasına. *Hod* hâ'nın zammesiyle kendi mânasına. *Be işyân*'da harf-i bâ-i sebebiyedir. *Rihte* râ'nın kesresiyle iki kelime beyinde müşterektir. Mâzi olmakda câiz ism-i mefûl olmakta câiz eğer bende kelimesi fâ'il olub ve âb-ı rûy mefûl olursa mâzi olur ve eğer âb-ı rûy kaim-makam-ı fâ'ili [23^b] olursa ism-i mefûl olur dökmüş mânasına masdarı *rihten* gelir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Bir kaçmış kul kapı ki geldi hal buna isyan sebebiyle kendi yüzü suyunu dökmüş yahut günahlarına sebebiyle yüzü suyu dökülmüş yani Ya Rabbi günahları sebebiyle dergâh-ı mağfiretinden dûr olmuş abd-i âciz eylediği işlere nâdim olup tövbe ve istiğfare eyledi tövbesin kabul eyle demektir.

مغفرت دارد امید از لطف تو

ز آن که خود فرموده‌ای لَاتَّقُوا

Dared fiil-i muzâri‘dir tutar mânasına masdarı *daşten* gelir. *Umid* elif’in zammesiyle ve teşdîdiyle teşdîdsiz dahi lügattir üzere mânasına. Türki’de dahi müsta‘meldir. Ma‘lûm ola ki bu *umid* kelimesi mağfîret lafzına muzâftır lâkin zarûret-i vezn için te’hîr olundu takdîr-i kelâm *umid* mağfîret dâred er lutf-i to der dahi. Ma‘lûm ola ki bâlâda zikr olunan kâide üzere bu *umid* kelimesi dahi zal-i mu’acceme ile iktizâ eder lâkin dal-i mühmele ile isti‘mal olunması tağlitât-ı avâmıdır. *Z’anki ez ân ki*’den muhaffeftir. Ol ecilden mânasına. *Fermudeî* de hemze yâ-yı hitâbdan munkalibedir. *Fermude* fâ’nın fethasıyla buyurmuş mânasına masdarı *fermuden* gelir. *Lâ taknetû*’dan murâd *kul yâ ‘ibâdiye’llezîne esrafû ‘alâ enfusihim lâ taknetû min rahmeti’llahi innallahe yağfiru’z-zunûbe cemî’an innehu huve’l-gafûru’r-rahîm* bu ayet-i kerîmenin mâna-yı şerîfesidir. **Hülâsa-i Beyt:** Ya Rabbi senin lütfundan mağfîret ümidin tutar yani yargılamaklığın arzu ve me’mûl eder. Ol ecilden ki kendin *lâ taknetû* buyurmuşsun yani ol ecilden ki bizzat şol kullarım ki me‘âsi-i kesre sebebiyle nefisleri üzere isrâf eylediler me’yûs olmayınız Allah’ın rahmetinden. Tahkiku’llah günahların cemî‘ini affeder diye buyurmuş demektir.

بحر الطاف تو بی پایان بود

نامید از رحمت شیطان بود

Bahr bâ’nın fethasıyla [24^a] derya mânasına. *Eltâf* lütfun cem‘idir. *Bî* harftir hurûf-ı nâfiyeden. Ma‘lûm ola ki lügat-ı Farsî’de hurûf-ı nâfiye beştir. Birisi lafz-ı *bî*’dir ki ancak isme dâhil olur *bî to* gibi ve biri lafz-ı *nî*’dir ol dahi ancak isme dâhil olur *nîst* gibi ve biri lafz-ı *nâ*’dır. Ol dahi ancak isme dâhil olur. *Nâ-umid* gibi ve biri harf-i nûn’dur ki ancak fiile dâhil olur *nekoned* gibi ve biri harf-i mim’dır. Ol dahi ancak fiile dâhil olur *medân* gibi. *Buved* bâ-i Arabî’nin zammesiyle ve vâv’ın fethasıyla fiil-i muzâri‘ ma‘lûm müfred-i gâibdir olur mânasına. Masdarı *bûden* gelir lâkin bu makamda edât-ı haber makamına kâimdir. *Rahmetet*’te tâ-i sâniye hitâb içindir nitekim beyânı mürûr eyledi. **Hülâsa-i Beyt:** Senin lütufların deryası bî-pâyândır yani Ya Rabbî senin kerem ve ihsânın deryasının gâyeti ve nihâyeti yoktur. Senin rahmetinden ümitsiz şeytandır yani dünya ve âhirette senin rahmet ve kereminden me’yûs şeytan aleyhi’la’ne’dir. Zîrâ şeytandan gayrı kimse senin rahmetin me’mûl eder demektir.

نفس و شیطان زد کریمه راه من

رحمتت باشد شفاعت خواه من

Zed zâ'nın fethasıyla fiil-i mâzi ma'lûm müfred-i gâibtir. Vurdu mânasına masdarı *zedden* gelir. *Kerimâ*'da elif harf-i nidâdır. *Râh* tarîk mânasına. *Men* mim'in fethasıyla ben demektir. Arabî'de *ene* mânasına. *Şefâ*'at şın'ın fethasıyla dalın itmek ve esirgemek ve günahkar kimseleri sâlihlere zammetmek mânasına lâkin şefaât-hâh'ın mecmu'undan murâd şefâ'at eyleyicidir. **Hülâsa-i Beyt:** Ey kerîm nefis-i emmar-ie bi's-sû dahi şeytan benim yolumu vurdu yani ey Kerîm olan Hüdâ nefis ve şeytan benim amâl-i sâlihâmı gâret eylediler yahut tarîk-i ta'âtten beni sarf eylediler senin rahmetin benim şefî'im olur yani çünkü hal böyledir benim ahvâlîm senin rahmetine kaldı beni rahmetinle yargıla yahut [24^b] ol iki zâlimin elinden halâs bulub râh-ı sülûka ancak rahmetin mu'în olur demektir.

چشم دارم کز گنه پاکم کنی

پیش از آن کاندرد جهان خواکم کنی

Çeşm cim-i Acemi'nin fethası dahi şın'ın sükûnlarıyla bu makamda ümit mânasına müsta'meldir lâkin zarûret-i vezn için mim'e kesresiyle hareke vermek lâzımdır. *K'ez* kaf-ı Arabî'nin fethasıyla *ki ez*'den muhaffeftir. *Koni* kaf-ı Arabî'nin zammesiyle fiil-i muzârî' ma'lûm müfred-i muhatâbdır eyleyesin mânasına masdarı *kerden* gelir. *Piş* bâ-i Acemi'nin kesresiyle evvel ve ön mânasına. *K'ender* ki lafzıyla ender lafzından muhaffeftir. **Hülâsa-i Beyt:** Ümit tutarım ki günahdan beni pâk eyleyesin yani Ya Rabbi sen gaffaru'z- zünûbsun me'mûl ederim ki tövbemi kabûl eyleyib günahlarımı af buyurasın ondan evvel ki cihanda beni hâk eyleyesin yani dâr-ı fenâdan dar-ı bekâya nakl eylemezden mukaddem tövbemi kabûl eyleyib yargılayasın demektir.

اندر آن دم کز بدن جانم بری

از جهان با نور ایمان بری

Ender elif-i meksûre ile edât-ı zarftır. *Dem* bu makamda vâki't mânasına müsta'meldir. *Berî* bâ-i Arabî'nin fethasıyla fiil-i muzari ma'lûm müfredi muhâtabdır iletessin mânasına masdarı *borden* gelir. *Bâ nûr*'da harf-i bâ musâhebet mânasın ifâde eder. **Hülâsa-i Beyt:** Ol vâki'tte ki bedenden canımı iletessin yani yazda ol vâki'tte ki benim ruhumu kabz eyleyesin dünyadan beni îmân nuruyla iletessin yani dünyadan âhirete intikal eylediğimde nur-i îmânı bana yoldaş kılasın demektir.

در نکوهشِ نفسِ اماره می‌گوید

Zikr olunacak ebyât nefis-i emmâreyi horlayış söyler yani beyânında olucudur. Ba‘z-ı nûshada der vasf-ı âkil ve kâmil olmuş bu takdîr üzere mâna zikr olunacak ebyât âkil ve kâmilin vasfı beyânında olucudur demektir.

عاقل آن باشد که شاکر بود

وانگهی بر نفسِ خود قادر بود [25^a]

Ki bu makamda harf-i râbita olmak da mümkün şahs-ı zevi'l-‘ukûlden ibâret olmak da mümkün. *Ângehî* elif-i memdûde ve yâ'yı asliye ile ol vâki't ve ondan sonra mânasına bu mahalde murâd mâna-yı sânidir. *Kâdir* bunda gâlib mânasına müsta‘meldir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Âkil ol olur ki yahut âkil ol kimse olur ki şükredici ola yani âkil olan kimsenin şânındandır ki dâima Hak Teâla'nın nimetlerine hamd u şükredici ola ve ondan sonra kendi nefsi üzere kâdir ola yani gâlib olup nefis-i emmâresi kendine râm ve mutî' ola demektir.

هر که خشمِ خود فرو خورد ای جوان

باشد او از رستکارانِ جهان

Haşm esah budur ki hâ-i mu'acceme'nin fethasıyla ola kakmak Arabî'de *gazâb* mânasına hâ'nın kesresiyle dahi lügattir ve meşhûrdur. *Furû* fâ'nın zammesiyle aşağı mânasına. *Hord* hâ-i mu'acceme'nin zammesiyle ve vâv'ın ve râ'nın ve dal'in sükûnlarıyla fiil-i mâzi ma'lûm müfred-i gâibtir masdarı *horden* gelir yemek Arabî'de *ekele* mânasına lâkin bu makamda *furû hord* mecmu'u def eyledi demekten ibârettir. *Rastkaran* râ'nın fethasıyla kâide-i Fârisi üzere rastkâr kelimesinin cem'idir kurtulmuş mânasına. ***Hülâsa-i Beyt:*** Her kim ki kendi gazâbını aşağı yedir yani gazâbı def eyleyib mukâbelesinde eyleyeceği cezadan ferâgat eyledi ol kimse cihanın kurtulmuşlarından olur yani ol kimse dünyada ol misilli cezayla cezalanmadan halâs olmuşlardan olur yahut cihanın şedâidinden kurtulmuşlar zümresine lâhık olmuş olur demektir.

آن بود ابله‌ترین مردمان

کز پیِ نفس و هوا باشد دوان

Eblehterin'de *ebleh* elif-i meksûre'nin fethasıyla ahmak mânasına. *Terin* fiil-i tafdil mânasının ifâde eder yalnız [25^b] lafz-ı *ter* dahi bu mânayı ifâde eder *mühimter* gibi. *Merduman* mim'in fethasıyla kâide-i Fârisi üzere *merdum*'un cem'idir evlad-ı Âdem

aleyhi's-selam'a itlâk olunur. *Pey bâ-i Acemi*'nin fethasıyla sekiz ve iz ve geçe ve bahâne ve ardınca mânasına bu makamda dahi ardınca mânasına müsta'meldir. *Devân dal*'in fethasıyla *deviden* lafzından mübâlağa sîgasıdır ziyâde yelici mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Evlad-ı Âdem aleyhi's-selam'ın ahmakırgı ol kimse olur ki nefis ve heva ardınca yelici ola yani nefis ve hevaya ittiba ve emirlerine inkıyâd insanın kemâl-i mertebe ahmaklığındandır demektir.

وآنگهی پندارد آن تاریک رای

خواهد آمرزیدنش آخر خدای

Pindâred esah budur ki bâ-i Acemi'nin fethasıyla ola kesresiyle dahi müsta'meldir zanneyler mânasına masdarı *pindâriden* gelir onun müşarünileyhi nefis ve heva ardınca yelici olan kimsedir. *Târîk* karaku mânasına. *Ray* fikir ve tedbir mânasına lâkin bu mahalde *târîk ray* mecmu'undan fikr-i fâsit murâd olunur. *Âmurzîdenêş*'te *âmurzîden* elif-i memdûde ile masdardır yargılamak mânasına zamîrin merci'i ism-i işâretin müşarünileyhidir. **Hülâsa-i Beyt:** Ondan sonra nefis ve heva ardınca yelici olan fâsit fikirli zanneyler âhir Hüdâ onu yargılamak murâd eyler yani eylediği günahlardan rücu' eyleyib yine Hüdâ yargılar zanneder demektir.

گرچه درویشی بود سخت ای پسر

هم ز درویشی نباشد خوبتر

Dervîş'te *dervîş* fakir ve yoksul ve târîk-i dünya mânasına harf-i yâ masdariyedir. *Saht* sin'in fethasıyla yenitmek zıddıdır. Türki'de katı demekle ifâde ederler. *Peser* ba-i Acemi'nin kesresiyle oğul mânasına zammesiyle isti'mal tağlitât-ı avâmdır. *Hubter*'de *hub* hâ-i mu'acceme'nin zammesiyle güzel [26^a] mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey oğul eğerçi dervîşlik katı olur yani dervîşlik gayet su'ûbetlidir hem dervîşlikten güzel reg olmaz yani dervîşlikten makbûl ve mergûb bir nesne dahi yoktur demektir zîrâ *el-fakru fahrî* buyrulmuştur.

هر که او را نفیس سرکش رام شد

از خردمندان نیکو نام شد

Serkeş kaf-ı Arabî'yle baş çekici Arabî'de mu'ânid mânasına bazı nüshada serkeş mevkiine *şumeş vâki* yaramaz mânasına. *Râm* mutî' ve buyuruk tutucu ve mülâyim mânasına. *Hiredmendân*'da *hired* hâ-i mu'acceme'nin kesresiyle akıl mânasına. *Mend*

mim'in fethasıyla kelimenin âhirine lâhık olub nisbet mânâsın ifâde eder. *Dermend* gibi dertli mânâsına. Âhirinde olan elif nûn edât-ı cem'dir. *Nâm* nûn-ı asliye ile ad Arabî'de isim mânâsına. **Hülâsa-i Beyt:** Her kimse ki ona mu'ânid olan yahut yaramaz olan nefsi mutî' oldu yani ol kimse ki nefsine gâlib olub hilâf-ı rızada bulundu ol kimse iyi adlı âkillerden oldu murâd âkillere iyi nâm ile yâd olunduklarını beyândır.

در ریاضت نفس بد را گوش مال

تا نیندازد تو را اندر وبال

Riyâzet râ'nın kesresiyle ekl ve şürbü terk edib mücâhede etmek mânâsına. *Guşmal* kaf-ı Acemi'nin zammesiyle kulak yormak mânâsına mecâzen te'dib eylemek mânâsına dahi isti'mal olunur. *Neyendâzed* fasl-ı muzâri' menfî müfred-i gâibdir etmeye mânâsına. Masdarı *endahten* gelir. Ma'lûm ola ki bir masdarda hâ-i mu'acceme olsa ol hâ'yı muzâri'inde ve emrinde zâ'ya kalb olunur. Mesela *sahten* kelimesinden muzâri' *sazed* ve emir *saz* gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Riyâzette yaramaz nefsin kulağını bur yani te'dib eyle zîrâ nefis riyâzet ile zayıf olur ta seni [26^b] günaha itmeye. Her bâr ki nefis kavî ola elbet sâhibini vebâle ilkâya sa'y eder demektir.

هر که خواهد تا سلامت ماند او

از جمیع خلق رو گرداند او

Mâned fiil-i muzâri' ma'lûm müfred-i gâibtir. Masdarı *manden* gelir. Kalmak mânâsına. *Rû* râ'nın zammesiyle rûy kelimesinden muhaffettir selâset-i vezin için yâ hazf olundu ma'a haza her kelimenin ki âhiri yâ ola ol yâ'yı hazf ve isbât câizdir diye sâbıkta beyân olunmuştu. *Gerdâned* kaf-ı Acemi'nin fethasıyla fiil-i muzâri' ma'lûm müfred-i gâibtir. Masdarı *gerdânîden* gelir döndermek mânâsına. **Hülâsa-i beyt:** Her kimse ki ta selâmet kalmak diler yani iki cihanın meşakkatinden emin olmak dileye ol kimse cemî'-i halktan yüz dönderir yani uzlet ihtiyâr eyler demektir. Nitekim *es-selâmetu fi'l-vahdeti* buyrulmuştur.

مردمان را سر به سر خواب دان

گشت بیدار آن که او رفت از جهان

Ser be ser baştanbaşa mânâsına. *Hâb* vâv-ı resmiyle uyku Arabî'de *nevm* mânâsına lâkin bu mahalde gafletten ibârettir. *Dân* emr-i hâzırdır *a'lemu* mânâsına. Ma'lûm ola ki

emr-i hâzır fiil-i muzâri‘iden müştâktır. Tarîk-i iştikâk oldur ki yer muzâri‘in âhiri dâl-i sâkine olub mâ-kabli meftûh olur. Her bâr ki ol dâl ahir muzâri‘den hazf olunub ve mâ-kabli sâkin kılınmağile emr-i hâzır olur. Amma şol muzâri‘ye evvelinde bâ-i istikbâliye ola ol bâ’yı dahi emrin evveline getirmek lâzımdır. Mesela *beşev* kelimesinden *beşev* gibi. Her kaçan cem‘ kılmak murâd oluna âhirine harf-i yâ ve dal ziyâde olunub *beşev* denir ve sîga-i meçhûlünün müfredi *kerde şev* ve cem‘i *kerde şev* gelir ve ma‘lûm ola ki ve ma‘lûm lugat-i Farsi‘de sîga-i emir-i gâib gâh ba‘yine sîga-i muzâri‘ olub [27^a] birbirinden makam mertebesiyle fark olur. Gâh muzâri‘in âhirinin mâ-kabline bir elif ziyâde olunur *bekonâd* gibi lâkin bu sîga-i mevki-i duada isti‘mal olunur ve gâh muzâri‘in evveline bir lafz-ı *gû* idhâl olunur *gû bekoned* gibi. *Geşt* kaf-ı Acemi‘nin fethasıyla fiil-i mâzi ma‘lûm müfred-i gâibdir. Bu makamda oldu mânasına müsta‘meldir. Masdarı *gešten* gelir. *Bîdâr* bâ-i Arabîye-i asliye‘nin kesresiyle uyanık mânasına. *Reft* râ‘nın fethasıyla fiil-i mâzidir *gitti* mânasına masdarı *reften* gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Nâsı baştanbaşa uykuda bil murâd halkın ekseri gaflette olduğunu iş‘ârdır. Uyanık ol oldu ki dünyadan gitti yani dünyadan âhirete intikal eden kimse kendi ahvâline vâkıf oldu demektir.

آن که رنجاند تو را عذرش پذیر

تا بیایم مغفرت بر وی بگیر

Rencâned râ‘nın fethasıyla fiil-i muzâri‘ ma‘lûm müfred-i gâibtir incitir mânasına masdarı *rencâniden* gelir. *Ozreş*‘te *ozr* ayn‘ın zammesiyle suçun ve günahın demek mânasına zamîrin merci‘i rencîde eden kimsedir. *Pezîr* bâ-i Acemi‘nin fethasıyla emr-i hâzırdır kabûl eyle mânasına. Masdarı *pezîruften* ve muzâri‘i *pezîred* gelir. *Beyâbî*‘de bâ-i meksûre istikbâl mânasının ifâde eder. *Yâbî* fiil-i muzâri‘ muhâtabdır bulasın mânasına masdarı *yâbîden* gelir. *Vey vâv*‘ın fethasıyla zamîr-i gâibtir. Merci‘i *rencîde* eden kimsedir. *Megîr* mim nâfiye-i meftûha ve kaf-ı Acemi‘nin kesresiyle nehy-i hâzır olur *medân* gibi. Ma‘lûm ola ki nehy-i gâib gâh sîga-i muzâri‘ menfi olur *nekoned* gibi. Bu dahi makam karînesiyle fark olur. Muzâri‘in evveline bir mim ve âhir-i harfinin mâ-kabline bir elif ziyâde olunur *mekonâd* gibi. Bu dahi ekseriya mevki‘-i [27^b] duada dafî‘ olur ve kâ nehy-i hâzır sîgasının evveline lafz-ı *gû* getirilir *gû medân* gibi. *Gafil mebaş* ki mîsrâ‘ı sânide birkin kelimesi mukadderdir. *Zîrâ* mâna onu iktiza eder. **Hülâsa-i Beyt:** Ol kimse ki incitir onun özrünü kabul eyle yani şol kimse ki senin hâtırını perişan eyleyib sonra nâdim olub senden kabahatlinin affını rica eyleye ol kimsenin özrünü

kabûl eyle ta ki mağfîret bulasın ol kimsenin üzerine kin tutma yani eğer günahların affolmasını dilersen ol kimseden ahz-ı intikâma kast eyleme demektir.

حق ندارد دوست خلق آزار را

نیست این خصلت یکی دین دار را

Dûst dal'in zammesiyle sevgili ve ma'sûk mânasına. *Halk âzâr* halkı rencîde edici yani halk elinden ve lisânından sâlim olmayan kimse nîst bu makamda lâyük değildir mânasına müsta'meldir. Türki'de yâ-yı sâniye istiğrak ifâde eder din dar mü'min ve müselleme mânasına bazıları mü'min-i kâmil kayd eylemişler lâkin bu mahalde ol kayda hâcet yoktur. **Hülâsa-i Beyt:** Hak Te'âla halk-âzâr olan kimseyi dost tutmaz yani halkı rencîde eden kimseyi sevmez hiçbir mü'mine bu haslet lâyük değildir. Zîrâ el-'abdu lâ yektubu fî'l-müslimîn hatta yüsellimu'n-nâse min yedihî ve lisânihî buyurulmuştur.

از ستم هر کو دلی را ریش کرد

آن جراحت بر وجود خویش کرد

Sitem sin'in kesresiyle zulüm ve cevr mânasına. *Her kû her ki û*'dan muhaffettir. *Dilî*'de harf-i yâ mâna-yı tenkîr dahi vahdet ifâde eder. *Rîş* imâle ile cerâhat mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Her ol kimse ki zulümden bir kalbi mecrûh eyledi yani cevr ve sitem ile bir mazlûmun hâtırını perişan eyledi o cerâheti kendi vücûdu üzerine eyledi demektir zîrâ herkes işlediği amelin cezasını görür gerek [28^a] hayr ve gerek niyetdir. Kavluhu Teâla *femen ya'mel miskâle zerratin hayran yerah ve men ya'mel miskâle zerratin şerran yerah.*²⁸⁶ (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ) Şeyh-i merhûm umûmen cevr ve sitem eyleyen kimselere ve 'ale'l-husûs bir tâifeye pend u nush eyledi ki ol tâife cevr ve sitem ile meşhûrlardır. Bârî-i Te'âla cümlemizi âmilînn ve muntazımînden eyleye.

هر که در بند دل آزاری بود

در عقوبت کار او زاری بود

Her ki herkes ki takdîrindedir. *Âzârî*'de olan harf-i ya-i masdariyedir. 'Ukûbet ayn'ın zammesiyle azâb mânasına. *Zârî* yâ-yı asliye ile ağladı ve figân ve nâle mânasına harf-i yâ'yı masdariyeye dahi haml eylemek mümkündür. **Hülâsa-i Beyt:** Her kimse ki hâtır-ı

²⁸⁶ Kurân, Zilzâl, 7-8.

perişan eylemek kaydında ola azâb ve ikâbda işi figân ve nâle olur yahut ‘ukûbette ol kimsenin kârı figân ve nâle eylemek olur demektir.

ای پسر قصد دل آزاری مکن

وز خدای خویش بیزاری مکن

Kasd kaf’ın fethasıyla niyet mânasına. *Mekon* mim-i nâfiye-i meftûha ile nehy-i hâzır-ı müfreddir eyleme mânasına. *Bizâr* bâ-i Arabî’nin kesresiyle nefret ve acz mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey oğul hâtır rencîde eylemek niyetin eyleme yani bir kimsenin hâtırını perişan eylemeğe rağbet eyleme dahi kendi Hüdâ’ndan bîzarlık eyleme yani musîbet sebebiyle Hak Te‘âla’dan acz getirib kimseye şikâyet eyleme sâbir ol demektir.

خاطر کس را مرنجان ای پسر

ور نه خوردی زخم بر جان ای پسر

Merencân mim-i nâfiye’nin fethasıyla nehy-i hâzırdır rencîde eyleme mânasına masdarı *rencanîden* gelir. *V’er ne vâv*’ın fethasıyla yoksa Arabî’de *ve illa* mânasına. *Hordî* hâ-i mu’accemenin zammesiyle fiil-i mâzi ma‘lûm müfred-i muhatâbdır yersin mânasına. *Zahm* zâ’nın fethasıyla yara ve bere mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey oğul kimsenin [28^b] hâtırın rencîde eyleme yoksa can üzere zahm yersin yani dünya ve âhirette mihnet ve meşakkate giriftâr olursun demektir.

گفته یحیی مرحوم بر وجه مناسبت

Halkı rencîde eden âlemde kendi rencîde olur son demde pes bu takdîr üzere ey peserin biri zâid olub zarûret-i vezn ve kâfiye için gelmiş olur.

نام مردم جز به نیکویی مبر

گر همی خواهی که مردی معتبر

Coz cim-i Arabî’nin zammesiyle gayr mânasına. *Nikûyi’de* harf-i bâ-i sıladır. Ma‘lûm ola ki lûgat-i Farsi’de kelime-i bâ kelâm-ı Arab’da müsta‘mel olan mânanın takaddüyeden gayrı mânaların mecmu’unda mahalline göre isti‘mal olunur. *Meber* nehy-i hâzırdır iletme mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Halkın adını iyiliğin gayrı iletme eğer dilersen ki mu‘teber olasın yani eğer halkın katında mu‘teber ve Barî-i Te‘âla’nın indinde makbûl olmak istersen halkın ismini iyilik ile zikr eyle demektir.

قوت نیکی نداری بد مکن

بر وجود خود ستم بی حد مکن

Kuvvet'de olan tâ'nın kesresiyle sin'in şubesinde ya hâsıl ola ki hatta vezin sâlim ola. *Nedârî* fiil-i muzâri' menfî müfred-i muhâtabdır tutmazsın mânasına. *Bî had* kelimesinin sitem lafzından mu'ahhar vâki olması kâfiye ecli içindir. ***Hülâsa-i Beyt:*** İyilik kuvvetin tutmaz isen kötülük eyleme yani eğer bir kimseye iyilik eylemeye kâdir değil isen zararın dahi isâbet eylesen kendi vücûdun üzere hesâbsız zulüm eyleme. *Zîrâ* her ne kadar bedlik eylesen onun zararı kendi vücûduna aittir demektir.

رو زبان از غیبت مردم بیند

تا نبینی دست و پای خود به بند

Rev râ'nın fethasıyla emr-i hâzırdır yürü mânasına. *Zebân zâ*'nın fethasıyla zammesiyle dahi lügattir. [29^a] Dil Arabî'de *lisân* mânasına. *Bebend* bâ-i istikbâliye'nin zammesiyle emr-i hâzırdır bağla mânasına. *Nebînî* fiil-i muzâri' menfî müfred-i muhâtabdır görmeyesin mânasına. *Dest* dal'in fethasıyla el Arabî'de *yed* mânasına. *Pây* bâ-i Acemi'yle ayak mânasına. *Be bend* bâ-i meftûha bu makamda *fî* mânasına müsta'meldir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Yürü halkın gıybetinden lisânını bağla yani men ve hıfz eyle tâ kendi elini ve ayağını bendde görmeyesin yani kıyâmet gününde elin ve ayağın bağlı olduğu halde cahîme ilkâ olunmayasın demektir.

هر که از غیبت زبانش بسته نیست

آنچنان کس عقوبت رسته نیست

Beste bâ-i Arabî'nin fethasıyla bağlanmış mânasına. *Ân çonan* elif-i memdûde ile encileyin mânasına. *Reste* râ'nın fethasıyla kurtulmuş mânasına. Nûshada *nîst* mevkiilerine *şod* vâki olmuş. ***Hülâsa-i Beyt:*** Her kim ki onun lisânı gıybetten bağlanmış değildir yani mahfûz encileyin kimse 'ukûbetten kurtulmuş değildir yani azâb ve ikâbdan olmaz demektir yahut her kim ki onun lisânı gıybetten bağlanmış oldu encileyin kimse ukubetten kurtulmuş oldu demektir.

در فوائد خاموشی گوید

Zıkr olunacak ebyât söylemekliğin fâideleri beyânında olucudur.

ای برادر گر تو هستی حق طلب

جز به فرمان خدا مگشایی لب

To torâ takdîrindedir. *Hestî*'de *hest* var mânasına yâ-yı masdariye mu'ahhar taleb kelimesine masrûftur. Yâ-yı hitâba haml dahi mümkündür. Takdîr-i kelâm *ger torâ Hak talebi hest*. *Der meguşâyî* nehy-i hâzırdır açma mânasına. *Leb* lam'ın fethasıyla bu makamda dudak mânasına [29^b] müsta'meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Ey karındaş eğer senin için Hakk'ı taleb eylemek var ise yani Hak Te'âla'nın rızasını tâlib isen Hüdâ'nın emrinin gayrıya dudak açma mâlâya'ni kelâm söyleme demektir.

گر خبر داری ز حیّ لایموت

بر دهانِ خود بنه مهر سکوت

Hayy-i lâyemût'tan murâd Barî-i Teâla'dır. *Dehân* ve *dehen* dal'in fethasıyla kesresiyle galat-ı meşhûrdur ağız Arabî'de *fem* mânasına. *Benih* emr-i hazırdır koy mânasına masdarı *nehîden* gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Eğer Hayy-i lâyemût olan Barî-i Te'âla'dan haberdâr isen yani Arif-i billah isen yahut Hüdâ-yı Mûte'âl'in emrinden haberin var ise kendi dehânın üzerine sükût mührün koy yani mâlâya'ni kelimâtı tekellüm eyleme demektir.

ای پسر پند و نصیحت گوش کن

گر نجاتی بایدت خاموش کن

Pend bâ-i Acemi'nin fethasıyla öğüt mânasına nasîhat kelimesi atf-ı tefsir vâki olmuştur. *Gûş kon* kaf-ı Acemi'nin zammesiyle dinle ve istima' eyle mânasına. *Bâyedet*'te zamîr pesere râci'dir. *Hâmûş kon* hâ-i mu'acceme ile epsem ol Arabî'de sükût eyle mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey oğul pend u nasîhat dinle yani pend u nasîhat ile âmil ol eğer sana necât gerekse sâkit ol yani eğer dareyn mazarratından emîn olmak dilersen mâlâya'ni olan kelâmı tekellüm eylemekten lisânını men eyle demektir.

هر که را گفتار بسیارش بود

دل درونِ سینه بیمارش بود

Goftar kaf-ı Acemi'nin zammesiyle bu mahalde mutlak söz Arabî'de kelâm mânasına. *Besyâreş*'de bâ-i Arabî'nin kesresiyle çok mânasına. Zamîr *goftâr* kelimesine [30^a] merbûttur. Takdîri *goftâreş besyâreş besyâr bûd*'dur. *Bîmareş*'de *bîmâr* bâ-i Arabî'nin kesresiyle hasta mânasına zamîr sine kelimesine mukayyedir. Takdîri *sine eş bîmâr bûd*'dur. **Hülâsa-i Beyt:** Her kimin sözü çok ola yani kesret-i kelâma mübtela ola. Ol kimsenin sînesi içinde kalbi hasta olur yani her kimin sözü çok ola yani kesret-i kelâma

mübtelâ ola. Ol kimsenin sînesi içinde kalbi hasta olur yani *men kesura kelâmehu kesura melâlehu* fehvâsı üzere ol kimsenin melâli ziyâde olur. Zîrâ kelâm-ı mâlâya'ni mûris-i melâldir.

عاقلان را پیشه خاموشی بود

پیشه جاهل فراموشی بود

Âkilân Farisî üzere *âkilin* cem'idir. *Pîşe* bâ-i Acemi'nin kesresiyle sanat ve hüner mânasına. *Hâmûşî*'de harf-i yâ-i masdariyedir. *Ferâmûşî* fâ'nın fethasıyla unutmaklık mânasına. *Buved* kelimeleri bu makamda fiil-i muzâri' olmak da mümkün edât-ı haber mânasına isti'mal de mümkün. **Hülâsa-i Beyt:** Âkillere sanat hâmûşluk olur yahut hâmûşluktur. Yani âkil olan kimseler unutmaklık olur yahut unutmaklıktır yani kendini unutup lisânına gelen kelimâtı söyleyici olur demektir.

خاموشی از کذب و غیبت واجب است

ابله است آن کو به گفتن راغب است

Eblehest'te *ebleh* elif-i meksûre ile ahmak mânasına. *Est* edât-ı haberdır. *Ân k'û ân ki û*'dan muhaffeftir. **Hülâsa-i Beyt:** Kizb u gıybetten hâmûşluk vâcibdir yani kizb u gıybetten lisânını men eylemek vâcibdir. Ol kimse ahmaktır ki söylemeye rağbet edicidir yani kizb ve gıybet eylemek yahut kelâm-ı mâlâya'ni söylemek ahmağın şânındandır demektir.

ای برادر جز ثنای حق نگو

قول حق را از برای دق مگو

Megû nehy-i hâzırdır söyleme mânasına. Masdarı *goften* gelir. *Bera-yı* bâ-i Arabî'nin [30^b] fethasıyla lâm-ı cârre gibi ecil mânasına. *Dak* dal'in fethasıyla vurmak ve çekmek yani cezb eylemek mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey karındaş Hak Te'âla'nın senâsından gayrı söyleme yani zikrullahın ve rızauallaha muvâfık kelimâtın gayrı söz söyleme ve hak sözü cezb ecli için söyleme yani celb-i mal ve câh için söyleme demektir. Merhûm Şem'î *dak* kelimesine gamz mânasını verib hak sözü gamz ecli için söyleme yani bir söz ki gamzı müş'ir ola onu terk eyle demek olur diye buyurmuşlar.

هر که در بند عبارت می شود

هرچه دارد جمله غارت می شود

İbâret bu mahalde fesâhat ve belâgat mânasına müsta‘meldir. *Mî şevved*’de olan *mî* kelimesi istimrâr mânasın ifâde eder. *Ğaret* yağma mânasına. ***Hülâsa-i Beyt:*** Her kim ki fesâhat ve belâgat kaydında ola yani her kimse ki kendine elzem olan mesâil-i dînîyeyi terk eyleyib daima mevzûn ve mukaffa kelâm söylemek kaydında ola bu dahi kesret-i kelâmdan ibârettir. Her ne tutarsa cümle yağma olur yani ol kimsenin evkât-ı nazenîni zâyî‘ olur yahut kalbe mensûb olan ahvâl zâil olur demektir.

دل ز پر گفتن بمیرد در بدن

گرچه گفتارش بود در عدن

Pur bâ-i Acemi’nin zammesiyle dolu mânasınadır lâkin bu makamda mecâzen çok mânasına müsta‘meldir. *Bemîred* fiil-i muzâri‘ ma‘lûm müfred-i gâibdir ölür Arabî’de *yemûtu* mânasına masdarı *morden* gelir evvelinde olan bâ-i istikbâliye mazmûm okunmak lâzımdır. *Zîrâ* her muzâri‘ ki evveli mazmûm yahut hurûf-ı Safeviye’den bir harf ola ol muzâri‘in evveline bâ-i istikbâliye dâhil oldukta mazmûmen isti‘mal olunur nitekim muzâri‘ bahsinde beyânı mürûr eylemişti. Pes imdi harf-i bâ’yı meksûre kaydıyla mukayyed eden [31^a] bu kâideden haber değilmiş. *Dür* dal’in zammesi ve râ’nın teşdîdiyle tahfîfiyle dahi câizdir inci mânasına. ‘*Aden* ayn’ın ve dalin fethalarıyla Yemen diyarında bir şehrin ismidir ki ondan inci hâsıl olur. ***Hülâsa-i Beyt:*** Kalb çok söylemekten bedende ölür yani çok söylemekten kalbe fütûr gelib ibâdet-i kalbiyeden kalır. Eğerçi onun sözü Aden incisi ola yani eğerçi onun kelâmı Aden incisi gibi kıymetlidir ve latîf olursa da *zîrâ* kesret-i kelâm mutlaka ehl-i hâl indinde mezmûm ve memnû’dur.

وآن که سعی اندر فصاحت می کند

چهره دل را جراحت می کند

Çehre-i’de cim-i Acemi’nin fethasıyla sûret mânasına hemze yâ-i izâfeti müş‘irdir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Ve ol kimse ki fesâhat sa‘yinde ve şol kimse ki daima ömrünü fesâhat ve belâgat sa‘yinde telef eyleye bu dahi kesret-i kelâmdan ibârettir. Kalbinin çehresin mecrûh eyler yani ol kimsenin kalbi kelâm-ı Hak’tan yüz döndürücü olur. *Zîrâ* çehrede olan cerâhat insanın hüsnün izâle eylediği gibi kesr-i kelâm dahi kalbin mühassenâtı olan hâlâtı ref‘ eder demektir.

رو زبان را در دهان محبوس دار

وز خلاق خویش را مأیوس دار

Rev emr-i hâzır yürü mânasına lâkin bu gûne makamlarda Türki'de isti'mal olunduğu vech üzere müsta'meldir. Nitekim nesneyi terk eyle diyecekleri mahalde yürü şunu işleme derler. *V'ez vâv*'ın fethasıyla vâv-ı âtıfa ile *ez* kelimelerinden muhaffeftir. **Hülâsa-i Beyt:** Yürü dilini ağzında mahbûs tut yani lisânını hıfz eyleyib her kelâmı tekellüm eyleme dahi halâyıktan kendini me'yûs tut zîrâ hakîkatte her nesneyi ihsân eden Barî-i Te'âla'dır. Kul ancak sebab-i halk olunmuştur. Pes imdi kendini nâstan ümitsiz tut demektir.

هر که او بر عیب خود بینا شود

روح او را قوتی پیدا شود

[31^b] *bînâ* bâ-i asliyenin kesresiyle sıfat-ı müşebbehedir. İnde'l-ba'z mübâlağa ile ism-i fâ'ildir ve 'alâ külli't-takdîreyn bu mahalde mutlak ism-i fâ'il mânasına müsta'meldir. Bu takdîr üzere mâna görücü demek olur ma'lûm ola ki ism-i fâ'il muzâri'den müştaktır. Tarîk-i iştikâk oldur ki her fiil-i muzâri'in âhir harfî ki dal-i sâkinedir. Ol dal meftûha kılımb mâ-kabline bir nûn-i sâkine ve âhirine mâ-kablinin fethasına delâlet eylesin için bir hâ-yı gayrı melfûze ziyâde olunur. Mesela *koned* ve *şevend* ism-i fâ'illerinde *konende* ve *şevende* gibi cem'i *konendegân* ve *şevendegân* gelir. Bâr ki ism-i fâ'il mefûlüne muzâf kılınsa ism-i fâ'ilin âhirinden dal ve nûn hazf olunub mefûlü mukaddem kılınır. Mesela *guşâyende-i dil* ve *dârende-i defter* ve *dârende-i silah* makamlarında *dilguşâd* ve *defterdar* ve *silahdar* diye isti'mal olunur. *Kuvvet*'de harf-i yâ tenkîr içindir. **Hülâsa-i Beyt:** Her ol kimse ki kendi ayıbını görücü ola zîrâ kendi ayıbını mukayyed olan kimse gayrının ayıbını zikr eylemez. Ol kimsenin ruhuna bir kuvvet peydâ olur yani kuvvet-i kutsiyeye mâlik olur demektir.

در عمل خالص گوید

Zikr olunacak ebyât 'amel-i halis beyânında olucudur. Ba'zı nüshada 'amel-i sâlih vâki olmuştur.

هر که باشد اهل ایمان ای عزیز

پاک دارد چار چیز از چار چیز

Çâr ve çehâr cim-i Acemi'nin fethasıyla a'dâd'dan dördüncü mertebeye mevzû'lardır. Çîz cim-i Acemi'nin kesresiyle nesne Arabî'de şey mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Her kim ki ehl-i îmân ola ey azîz dört nesneden dört nesneyi pâk tutar yani her mü'min ve muvahhide lâzımdır ki dört şeyden dört şeyi pâk tutub hıfz eyleye nitekim beyân olunur.

از حسد اول تو دل را پاک دار

خیشتن را بعد از آن مؤمن شمار

Hîşten hâ-i mu'accemenin kesresiyle ve vâv-ı resmiyle kendi mânasına. Ba'd ez ân [32^a] ondan sonra mânasına. Şumâr şın'ın zammesiyle emr-i hâzırdır say mânasına masdarı şumârîden gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Ol hasetten kalbini pâk tut ondan sonra kendini mü'min say yani mü'min olan kimesnenin şânındandır ki kalbini hasetten pâk eyleye ondan sonra kendini mü'min-i kâmiller zümresine ilhâk eyleye demektir.

پاک دار از کذب و از غیبت زیان

تا که ایمانت نیفتد در زیان

Neyufted fiil-i muzârî' menfi-i müfred-i gâibtir düşmeye mânasına lâkin bunda mecâzen vâki olmaya mânasına isti'mal olunur. Ziyân zâ'nın kesresiyle fâidenin zıddıdır. Türki'de dahi isti'mali şâyi'dir. **Hülâsa-i Beyt:** Kizibden ve gıybetten lisânını pâk tut ta ki îmânın ziyânda vâki olmaya pes imdi ma'lûm ola ki yine lisânını kizib ve gıybetten hıfz eyleyen kimsenin îmânına ziyân isabet eder imiş Allah'ım bu makamda îmandan murâd amel olmaktır.

پاک اگر داری عمل را از ریا

شمع ایمان تو را باشد ضیا

Eger harf-i şarttır Türki'de dahi isti'mal olunur meşhûrdur. Ba'zı kere elif hazf olunub ger diye isti'mal olunur ve ba'zı kere kaf hazf olunub er diye isti'mal olunur ve bazı kere vâv-ı âtife idhâl olunup ilka ve kafı hazf ile ver diye isti'mal olunur. **Hülâsa-i Beyt:** Eğer riyardan ameli pâk tutarsan yani her ibâdeti mahza Barî-i Te'âla'nın rıza-yı şerîfi için eder isen senin îmânının şem'î muziya olur yahut senin şem'ine ziyâ hâsıl olur yani îmânının nuru ziyâde olur demektir.

چون شکم را پاک داری از حرام

مرد ایماندار باشی والسلام

Çun cim-i Acemi'nin zamme-i sarîhiyle bunda harf-i ta'lîldir çünkü mânasına. *Şikem şikemet* takdîrindedir. *Şın*'ın kesresiyle karın Arabî'de *batn* mânasına. *Merd-i îmandâr* îmân tutucu merd yani mü'min-i [32^b] kâmil mânasına. *Bâşî* fiil-i muzârî' ma'lûm müfred-i muhatâbdır olursun mânasına masdarı *şoden* gelir. *V'es-selam* bir nesne tamam oldukça isti'mal olunur *intehe'l-kelâm* mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Çünkü karnını haramdan pâk tutarsan mü'min-i kâmil olursun ve's-selam yani eğer mü'min-i kâmil olmak murâd edersen haram olan nesnelere batnını hıfz eyle imdi kemâl tamam oldu demektir.

هر که دارد این صفت باشد شریف

ور ندارد دارد ایمان ضعیف

În sıfat in sıfathâ râ takdîrindedir lâkin zarûret-i vezn için edât-ı cem' ve edât-ı mefûl hazf olundu. *V'er ve eğer* lafzından muhaffeftir. *Nedâred* kelimesinin mefûlü mahfûzdur takdîr-i kelâm *ve eğer nedâred in sıfathâ râ* demektir. **Hülâsa-i Beyt:** Her kim ki bu sıfatları tutar şerîf olur yani bu dört sıfat ilke muttasıf olan kimse şerîf ve makbul ve âli-kadr olur ve eğer bu sıfatları tutmazsa îmân-ı za'afa tutar yani mü'min-i kâmil olmaz demektir.

Her ki bâtın ez hırâmuş pâk-nist

Ruh o râre sû-yı eflâk-nist

Hırâmuşde zamir bâtın kelimesine merbûtdur. Takdîri bâtineş ez harâm demektir. Reh râ'nın fethasıyla râhden muhaffeftir tarik mânasına. **Hülâsa-i beyit:** Her kim ki onun karnı haramdan pâk değildir ol kimsenin ruhuna eflâk tarafına yol yoktur. *Zîrâ neuzü billah* daima haram nesneyi ekl ve şûrb sû-i hâtımeğe sebebdır yahut ol kimse mertebeye velâyete vâsıl ola naz veyahut ol kimsenin tîr-i duası hedef-i icâbete karîn olmaz demektir.

جون نباشد پاک اعمال از ریا

هست بی حاصل چو نقش بو ریا

Hest bu mahalde *est* mânasına isti‘mal olunmak münâsibdir. *Çu çun* kelimesinden muhaffettir bu makamda mânâ-yı teşbîh ifâde eder. *Bu riyâ* bâ-i Arabî'nin zammesiyle [33^a] bunda mutlak hasır mânasına. ***Hülâsa-i Beyt:*** Çünkü a‘mâl-i riyâdan pâk olmaya yahut tâ-yı hitâb takdîri üzere çünkü senin a‘mâlin riyâdan pâk olmaya hasırın nakşı gibi bî-hâsıldır yani hasır nakşının fâidesi olmadığı gibi riyâ ile olan ameller dahi bî-fâidedir. Zîrâ ol a‘mâl makbûl ve mukâbelesinde ecr-i mutasavver değildir.

هر که را اندر عمل اخلاص نیست

در جهان از بندگانِ خاص نیست

Bendegân kaf-ı Acemi'yle kâide-i Farisî üzere *bendenin* cem‘idir. Mısrâ‘-ı evvelde olan *nîst* kelimesi yoktur mânasına ve mısrâ‘-ı sânde olan *nîst* kelimesi değildir mânasına müsta‘meldir. ***Hülâsa-i Beyt:*** Hem kimin ki amelinde ihlâs yoktur yani eylediği ibâdet *li-vechi’llâh* olmaya ol kimse cihanda has kullardan değildir yani ol kimse cihanda mevcûd olan has kullar zümresine mülhak değildir demektir yahut cihan kelimesi mısrâ‘-ı evvele merbût ola. Bu vecih üzere mânâ şol gûne olur her kimin ki dünyada amelinde ihlâs yoktur ol kimse makbûl ve merğûb kullardan değildir.

هر که کارش از برای حق بود

کار او پیوسته با رونق بود

Piveste bâ-i Acemi'nin fethasıyla Arabî'de muttasıl mânasına. ***Hülâsa-i Beyt:*** Her kim ki onun işi Hak için ola yani ol kimsenin ibâdâtı mahzâ rızâ-yı Rabbülalemîn için ola. Ol kimsenin kârı muttasıl revnâklı olur yani daima ol kimsenin işi letâfetden hâli olmaz. Zîrâ mukâbelesinde ecre nâil olur.

در زیانِ پادشاهان را می کند

Zikr olunacak ebyât pâdişâhların şevketine ziyân nesnelere beyânında olucudur.

چار خصلت ای برادر در جهان

پادشاهان را همی دارد زیان

Hemî lafzı *mî* gibi hâl mânasının ifâde eder lâkin misilli mahallerde zâiddir ancak tahsîn-i lafz için getirirler. Merhûm Şem‘î heme kelimesi [33^b] gibi ... mânasına isti‘mal eylemiş. *Dâred* bu makamda *dehed* mânasına isti‘mal olunmak münâsibdir. *Ziyân*

zâ'nın kesresiyle fâidenin zıddıdır. **Hülâsa-i Beyt:** Ey karındaş dört huy dünyada pâdişâhlara ziyân tutar yahut ziyân değirir yani ey birader cihanda zıkr olunıcak dört sıfat ile muttasıf olan pâdişâhların şevket ve heybetine noksan gelir demektir.

پادشه چون بر ملا خندان بود

بی گمان در هیبتش نقصان بود

Padişeh pâdişâh'tan muhaffeftir. *Mela* mim'in fethasıyla cemâ'at mânasına. *Handân* hâ-i mu'aceme'nin fethasıyla sıfat-ı müşebbehedir güleğen mânasına masdarı *hendîden* gelir. **Hülâsa-i Beyt:** Çünkü pâdişâh cemâ'at üzere güleğen ola yani halk içre aşikâra gülücü ola şüphesiz ol pâdişâhın heybeti noksan olur zîrâ halkın kulûbundan havfi bi'l-küllîye ref'e sebebdir.

باز صحبت داشتن با هر فقیر

پادشه را عیب باشد گوش گیر

Bâz bâ-i Arabî'yle bu mahalde *gîred* mânasına isti'mal olunmak münâsibdir. Nitekim Türki'de gir ve şöyle eyle ve böyle derler yahut zâid olub ancak zarûret-i vezn için gelmiş ola ba'zılar dahi mânasına müsta'meldir diye tasrîh eylemişler lâkin bu vech üzere mâna şâyi' değildir. *Dâşten* masdardır tutmak mânasına. *Bâ her*'de harfî bâ musâhabet içindir ba'zı nüshada mısra'-ı sâni böyle vâki olmuş *pâdişâhân râ hemî dâred hakir*. **Hülâsa-i Beyt:** Gired her fakir ile sohbet tutmak yani her fakir ile mükâleme ve hem-nişin olub sohbet eylemek pâdişâha ayıb olur kulak tut yani dinle ve bu nasîhat ile âmil ol demektir yahut her fakir ile sohbet eylemek pâdişâhları hürmetsiz eyler demektir.

با زنان بسیار اگر خلوت کند

خیستن را [34a] شاه بی حرمت کند

Zenân zâ'nın fethasıyla *zen* kelimesinin cem'idir. Ma'lûm ola ki zebân-ı Fârisi'de *zen* kelimesi iki mâna beyninde müşterektir. Ba'zı kere isim olub avrat mânasına isti'mal olunur ve ba'zı kere *zedden* lafzından sîga-i emir olub *edrabu* mânasına isti'mal olunur bu makamda avrat mânasına müsta'meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Avratlar ile eğer çok halvet eyleye yani pâdişâhın eğer ekser evkâtı avratlar ile musâhabet ve mübâşerette mürûr eyleye şâh kendini hürmetsiz eyler zîrâ bâis-i ref'-i izzet ve hürmettir.

هر که را فر جهانداری بود

میل او سوی گم آزاری بوَد

Fer bu mahalde kuvvet mânasına isti‘mal olunmak münâsibdir. *Cihandarî*’de harf-i yâ masdariyedir. *Gum âzârî*’de *kem* kaf-1 Acemi’nin zammesiyle nâ-bedîd ve belirsiz mânasına. *Âzâr* bu makamda zulüm mânasına müsta‘meldir ve harf-i yâ masdariyedir bu vech üzere mâna zulümsüzlük demek olur. **Hülâsa-i Beyt:** Her kimin için cihandalık kuvveti ola yani şol kimse ki pâdişâh ola ol pâdişâhın meyli zulümsüzlük cânibine olur yani pâdişâhlar adâlet üzere olub zulüm ve ta‘addiyi terk eylemek vâcibdir demektir.

عدل باید پادشاهان را و داد

تا ز عدلش عالمی کردند شاد

Dad dal-i evveli med ile adl mânasına mâ-kabline olan adl kelimesine atf-1 tefsîr yahut te’kit vâki olmuştur. *Kerdend* fiil-i mâzi ma‘lûm cem‘-i gâibtir lâkin bu makamda muzârî‘ mânasına isti‘mal olunmak lâzımdır. Pes bu vech üzere mâna olalar demek olur zîrâ lûgat-1 Fârisi’de bu gûne isti‘mal meşhûrdur. **Hülâsa-i Beyt:** Pâdişâhlara adl ve dâd gerek yani pâdişâh olanlar adl ve dâd sâhibi olub hükmullahı icra edici olmak gerek ta ki ol pâdişâhların her birinin [34^b] adlinden halk-1 âlem mesrûr ola. Ma‘lûm ola ki *adleş*’te olan zamîr-i gâib ‘alâ hâzihi pâdişâhların her birine râci‘dir.

گر کند آهنگِ ظلمی پادشاه

سود نکند مر او را خیل و سپاه

Âheng elif-i memdûde ve hâ’nın ve kâf-1 Acemi’nin sükûnlarıyla kasıt mânasına müsta‘meldir. *Zulm*’de harf-i yâ tenkîr içindir bazı nüshada zulüm kelimesi yâ’sız vâki olmuş. *Sûd* sin’in zammesiyle fâide mânasına. *Nekoned* nûn-1 nâfiyenin fethasıyla ve kaf-1 Arabî’nin zammesiyle der lâkin zarûret-i vezn için kaf’1 sâkin kılmak lâzımdır. *Hayl* hâ-i mu’acceme’nin fethasıyla bu makamda at mânasına müsta‘meldir. Bazı nüshada *hayl* mevkiine *genç* vâki olmuş. *Sipâh* leşker ve asker mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Eğer pâdişâh zulme kast eyleye ol pâdişâha at yahut hazine ve asker fâide eylemez yani eğer bir pâdişâh zâlim ola ondan askeri yüz döndürüb düşmanı ile mukâvemet eylemezler demektir.

چون که عادل باشد و فرخ لقا

باشد اندر مملکت شه را بقا

Ferruh fâ'nın fethası ve râ'nın teşdîdiyle kutlu ve bahtlı ve mübârek mânalarına müsta'meldir. *Likâ* lam'ın kesresiyle suret mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Çünkü âdil ve mübârek lika ola zîrâ ekser âdil pâdişâhların mübârek lika olur. Ol pâdişâha memleketinde beka olur yani ol pâdişâhın memleketine düşman asla zafer bulamaz demektir.

چون کند سلطان کرم با لشکری

بهر او بازند صد جان بر سری

Leşkeri'de harf-i yâ vahdet içindir. *Bâzend* fiil-i muzârî ma'lûm cem'i gâibdir oynarlar mânasına masdarı *bazîden* vahdet içindir. Ba'zı nüshada *bâ leşkeri* mevkiine *ber leşkeri* vâki olmuş. **Hülâsa-i Beyt:** Çünkü sultan bir leşkere kerem eyleye yahut bir leşker üzere kerem eyleye yani pâdişâh [35^a] bir askerın ulûfe ve rusûm ve levâzımların vere. Ol ecilden bir baş üzere yüz can oynarlar yani kemâl-i mertebe râm ve düşmanı ile muhâbebe ve mukâbele ederler. Bazı nüshada *sad can u serî* vâki olmuş bu vech üzere mâna ol ecilden yüz can dahi yüz baş oynarlar yani ol pâdişâhın yoluna canların terk ve başların fedâ eylerler demektir.

در بیان اخلاقی حمیده

Zıkr olunacak ebyât güzel huylar beyânında olucudur.

چار چیز آمد بزرگی را ولیل

هر که آن دارد بود مرد جلیل

Bozorgî'de *bozorg* bâ-i Arabîye-i asliye'nin zâ-i hevvez'in zammeleriyle ve râ ve kaf-i Acemi'nin sükûnlarıyla ulu ve azîm mânasına. Harf-i yâ masdariyedir. Merd-i celîlden murâd ulu ve makbûl ve merğûb kimsedir. **Hülâsa-i Beyt:** Dört nesne ululuğa delîl geldi yani dört şey ululuğa alâmet ve sebeb oldu. Her kim ki ol dört nesneyi tutar merd-i celîl olur yani ol nesnelere ile âmil olan kimse indellâh ve inde'n-nas makbûl ve merğûb olur demektir.

علم را اعزاز کردن بی حساب

خلق را دادن جواب باصواب

Î'zaz elif'in kesresiyle bir nesneyi ululayıb ta'zîm eylemek mânasına. *Bâ sevab*'da harf-i bâ musâhabet içindir. **Hülâsa-i Beyt:** İlme hesâbsız ta'zîm eylemek yani ol dört nesnenin biri ilme kemâl-i mertebe ta'zîm eylemektir. Halka sevab vermek yani birisi

dahi hin-i suâlde halka enfe‘ olan nesne ile cevap vermek yahut halka rıfk ile cevap vermek demektir.

هر که دارد دانش و عقل نمیز

اهل عقل و علم را دارد عزیز

Daniş ism-i masdardır biliş mânasına lâkin bu makamda mecâzen ilim mânasına müsta‘meldir. *Temiz* lâkin zarûret-i vezn için mim’i kesreyle ve yâ’nın birisin hazf ile isti‘mal olunmak lâzımdır. **Hülâsa-i Beyt:** [35^b] her kim ki ilim ve akli temeyyüze tutar yani ehl-i ilim delîl-i akl ve sâhib-i temeyyüz olan kimse ehli akli ve ehl-i ilmi azîz tutar zîrâ âlime ta‘zîm ilme ta‘zîmdir ve âlimi tahkîr ilmi tahkîrdır nitekim buyrulmuştur *men tekaddeme ‘ilmen fekâimen celese ‘ale’l-mushafi*. Ma‘lûm ola ki ehl-i ilim ehl-i akla atf-ı tefsîr vâki olmuştur yahut akıldan murâd sulehâdır.

ای برادر گر خرد داری تمام

نرم و شیرین گوی با مردم کلام

Hired hâ-i mu‘accemenin kesresiyle akıl mânasına. *Nerm* nûn-ı asliyenin fethasıyla yumuşak mânasına. *Şirin* şın’ın kesresiyle tatlı mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Ey karındaş eğer tamam-ı akl tutar isen yani ey birader eğer aklın kâmil ise halka sözü yumuşak ve tatlı söyle zîrâ unfla tekellüm inkisâr-ı kalbe sebebdır. Bu ise mü‘min-i kâmile lâyıık demektir.

هر که باشد ترش روی و تلخ گوی

دوستان از وی بگردانند روی

Turş-rûy tâ’nın zammesiyle vasf-ı terkîbdır ekşi yüzlü mânasına. *Telh-gûy* tâ’nın fethasıyla bu dahi vasf-ı terkîbdır acı sözlü mânasına. *Dûstân* kâide-i Fârisi üzere dûst’un cem‘idir. *Begerdânend* kaf-ı Acemi’yle fiil-i muzârî‘ ma‘lûm cem‘i gâibdir döndürürler mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Her kim ki ekşi yüzlü ve acı sözlü ola yani her kimse ki ‘*abûsu’l-vech* ve hîn-i tekellümde unfla mükâleme eder ola ol kimseden dostlar yüz döndürürler yani ol kimseden i‘râz ederler demektir.

هر که از دشمن نباشد بر حذر

عاقبت بیند ازو رنج و ضرر

Bîned bâ-i Arabî'nin kesresiyle fiil-i muzârî' ma'lûm müfred-i gâibdir görür mânasına. *Ezû ez û*'dan muhaffeftir. Zamîrin merci'î düşmandır. **Hülâsa-i Beyt:** Her kim ki düşmandan hazer üzerinde olmaya âkıbet ol kimse düşmandan elem ve zarar görür [36^a] demektir zîrâ düşman daima fırsat gözetmededir. **Beyt:** Ber-vech-i münâsebet *çun şeved düşman mülayim ihtiyat ez kef mede / mekr hâ der perde bâşed ab-ı zîr-i kâh râ* (Saib-i Tebrizi)

در جوارِ خود عدوّ را ره مده

از برای آن که دشمن دور یه

Civâr cim-i Acemi'nin kesresiyle zammesiyle dahi lügattir yakınlık ve komşuluk mânasına. *Bedeh* mim-i nâfiye'nin fethasıyla nehy-i hâzırdır verme mânasına masdarı *daden* gelir. *Dûr* dal'in zammesiyle uzak Arabî'de *ba'îd* mânasına bu makamda *ber şoden* kelimesi takdîr olunmak laâımdır. *Beh* bâ-i Arabî'nin kesresiyle bu mahalde iyi Arabî'de *melih* mânasına müsta'meldir. Bu makamda dahi edât-ı haber mukadderdir. **Hülâsa-i Beyt:** Kendi civarında düşmana yol verme yani düşmanın yanına getirib kuşku ile ol ecilden ki düşman dûr olmak yeğdir zîrâ rakîğb olsa ol kimseye intikâm kast eyleyib daima fırsatın gözetir.

با محبتان باش دائم همنشینی

تا توانی روی اعدا را مبین

Hemnişîn hâ'nın fethasıyla bile oturucu ve musâhib mânasına zîrâ lafız hem zamm ve cem' içindir. *Mebîn* mim-i nâfiye'nin fethasıyla nehy-i hâzırdır görme mânasına. **Hülâsa-i Beyt:** Muhibler ile dâim hemnişîn ol yani dâima dostlar ile otur ve onlar ile musahabet eyle ve umûrunu onlar ile eyle. Müşâvere eyle tâ ki kâdirsin düşmanın yüzünü görme yani mâdemki kâdirsin düşmanın olan kimseden *ba'îd* ol ve onun ile musâhabet eyleme demektir.

در میانِ دوستان مسرور باش

گر خرد داری ز دشمن دور باش

Meyân mim-i asliye'nin kesresiyle orta ve bel ve ırak ve iç mânalarına bu makamda orta mânasına müsta'meldir. **Hülâsa-i Beyt:** Dostlar ortasında [36^b] mesrur ol yani sürûr izhâr eyle zîrâ dost dostu süruruyla mesrûr olur. Eğer âkil isen düşmandan *ba'îd* ol

demektir. Merhûm Şeyh düşmandan dûr olmak emr-i mühîm olduğuna binâen kerrâren ve merrâren nasîhat buyurdular.

ای پسر تدبیر راه توشه کن

پس حدیث این و آن یک گوشه کن

Tûşe tâ'nın zammesiyle azık mânasına mâ-kablinde olan *râh* kelimesine muzâf olub zarûret-i vezn ve kâfiye için te'hîr olundu. Takdîr-i kelâm *tedbir-i tuşe-i râh kon* demektir. *Hadis-i in u ân*'dan murâd bu ve ol söz demektir. **Hülâsa-i Beyt:** Ey oğul yol azığın tedbîrin eyle yani âhiret için amel-i sâlih tahsîl eyle. **Beyt:** Ber-vech-i münâsebet *ez ribat-ı ten çu bugzeşti diger mamure nist / zad-ı rahî ber nemî dâri ez ân menzil çerâ* (Saib-i Tebrizi). **Diğer Beyt:** Ber-vech-i münâsebet *der beyâbân-ı 'adem bî tûşe reften müşkil est / nîstî der fikr-i tohm efsâni ey dehkân çerâ*. Pes imdi bu ve ol sözü bir gûşe eyle yani olur olmaz kimselerin kelâmını kulağına koyub ibâdet ve tâ'ati terk eyleme yahut olur olmaz kelâmı terk eyleyib amel-i sâlihe sa'y eyle demektir zîrâ ululuğa delîl olan dört nesnenin biri dahi budur.

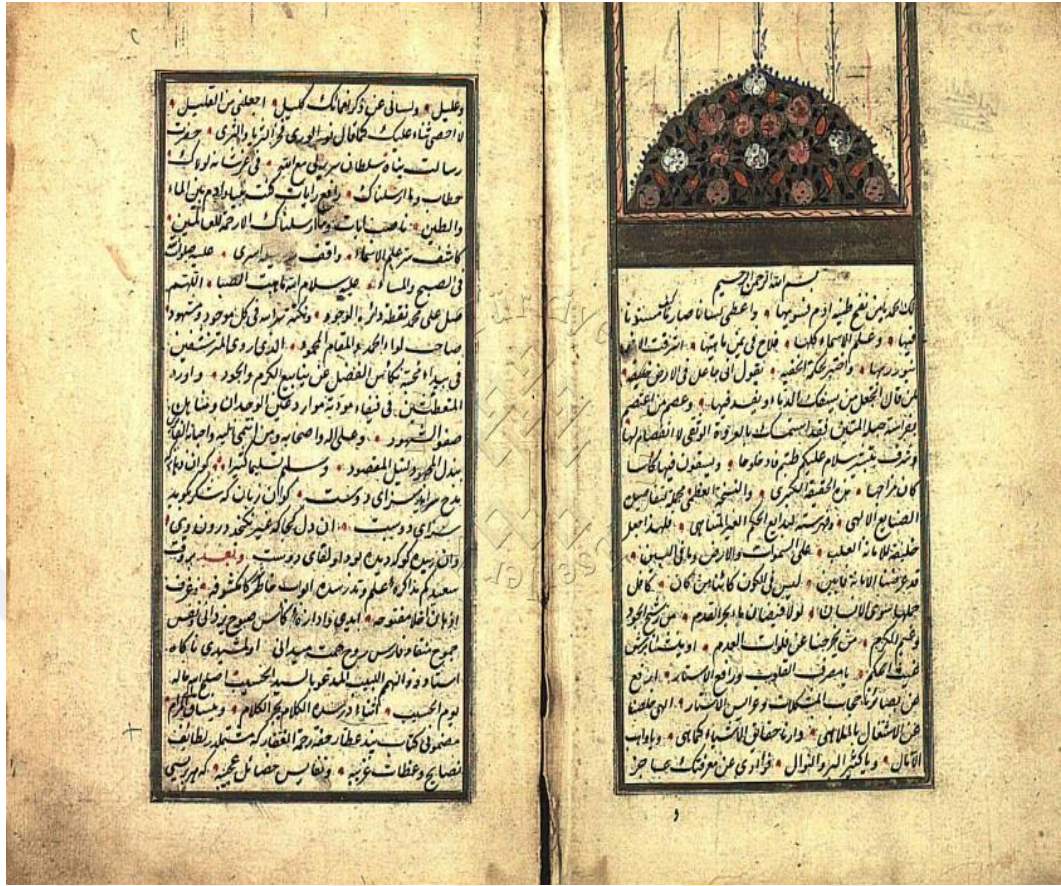
در بیان چار چیز که در خطر است

Zikr olunacak ebyât dört nesnenin beyânında olucudur ki ol nesnelere muhâtaralıdır.

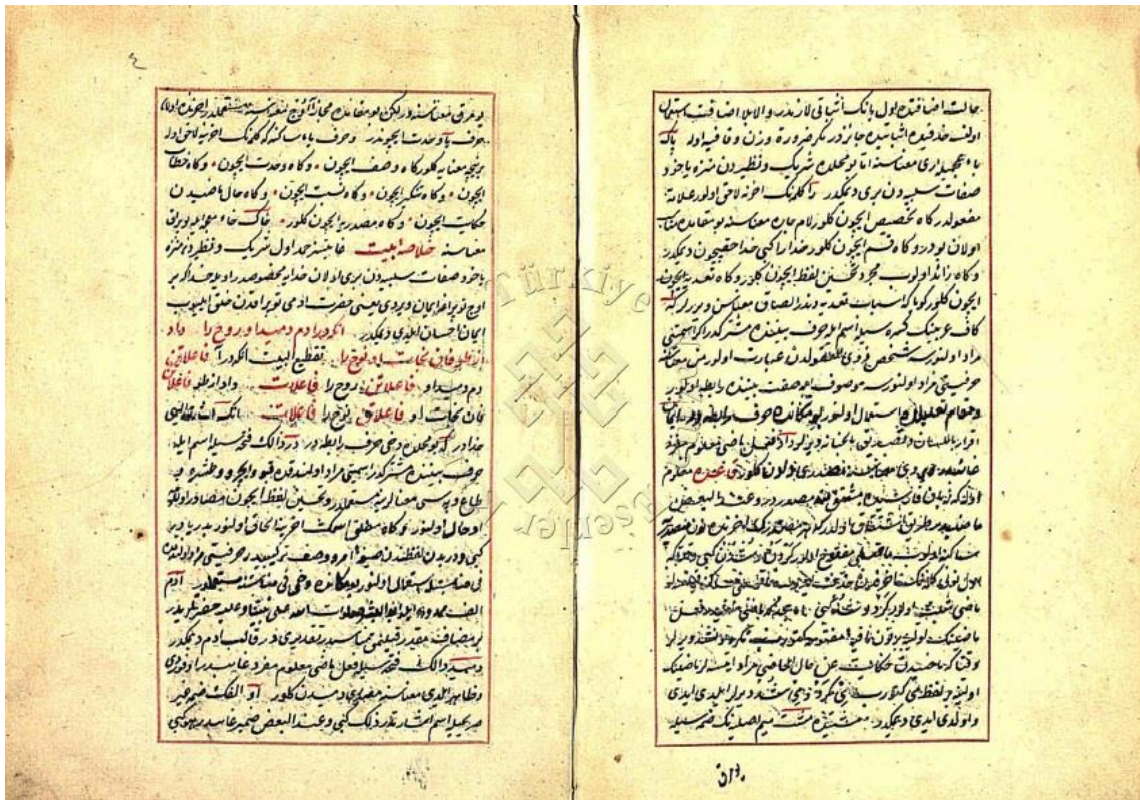
چار چیز است ای برادر باخطر

تا توانی باش از اینها در حذر

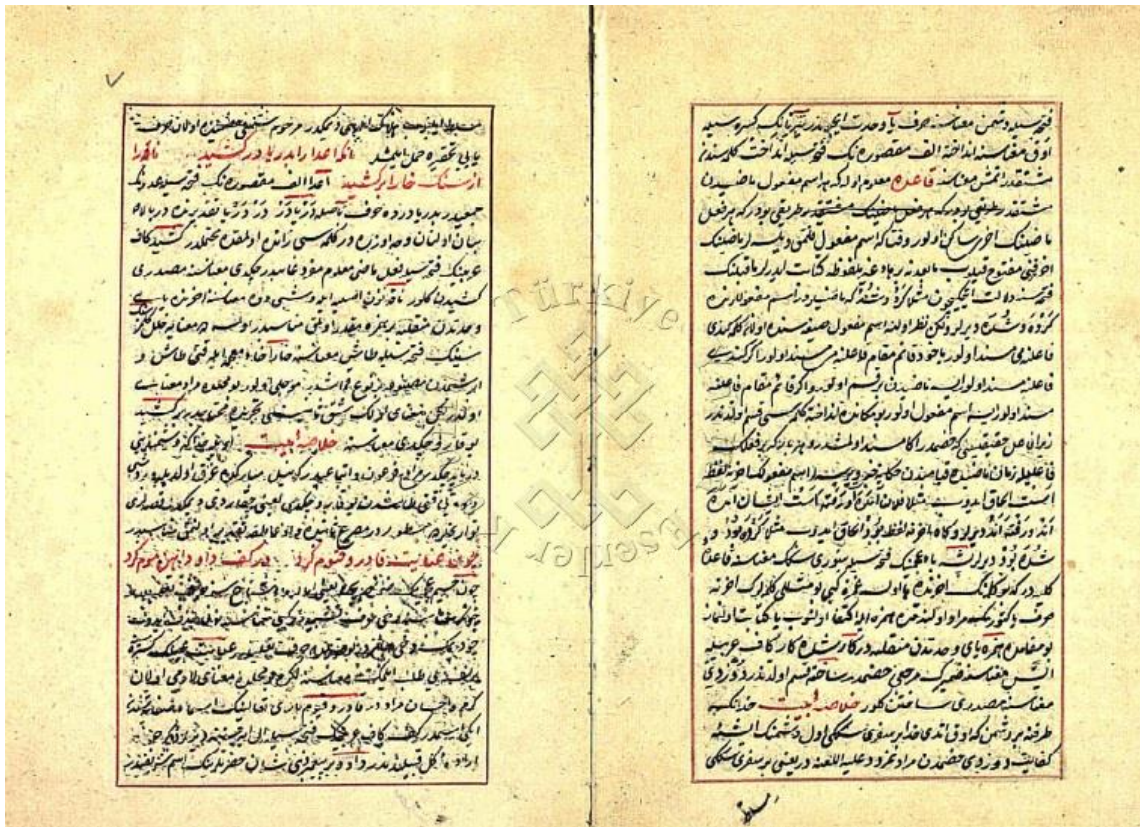
Est edât-ı haberdir. Mu'ahhar *bâ hater* kelimesine merbûttur. Takdîr-i kelâm *bâ hater est* demektir. Ba'zı nüshada *bâ* mevki'ine *der vâki* olmuş. *Ezînhâ ez inhâ*'dan muhaffeftir. Üzgün mânasına inde'l-ba'z *min* mânasına 'alâ külli'l-muinîn Türki'de den mânasın ifâde eden [37^a] mevzi'de isti'mal olunur. *În* esmâ-i işârettir. Müşarunileyhi *çâr çizdir*. *Hâ* edât-ı cem'i gayr-ı zevi'l-ervâhtir. Bu vech üzere mâna bu dört nesneden demektir. **Hülâsa-i Beyt:** Ey birader dört nesne muhâtaralıdır yahut dört nesne ile muttasıf olan kimse hatardadır. Mâdemki kâdîrsin bu dört nesneden hazer üzere ol demektir.

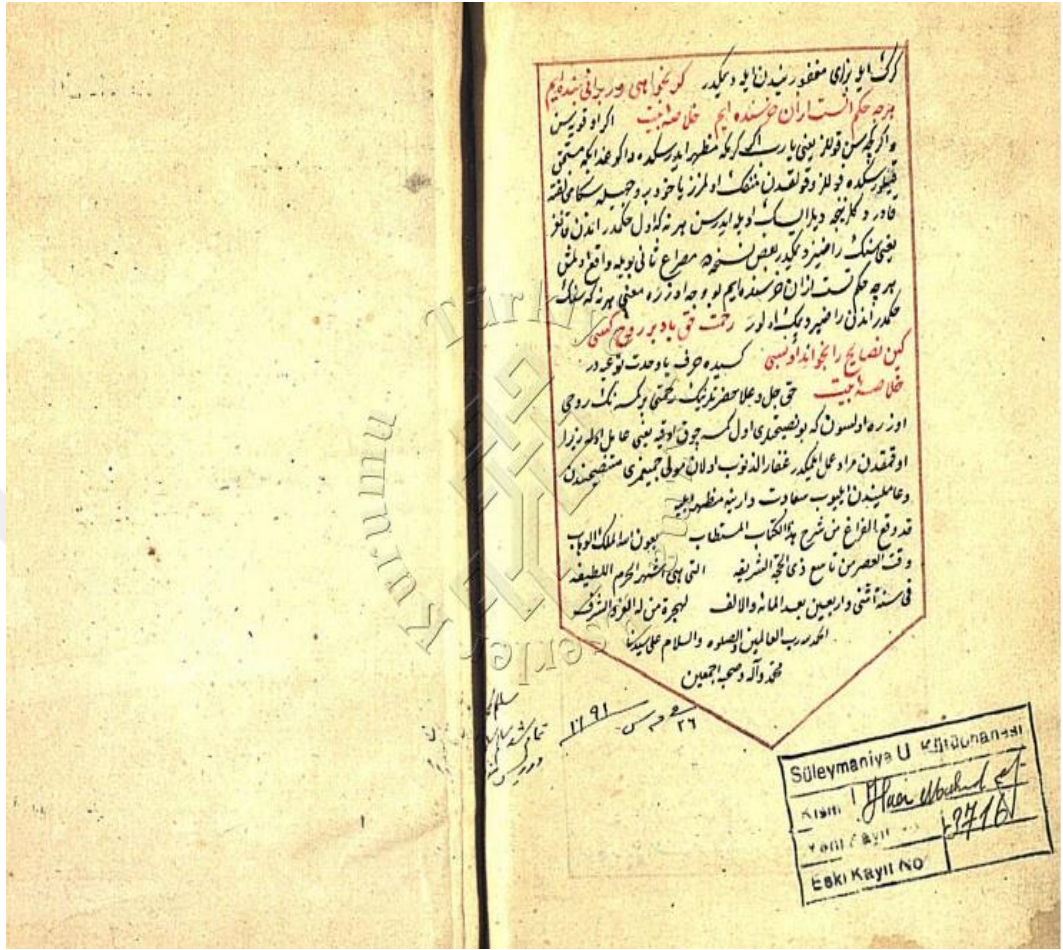
İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütp., Hacı Mahmud Efendi, 3716, İlk varacağı

İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Küt., Hacı Mahmud Efendi, 3716, 3^b-4^a.

İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütp., Hacı Mahmud Efendi, 3716, 6^b-7^a.

İsmet Efendi, *Tuhfetü'l-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütp., Hacı Mahmud Efendi, 3716, Son varağı

KAYNAKÇA

YAZMA ESERLER

- Abdi Paşa, *Müfîd*, Süleymaniye, İzmir, 611.
- Hasan Şu'ûrî, *Tercüme ve Şerh-i Pend-i Attâr*, Edirne Yazma Eserler Ktp., 908.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Pendname Şerhi*, Süleymaniye, Pertev Paşa, 276.
- İsmet Efendi, *Tuhfet'ül-İsmet*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüp., Hacı Mahmud Efendi, 3716.
- Kilisli Rûhî Efendi, *Rûhu's-Şurûh*, Milli ktp., 326.
- Molla Murad, *Mâ Hâzar*, Konya Yazma Eserler ktp., BB9089.
- Mustafâ Refî'a, *Berg-i Dervîşân*, Süleymaniye, Köprülü Asım Bey, 445.
- Şem'î Şem'ullâh, *Saadetnâme*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., 19 Hk 2104.

BASILİ ESERLER

- Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Uns Evliyâ Menkıbeleri*, ter. ve Şerh Lâmiî Çelebi, haz., Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Akalın, Berrin, "Attâr, Hayatı, Eserleri ve Eserleriyle İlgili Çalışmalar", *International Journal Of Central Asian Studies*, sa. 13, 2009.
- Akçay, Gülçiçek, *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya: 2013.
- Akkoyun, Şükrü, *Saadetname (giriş-metin)*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1999.
- Alipur, Nimetullah, "Derd-i Arifane Der Âsâr-i Attâr Nişaburi", *Fasılname-i İlmî Pejuhi Zeban ve Edeb-i Farsî ve İrfan*, sa. 19, 2018.
- Alizade, Aygün, "Ferideddin Attar'ın "İlahiname" Adli Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.3, sa. 10.
- Alper, Hülya, "Münafık", *DİA*, İstanbul: 2006, c. 31.
- Attâr, Feridüddîn, *Pendnâme*, çev.: Ahmet Metin Şahin, İstanbul: Şule Yayınları, 2015.
- Bilgin, Azmi, "Eski Türk Edebiyatında Şerh", *1. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler*, c.1, Kayseri: 2001.
- Cağrıncı, Mustafa, "Cömetlik", *DİA*, İstanbul: 1993, c. 8.

- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara: 1997.
- Cengiz, Nazlı, *Sa'âdet-name (Şerh-i Pend-i' Attâr)*, KÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocaeli: 2004.
- Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif, *Tarifât, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, Terc., Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul: 1997.
- Çıpan, Mustafa, “Şahidî, İbrahim”, *DİA*, İstanbul: 2010, c.38.
- Çoban, Ali, *Cezire-i Mesnevi Ve Şerhlerine Göre Mevlevî Sülûkü*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE,(Basılmamış Doktora Tezi), Konya: 2014.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş- Şuarâ)*, çev. Necati Lugal, Kervan Yayın ve Kitapçılık Neşriyat, İstanbul: 1977, c.2.
- Duru, Rafiye, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attar'ı*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 1998.
- Ebû Nasr Serrâc Tûsî, el-Lümâ' İslâm Tasavvufu, çev. Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Matbaacılık, İstanbul: 1996.
- Erkan, Adil, *Mâ-Hazâr Adlı Pendnâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması Ve İncelenmesi*, FÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2010.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Ertuğrul, Muzaffer, *Pendnâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvan'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar*, AÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2017.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, haz., M. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi: 1983.
- Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz., Abdullah Uçman, İnsan Yayınları: 1996.
- Fatûreçi, Mînû, “Serayende-i Pendnâme Kist”, *Fasılânâme-i Tahassusi-yi Zeban ve Edebiyat-i Farsi*, sa. 1, 1388 hş., s. 137-162.
- Feriddüddin-i Attâr, *Pendnâme*, çev. M.Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara: 1946, önsöz.
- Ferîdüddin Attâr, *Mantık al-Tayr*, çev: Abdülbaki Gölpınarlı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1990.

- Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1996.
- Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, çev., Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1996.
- İmam Gazzali, *Kimya-yı Saadet*, Terc., M.Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul: 2004.
- İmamoğlu, Fatma, *Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri*, ÜMÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2018.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ(1300-1600)*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2010.
- İnce, Adnan, *Salim Tezkiresi*, Ankara Üniversitesi, DTC, 1980.
- İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lügati ve Sihahu'l-Arabiyyeti*, thk.Muhammed Tamur, Kâhire: 2009.
- İsmail Belig, *Nuhbetü'l-Asar Li Zeyli Zübdeti'l Es'ar*, haz., Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, Ankara: AKMY, 1999.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karacan, Büşra, *Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Müfid Adlı Eseri (1-35a) varakları arası inceleme-metin*, KTÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: 2015.
- Kelâbâzî, *Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1992.
- Keyik, Sevgi Elif, *XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'i'nin Şerh-i Pendnamesi*, EÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 2001.
- Kılıç, Atabey, "Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Denemesi", *Klasik Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Turkish Studies Publication*, Ankara: 2001.
- Konar, Aişe Handan, *Hasan Şu'ûrî Efendi'nin Pend-nâme-i Attâr Tercümesi*, Boğaziçi Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2010.
- Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâle, Tasavvufî İlimlere Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 2014.
- Küçük, Hülya, *Tasavvufa Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul: 2015.

- Küçük, Serhat, “Feridüddin Attâr’ın Hayatı ve Eserleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, sa.1, 2013.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, c.1.
- Matlak, Yedullah Behmanî; Tuni, Muhammed Rıza “Vajeha-i Daru-i ve Derunmayeha-i Pezeşki Der Âsâr-i Attâr”, *Kohanname-i Edeb-i Parsi, Pejuheşgah-i Ulum-i İnsanî ve Mutalaat-i Ferhengi*, sa. 3, 1392 hş.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz., Nuri Akbayrak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mengi, Mine, “Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine”, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.
- Mengi, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Miyasoğlu, Osman Emre, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih*, İKÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2011.
- Miyasoğlu, Osman Emre, *Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih*, İKÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2011.
- Onat Çakıroğlu, Tuba, *İsmail Hakkı Bursevî’nin “Şerh-i Pend-i Attâr*, HÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2012.
- Onat, Tuba, *Şerh-i Pend-i Attar*, UÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: 1998.
- Öngören, Reşat, “Tezkiretü’l-Evliyâ” *DİA*, İstanbul 2012, c. 41.
- Paksoy, Kezban, *Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr*, EÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: 2012.
- Ramiz, *Ramiz ve Adab-ı Zurefa’sı*, haz. Sadık Erdem, Ankara: AKMY, 1994.
- Ritter, Helmuth, “Attâr”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1970, c. 2.
- Said Nefisi, *Costecu Der Ahval ve Asar-i Feridüddin Attâr Nişaburi*, Kitab Furuşi ve Çaphane-i İkbâl, Tahran 1320 hş.,
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1452.
- Sarı, Mehmet, *Na’ti’nin Pend-i Attâr Şerhi (vr. 1b-36a)*, İÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2016.
- Sarı, Mehmet, *Na’ti’nin Pend-i Attâr Şerhi (vr. 1b-36a)*, İÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2016.

- Saylan, Betül, “Mevlânâ’nın Göç Kervanı: Mevlânâ üzerinde Ferîdüddîn Attâr Etkisi”, *Akademiar Dergisi*, sa. 3, 2017.
- Sevgi, H. Ahmet, “Îlâhinâme”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 22.
- Şahinoğlu, M. Nazif, “Attâr, Ferîdüddîn” *DİA*, İstanbul: 1991 c.4.
- Şerifi, Muhammed, *Ferheng-i Edebiyat-ı Farsi*, Tahran: Ferheng-i Neşri Nov- İntişarat- i Muin, 1388 hş.,
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, TDKY, Ankara: 2003.
- Uludağ, Süleyman, Önsöz, *Evliya Tezkireleri*, Kabalcı Yay., İstanbul: 2007.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul: 2002.
- Ün, Cumhuriyet, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi’nin Rûhu’s-Şurûh’u*, TÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne: 2007.
- Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2011.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Zebîdî, Muhibbüddin Ebu’l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcu’l-Arûs*, Mısır: 1306, c.8.